

jakob burckhardt

505

jakob burckhardt

cultura renașterii
în italia
★★

«Istoric genial dar, întrucîtva rapsodic, Michelet a avut o intuiție a fenomenului renașcentist, mai mult decît o concepție elaborată asupra Renașterii. Jakob Burckhardt va fi cel care, folosindu-se de felurile tradiției, va da Renașterii, acestei prodigioase epoci din istoria și cultura europeană, într-o amplă sinteză, tabloul pe care-l merită.

Prin echilibru, cartea a devenit clasică. Prin arta lui Burckhardt a dobîndit viață. O viață aventuroasă, desigur, nu lipsită de peripețiile prin care trecе orice produs al spiritului uman. După un secol de la apariție, *Cultura Renașterii* continuă să suscite entuziasm și adversități. Cartea are vitalitatea viguroasă a Renașterii însăși.

Istoricul este cel care salvează cultura omenirii de la o lentă corozie a uitării. Jakob Burckhardt este unul dintre acei sacerdoți ai spiritului uman pentru care istoria este o renaștere continuă.»

NICOLAE BALOTĂ

jakob burckhardt

cultură generală

editura pentru literatură

Vol. I și II lei 10

Ilustrația copertei : *I. Florescu*

jakob burckhardt

**cultura renașterii
în italia**

★★

**TRADUCERE DE
N. BALOTĂ ȘI GH. CIOROGARU**

1969

EDITURA PENTRU LITERATURA

Partea a IV-a

DESCOPERIREA LUMII ȘI 'A' OMULUI

Călătoriile italienilor ● Știința naturii în Italia ●
Descoperirea frumuseții naturii ● Descoperirea omu-
lui ● Prezentarea spiritului uman în poezie ● Bio-
grafia ● Caracterizări de popoare și orașe ● Zugră-
virea omului exterior ● Descrierea vieții active

CAPITOLUL 1

CĂLĂTORIILE ITALIENILOR

Eliberat de nenumăratele bariere, care în alte părți împiedicau progresul, dezvoltat la maximum pe plan individual și instruit la școala antichității, spiritul italian se-ndreaptă spre descoperirea lumii dinafară, încumetându-se să o reprezinte prin cuvânt și formă. Cum și-a îndeplinit arta această misiune, vom arăta în altă parte.

Nu ne putem permite aici decât o observație generală asupra călătoriilor întreprinse de italieni în ținuturile îndepărtate ale lumii. Cruciadele deschiseseră pentru toți europenii porțile lumii, trezind, peste tot, instinctul călătoriilor și al aventurilor. Va fi întotdeauna greu să se indice momentul precis în care acest instinct se îmbină cu dorința de cunoaștere, căreia, pînă la urmă, i se va subordona și pe care o va sluji ; orice s-ar spune, această fuziune s-a produs — pentru prima oară și în modul cel mai desăvîrșit — la italieni. Chiar și participarea lor la cruciade a avut un alt sens, fiind întemeiată pe alte motive, decât la celelalte popoare, fiindcă ei dispuneau de flote și aveau interese comerciale în Orient ; încă din timpurile cele mai vechi, pe malurile Mediteranei oamenii se formaseră într-altfel decât în interiorul continentului, și niciodată italianul n-ar fi putut — potrivit fișii sale — să de-

vină un aventurier, în sensul și după chipul celui din Nord. Când italienii pătrunseră în toate porturile răsăritene ale Mediteranei, instalându-se acolo ca la ei acasă, celor mai întreprinzători dintre ei le fu ușor să se lase antrenați în uriașa mișcare de migrație musulmană care se revărsa în acele porturi ; o mare parte a lumii se găsea, astfel, descoperită de alții, în fața lor. Alții ajunseră, ca acei Polo din Veneția, pînă la talarurile lumii mongole care îi purtară pînă la treptele tronului Marelui Han. Îi găsim pe unii italieni, încă de timpuriu, pînă și în Oceanul Atlantic, ca participanți la primele descoperiri ; așa au fost, de pildă, genovezii, care descoperiseră insulele Canare ¹ în secolul al XIII-lea. În același an, 1291, cînd se pierdu Ptolemais, ultimul rest al posesiunilor creștine în Orient, tot genovezii fură aceia care încercară pentru prima oară să descopere o cale maritimă către Indiile Orientale ² ; Columb nu este decît cel mai mare dintr-un șir întreg de italieni care s-au pus în serviciul popoarelor occidentale și au pornit să exploreze mările îndepărtate. Căci adevăratul descoperitor nu este cel care, întîmplător, ajunge primul într-un punct oarecare, ci cel care caută și găsește ; un asemenea om îm-

¹ Luigi Bossi, *Vita di Cristoforo Colombo*, unde se găsește o recapitulare a călătoriilor și descoperirilor italiene anterioare, p. 91 u. (O retipărire a tuturor scrisorilor și pasajelor din cronicile timpului privitoare la descoperirea lumii noi în *Raccolta di documenti studi pubblicati dalla R. Commissione Colombiana pel quarto centenario della Scoperta dell'America*, 15 volume, in-folio, Roma, 1892—1896, III, 2, 1893. (n. Kröner.)

² A se vedea în această privință dizertația lui Pertz, *Der Alteste Versuch zur Entdeckung des Seewegs nach Ostindien*. O informație din păcate incompletă, la Aeneas Sylvius, *Europae Status sub Friderico III*. Imp. cap. 44. (Între altele în *Scriptores* a lui Freher, 1624, vol. II, p. 87.)

părtășește ideile și interesele înaintașilor și în acest sens va da socoteală de descoperirile sale. De aceea, chiar dacă li se contestă uneori prioritatea în atingerea cutărui sau cutărui țarm, italienii vor rămîne, spre sfîrșitul Evului-Mediu, poporul modern, explorator prin excelență.

O argumentare mai amănunțită a acestei afirmații aparține istoriei speciale a descoperirilor. Dar nu încetăm să admirăm marea figură a ilustrului genovez, care visa un nou continent dincolo de ape, care l-a căutat și l-a găsit, și care a putut spune cel dintîi : *il mondo è poco*, pămîntul nu este chiar așa de mare cum se crede. În timp ce spaniolii trimiseră italienilor un Alexandru al VI-lea, Italia dăruie Spaniei un Columb ; cu puține săptămîni înainte de moartea acestui papă (7 iulie 1503), își datează nefericitul explorator scrisoarea sa sublimă din Jamaica, adresată ingraților regi catolici, scrisoare pe care posteritatea n-o va putea niciodată citi, fără cea mai profundă emoție ¹. Într-un codicil la testamentul său ², datat din Valladolid, 4 mai 1506, el lasă „*inbitei sale patrii, Republica Genova, cartea de rugăciuni, pe care i-a dăruit-o papa Alexandru, și care i-a oferit cea mai înaltă mîngîiere, în temniță și-n toate împrejurările grele*“. S-ar părea că sfîrșitul nume Borgia, era luminat de o ultimă licărire de grație și bunătate.

Ca și în privința istoriei călătoriilor, ne vom mărgini în înfățișarea evoluției geografiei și a cosmografiei, la italieni, doar la cîteva observații. O prezentare fugitivă a realizărilor lor, în comparație cu cele ale altor

¹ Publicată în *Scritti di C. Colombo*, Roma 1894, II, 205 (n. Kröner).

² A cărui autenticitate a fost contestată (n. Kröner).

popoare, suficientă pentru a ne demonstra timpuria și evidentă lor superioritate. Unde s-ar fi putut găsi, pe la mijlocul secolului al XV-lea, în afara Italiei, o astfel de împreunare a interesului geografic, statistic și istoric, ca la Aeneas Sylvius? Și unde o mai metodică și desăvârșită expunere? Nu numai în capodopera sa cosmografică, dar chiar în scrisorile și comentariile sale, el descrie cu aceeași virtuozitate: peisaje, orașe, moravuri, meserii și produse, situații și constituții politice, îndată ce propria sa experiență, sau mărturiile concrete, i-au stat la îndemână. Ceea ce descrie numai după cărți, este, firește, de mai puțină valoare. E destul să citești scurta schiță¹ despre acea vale tiroleză din Alpi, unde obținuse o prebendă prin Frederic al III-lea, dar mai cu seamă descrierea Scoției, și vei vedea că el atinge toate raporturile de viață esențiale, dovedind un dar al observației și o metodă de comparație ce nu pot fi întâlnite decât la un compatriot al lui Columb, format la școala antichității. Au fost cu miile oamenii care au văzut și au știut, cel puțin în parte, ceea ce știa el, dar n-au simțit imboldul de a oferi o imagine a celor știute, și nici n-au avut conștiința că lumea va pretinde vreodată asemenea imagini.

Nici în studiile cosmografice² nu se va putea stabili cu precizie partea de merit cuvenită celor vechi,

¹ *Pii II Comment.*, L. I., p. 14. El n-a observat întotdeauna exact, completându-și descrierea de multe ori în mod arbitrar. Aceasta se vede clar din descrierea orașului Basel. Totuși, în general, rămîne de mare valoare.

² În secolul al XVI-lea, Italia a rămas multă vreme patria literaturii cosmografice, în timp ce exploratorii aparțineau aproape exclusiv popoarelor atlantice. Către mijlocul secolului, geografia indigenă a scos la iveală marea și remarcabila operă a lui Leandro Alberti: *Descrizione di tutta l'Italia*, 1582.

și partea cuvenită geniului italian propriu-zis. Italienii au observat și au tratat lucrurile acestei lumi în mod obiectiv, încă înainte de a se adânci în cunoașterea anticilor, deoarece ei înșiși erau un popor pe jumătate antic și fiindcă situația lor politică îi pregătise pentru aceasta ; dar n-ar fi ajuns la o atît de rapidă maturitate, dacă vechii geografi nu le-ar fi indicat drumul. În sfîrșit, cosmografia italiană, deja existentă, a exercitat o influență incalculabilă asupra spiritului și tendințelor exploratorilor. Chiar și munca diletantului într-un domeniu al științei — dacă, în cazul de față, vrem să-i acordăm lui Aeneas Sylvius acest titlu prea modest — ajută la răspîndirea interesului general pentru cauza științei, interes care constituie baza nouă, indispensabilă celor ce întreprind acțiuni noi, înaripați de opinia dominantă a unei prejudecăți favorabile. Adevărații descoperitori, în toate domeniile, știu cît sînt de îndatorați unor asemenea mediatori.

CAPITOLUL 2

ȘTIINȚA NATURII ÎN ITALIA

În ceea ce privește poziția italienilor în domeniul științelor naturale, trebuie să-l trimitem pe cititor la anumite lucrări speciale, dintre care nu ne este cunoscută decât cartea foarte superficială și categorică a lui Libri¹. Disputa asupra priorității în cazul anumitor descoperiri ne privește cu atât mai puțin, cu cât sîntem de părere că în orice epocă și la orice popor civilizat e posibil să se ridice un om care, pornind de la o bază modestă, dar avînd o tendință irezistibilă spre empirism, e în stare să facă, în virtutea darurilor sale în-născute, cele mai uimitoare progrese. Astfel de oameni au fost Gerbert din Reims și Roger Bacon ; și dacă, în plus, ei au asimilat toată știința din vremea lor, universalitatea aceasta n-a fost decât consecința logică și necesară a imboldului lăuntric. Îndată ce au spart învelișul iluziei generale în care se trăia, îndată ce au scăpat din sclavia tradiției și au biruit teama de natură, au văzut un număr nesfîrșit de probleme ridicîndu-li-se în față. Dar este cu totul altceva cînd un popor întreg o ia înaintea celorlalte, în ceea ce privește studiul și cercetarea naturii, cînd descoperitorul de ade-

¹ Libri, *Histoire des sciences mathématiques en Italie*, 4 vol., Paris, 1838.

văruri noi, nu mai are a se teme nici de amenințări, nici de ținerea sub tăcere a celor descoperite și când, dimpotrivă, poate conta pe simpatia tuturor spiritelor înrudite. Nu încapă îndoială că așa s-a întâmplat în Italia¹. Nu fără mândrie naturaliștii italieni vor cerceta în *Divina Comedie* dovezile și urmele empirismului lui Dante în studierea naturii². Nu ne putem pronunța asupra descoperirilor pe care acești cercetători i le atribuie, sau asupra meritului de a fi fost primul care a vorbit despre anumite fapte; dar chiar și cei profani în această materie nu se poate să nu fie izbiți de o atît de amplă cunoaștere a lumii exterioare, ca aceea care se desprinde din imaginile și comparațiile lui Dante. Mai mult decît oricare alt poet modern, el le împrumută din realitățile naturii sau ale vieții, folosindu-se de ele nu ca de simple podoabe, ci pentru a da o imagine cît mai adecvată a lucrurilor pe care vrea să le exprime. El se prezintă ca un cunoscător, îndeosebi în materie de astronomie, deși trebuie să recunoaștem că unele din pasajele astronomice ale marelui poem, care astăzi ne par savante, trebuie să fi fost, la acea vreme, pe înțelesul tuturor. Pe lângă erudiția sa, Dante apelează la astronomia populară, pe care italienii din acele vremuri — ca buni navigatori — o posedau, ca și cei vechi. Cunoașterea răsăritului și apusului astrelor a devenit mai puțin necesară pentru lumea modernă, datorită orologiilor și calendarelor; și o

¹ Pentru a ne putea pronunța în cunoștință de cauză, ar trebui să constatăm că numărul culegerilor de observații, independent de științele pur matematice, a crescut — ceea ce nu e de competența noastră.

² Libri, *loc. cit.*, II, p. 174 u. (cf. W. Schmidt, *Dantes Stellung in der Geschichte der Kosmographie*, Graz, 1876 — n. Kröner.)

dată cu stingerea acestui interes a pierit și gustul, care se dezvoltase în popor, pentru astronomie. Astăzi manualele și lecțiile de astronomie stau la îndemîna oricui ; orice copil știe, ceea ce Dante nu știa încă : că pămîntul se învîrtește împrejurul soarelui ; dar, exceptînd preocupările specialiștilor, interesului de altă dată i-a urmat cea mai totală indiferență.

Știința mincinoasă care pretindea că citește în stele, nu probează nimic împotriva simțului empiric al italienilor de atunci ; pasiunea, dorința violentă de a cunoaște viitorul, n-au făcut decît să contracareze acest simț pentru concret, dar nu l-au distrus. Vom avea de vorbit și despre astrologie, atunci cînd vom privi mai deaproape caracterul moral și religios al poporului italian.

Față de astrologie, ca și față de alte științe false, biserica a fost aproape întotdeauna tolerantă ; chiar față de științele naturale propriu-zise, ea nu intervenea decît atunci cînd se aduceau, pe drept sau pe nedrept, acuzații de erezie sau necromanție care, de altfel, erau întotdeauna de temut.

Principalul lucru care ar trebui lămurit este dacă și în care cazuri, inchizitorii dominicani (și desigur și cei franciscani) din Italia, deși își dădeau seama de neadevărul acestor acuzații, pronunțau totuși osînda, fie din conivență cu dușmanii celui învinuit, fie din ură ascunsă împotriva studiului naturii și, mai cu seamă, împotriva oricăror experiențe. Eventualitatea aceasta din urmă trebuie să se fi produs uneori, dar faptul în sine e greu de dovedit. Dacă în Nord astfel de persecuții au avut loc, în Italia, rezistența sistemului oficial, admis de scolastici în privința studiului naturii, față de inovatori, trebuie luată mai puțin, ori aproape deloc, în considerare. Pietro d'Albeno (la începutul se-

colului al XIV-lea) a fost o victimă notorie a invidiei unuia din colegii săi, un alt medic, care l-a acuzat de erezie și magie în fața inchișitorilor¹. Trebuie să presupunem ceva asemănător în ce privește pe unul din contemporanii săi, Giovannini Sanguinacci din Padua, care era, de asemeni, un inovator în medicină și care a scăpat doar cu exilul.

În sfârșit, nu trebuie uitat că puterea dominicanilor ca inchișitori nu se putea exercita chiar așa de regulat în Italia ca în Nord; tiranii și chiar statele libere, în secolul al XIV-lea, arătau uneori față de clerici un dispreț atît de fățiș, încît multe alte abateri, mult mai grave decît simpla cercetare a naturii, au scăpat nepe-depsite. Dar, cînd, în secolul al XV-lea, antichitatea trecu pe primul plan, breșa deschisă în vechiul sistem deveni favorabilă dezvoltării generale a tuturor cer-cetărilor profane, numai că umanismul atrase spre sine cele mai bune forțe, dăunînd astfel științelor empirice ale naturii. Din cînd în cînd, inchiștoria se trezește, pe-depsește sau arde de vii medici acuzați de defăimare sau necromanție, fără a se putea vreodată descoperi motivul adevărat, profund al condamnării. Dar, cu toate acestea, spre sfârșitul secolului al XV-lea, Italia, care-i avea pe Paolo Toscanelli, Luca Paccioli și pe Leonardo da Vinci, ocupa, între toate popoarele Euro-peii, primul loc în matematici și în științele naturii, iar savanții tuturor țărilor, chiar Regiomontanus și Coper-nic, se recunoșteau ca discipoli ai lor. Această glorie supraviețui chiar Contrareformeii.

Un semn important al interesului general pentru științele naturii este gustul precoce pentru colecții, pre-cum și studiile comparate privind plantele și animalele.

¹ Scardeonius, *De urb. Patav antiq.*, în *Graevii Thesaur ant. Ital.*, Tom VI, pars III, col. 227.

Italia se mîndrește că a creat primele grădini botanice, dar, în acest domeniu, e posibil să fi precumpănit interesul practic asupra celui teoretic și chiar prioritatea să fie discutabilă¹. Un fapt însă infinit mai important este că principii și unele persoane particulare înstărite, înghebindu-și grădinile lor de agrement, ajunseră să adune la un loc numeroase specii și varietăți de plante. Astfel ni se descrie, în secolul al XV-lea, grădina superbă a vilei Carreggi, aparținînd familiei Medici, ca fiind o adevărată grădină botanică², cu numeroase specii de arbori și arbuști. De asemenea, la începutul secolului al XVI-lea, o vilă a cardinalului Trivulzio în Campagna Romana³, spre Tivoli, cu tufe din speciile cele mai variate de trandafiri, cu arbori de tot felul și multe varietăți de pomi fructiferi, în sfîrșit cu vreo douăzeci de sorturi de viță de vie și o grădină de zarzavaturi. Aici e vorba, evident, de altceva decît de cele cîteva duzini de plante medicinale cunoscute de toată lumea, care nu lipseau din grădinile nici unui castel, a nici unei mînăstiri din Occident ; alături de savanta cultură a fructelor de masă, se vedește un viu interes pentru planta în sine și pentru înfățișarea ei stranie.

Istoria artelor ne arată cît timp a trebuit să treacă pentru ca această obișnuință a colecțiilor să se piardă

¹ A se vedea lamentările exagerate ale lui Libri, *loc. cit.*, II, p. 288. Oricît ar fi de regretabil faptul că acest popor, admirabil înzestrat, nu și-a îndreptat mai mult atenția spre cultivarea științelor naturii, credem totuși că el avea țeluri și mai importante de urmărit pe care în parte le-a și atins.

² *Alexandri Braccii descriptio horti Laurentii Med.*, tipărită ca anexa nr. 58 la *Viața lui Lorenzo de Roscoe*. Și în anexele lui Fabroni la *Laurentius*.

³ *Mondanarii villa* tipărit în *Poemata aliqua insignis illustr. poetar. recent.*

și să se ajungă la dispunerea grădinii în mod unitar, după legile arhitectonic-picturale ale frumosului.

Întreținerea animalelor exotice este, fără îndoială, și ea legată de un interes mai înalt al observației. Ușurința transportului din porturile de răsărit și miazăzi ale Mediteranei precum și clima favorabilă a Italiei permiteau achiziționarea celor mai puternice animale ale Sudului, sau acceptarea unor astfel de daruri din partea sultanilor¹. Orașele și principii întrețineau cu predilecție lei vii, chiar când leii nu figurau pe blazonul lor, cum era cazul Florenței². Groapa leilor se afla fie în palatul comunal fie în apropiere, ca în Perugia ori în Florența; gopile cu lei din Roma se aflau pe o pantă a Capitoliului. Animalele slujeau uneori ca executori ai sentințelor politice³, întreținând totodată

¹ Grădina zoologică din Palermo sub Henric al VI-lea, Otto de S. Blasio 1194 Böhmer, *Fontes*, III, 623.

² Ca emblema heraldică pictată sau sculptată în piatră, se chiamă „marzocco”. — În Pisa se întrețineau vulturii; cf. unele comentarii la Dante, *Inferno*, XXXIII, 22.

³ A se vedea extrasele din Aegid. Viterb. la Papencordt, *Gesch. d. Stadt Rom im Mittelalter (Ist. orașului Roma în Evul-Mediu)*, p. 367, notă privind un eveniment din 1328. Lupta animalelor sălbatice între ele și împotriva ciinilor serveau, la mari ocazii, ca amuzament pentru popor. La primirea lui Pius al II-lea și a lui Galeazzo Maria Sforza în Florența, 1459, au fost adunate în piața Signoriei, pe un loc închis, tauri, cai, mistreți, cîini, lei și o girafă; însă leii se culcară și nu voiau să atace nici un animal. Compară. *Ricordi di Frenze (Amintiri din Florența)* La *Rer. Ital. Script. ex. Florent.*, cod., T. II, col. 741. Ca o abatere de la aceasta, vezi *Vita Pii II (Viața lui Pius II)* în Murat., III, II, col. 976. O a doua girafă o făcu cadou sultanul mamelucilor Kaytbey lui Lorenzo Magnifico. Comp. Paul Jov., *Vita Leonis X*, L. I. Mai era vestit în menageria lui Lorenzo, un leu superb, a cărui sfîșiere de către ceilalți lei a fost considerată drept un semn prevestitor al morții lui Lorenzo.

și o anumită spaimă în popor. De altfel, se căutau semne prevestitoare în comportarea lor ; de pildă fecunditatea lor era un semn al prosperității obștești, și chiar un om de seama lui Giovanni Villani recunoaște, cu oarecare mândrie, că ar fi fost de față când a fătat o leoaică. Se obișnuia să se dăruiască puii de lei orașelor sau suveranilor amici, ba chiar condotierilor, drept recompensă pentru acte vitejești ¹. În afară de lei, florentinii mai obișnuiau, încă de mult, să întrețină leoparzi, pentru care aveau angajat un maestru ² special. Ducele Borso de Ferrara ³ punea leii să se încaiere cu taurii, urșii și porcii mistreți.

Spre sfârșitul secolului al XV-lea existau deja la multe curți princiare adevărate menajerii (*Serragli*), ca un semn al luxului la care se simțeau obligate marile case ; „*splendoarea unui suveran*, spune Matarazzo ⁴, *nu se poate lipsi de cai, catîri, șoimi și alte păsări, bufoni, cântăreți și animale exotice*“. Sub regele Ferrante, în menajeria din Neapole se aflau printre alte animale o girafă și o zebra, care erau, pare-se, daruri ale princi-

¹ Matt. Villani, în *Cron. din Perugia*, *Arch. Stor.*, XVI, II, p. 77, pentru anul 1497. Peruginezilor le-a scăpat o dată pe-rechea lor de lei. *Ibid*, XVI, I, p. 382, pentru anul 1434.

² Gay, *Carteggio*, I, p. 422, pentru anul 1921. Visconții se serveau chiar de leoparzi dresați pentru vînătoarea de iepuri, pe care-i speriau mai întâi cu cățeluși. Cf. von Kobell, Wildanger, p. 247, unde se găsesc și alte exemple de mai târziu, privitor la vînătorile cu leoparzi.

³ Strozzi poetae, *De Leone Borsii ducis*, p. 188, și despre parcul de vînătoare, p. 193.

⁴ *Cron. din Perugia*, I, c. XVI, II, p. 199. Ceva asemănător deja la Petrarca, *De remed. utriusque fortunae* (*Despre remediile ambelor soarte*), I, p. 61, dar mai puțin clar exprimat.

pelui de Bagdad¹ din acele vremuri. Filippo Maria Visconti poseda nu numai cai, care fuseseră plătiți cu cinci sute și chiar o mie de galbeni, sau cîini englezești foarte scumpi, ci și un număr mare de leoparzi, aduși de prin tot Orientul ; îngrijirea păsărilor de vînaătoare, procurate din Nord, îl costa în fiecare lună trei mii de galbeni². Regele Emanuel cel Mare al Portugaliei știa bine ce face cînd îi trimise lui Leon al X-lea un elefant și un rinocer³. În acest răstimp s-au pus temeliile unei zoologii, precum și a unei botanici științifice.

O latură practică a zoologiei, zootehnia, se dezvoltă, mai cu seamă în numeroasele herghelii, între care cea mantuană, sub Francesco Gonzaga, trecea drept cea dintîi din Europa⁴. Aprecierea comparată a raselor de cai este, desigur, tot atît de veche ca și călăria, iar încrucișarea artificială a raselor, trebuie să se fi practicat îndeosebi de la cruciade ; în Italia însă, premiile de onoare la alergările de cai, care aveau loc în orice oraș de oarecare însemnătate, constituiau cel mai pu-ternic îndemn pentru crescătorii de cai de-a produce

¹ Jovian. Pontan., *De magnificentia*. În grădina zoologică a Cardinalului de Aquileja din Albano, se găseau, în 1463, pe lîngă păuni și cocoși de India, capre siriene cu urechi lungi. *Pii II comment.*, L. XI, p. 562 u.

² Decembrio, ap. Murat., XX, Col. 1 012.

³ A se vedea alte detalii amuzante în Paul. Jov., *Elogia*, p. 229, în legătură cu Tristanus Acunius. La moartea sa, elefantul fu mult regretat de popor ; i se făcu portretul care fu împodobit cu versuri de Beroald cel tînăr. Despre porcii mistreți și despre struții din palatul Strozi din Florența, vezi Rabelais, *Pantagruel*, IV, cap. 11.

⁴ Com. Paul Jov., *Elogia*, p. 234 u. în legătură cu Franc. Gonzaga. Luxul milanez și caii de rasă, Bandello, partea II, Nuvela 3 și 8. — Și în poeziile narative întîlnești uneori părerea cunoscătorilor de cai. Cf. Pulci, *Il Morgante*, c. IV, str. 105 u.

alergători de elită. În herghelia din Mantua creșteau învingătorii tuturor curselor de acest fel, dar pe lângă aceștia și caii de luptă cei mai aprigi și, în genere, caii pe care puternicii timpului îi considerau ca cele mai princiare dintre cadouri. Gonzaga avea armăsari și iepe din Spania și Irlanda, precum și din Africa, Tracia și Cilicia; de dragul lor, întreținea legături de prietenie cu marele sultan. Toate varietățile fură încercate la Mantua pentru a produce exemplare desăvârșite.

Există chiar și o menajerie de oameni; celebrul cardinal Ippolito Medici¹, bastard al lui Giuliano, duce de Nemours, ținea la curtea sa un număr de barbari care vorbeau peste douăzeci de limbi diferite, fiecare distingându-se prin rasa și particularitatea sa. Între ei se găseau incomparabili dansatori pe frînghie din nordul Africii, reprezentînd nobilul singe maur, arcași tătari, luptători negri, plonjori indieni, turci care aveau drept principală misiune aceea de a însoți pe cardinal la vînătoare. Cînd o moarte timpurie îl răpi (1535), trupul lui fu purtat pe umeri de la Itri la Roma de această ceată pestriță de oameni, care-și amestecară bocetele² în toate limbile și gesturile disperate pentru

¹ Paul. Jov., *Elogia*, în legătură cu Hippolito de Medici, p. 307 u.

² Aici și-ar avea locul cîteva notițe cu privire la problema sclavajului în Italia din timpul Renașterii. Pasaje scurte dar importante în Jovian Pontan., *De obedientia*, L. III, cap. I: În Italia de Nord nu existau sclavi; în alte părți se cumpărau și creștini din Imperiul otoman, chiar bulgari și circasieni, fiind lăsați să slujească pînă împlineau suma de răscumpărare. Negrii, dimpotrivă, rămîneau sclavi, dar era interzisă castrarea lor, cel puțin în Regatul Neapolului. Moro înseamnă toți oamenii de culoare închisă; negrul se cheamă „*moro negro*”. Fabroni, *Cosmos Adnot.* 110: act de vînzare a unei slave circasiene (1427); Adn. 141: lista femeilor slave ale lui Cosimo. — *Nantiporto* în Murat., III, II, col. 1 106: Inocențiu al VIII-lea primește în

pierderea generosului lor stăpîn, în doliul obștesc al orașului.

Aceste notițe sporadice asupra gustului și înclinării italienilor pentru știința naturii precum și a interesului pentru bogăția și varietatea produselor ei, au numai rostul să arate că autorul este conștient de lacunele pe care lucrarea sa le prezintă în acest domeniu. El nu cunoaște îndeajuns de bine nici măcar titlurile lucrărilor care ar putea să umple aceste lacune.

dar o sută de Mori de la Ferd. Catolicul și-i dăruiește mai departe cardinalilor și altor seniori (1488) — Massuccio, *Nov* 14 : despre dreptul de vânzare al sclavilor ; — 24 și 25 : sclavi negri, care lucrează în același timp ca *facchini* (în profitul stăpînilor ?) — 48 : Catalani prind Mori tunisieni și îi vînd în Pisa. — Gaye, *Carteggio*, I, 360 : Dezrobirea și dotarea unui sclav negru într-un testament florentin (1490) — Paul Jov. *Elogia sub. Franc. Sfortia*. — Porzio, *Congiura*, III, 194 — și Comines, Charles VIII c. 17 : Negrii îndeplinesc funcția de călău și temnicer în serviciul casei de Aragon la Neapole. — Paul Jov. *Elogia, sub Galeatio* : negri ca însoțitori ai principilor la ieșiri — Aeneae Sylvii, *Opera*, p. 456 : sclav negru ca muzicant. — Paul Jov. De *piscibus*, cap. 3 : un negru (liber ?) ca maestru de înot și plonjor la Genova. — Alex. Benedictus de *Carolo VIII* în *Eccard Scriptores* II col. 1608 : un negru (*aethiops*) ca ofițer superior venețian, de unde și Othello poate fi conceput ca negru. — Bandello, parte III, *Nov* 21 : cînd un sclav, la Genova, merită pedeapsa, e deportat în Baleare și vîndut la Iviza pentru a căra sarc.

CAPITOLUL 3

DESCOPERIREA FRUMUSEȚII NATURII

Dar, în afara cercetării și cunoașterii naturii, mai exista o cale de apropiere a ei, și anume, într-un sens cu totul special. Italienii sînt cei dintîi oameni moderni, care au perceput și savurat formele peisajului ca pe un obiect mai mult sau mai puțin frumos.¹

Această atitudine este întotdeauna rezultatul unui proces cultural îndelungat și complex ; originea ei se poate urmări anevoie, căci un sentiment ascuns putea fi prezent cu mult înainte de-a se fi manifestat prin poezie și pictură și de a fi dobîndit, în acest fel, o conștiință de sine. La cei vechi, de pildă, arta și poezia epuizaseră aproape tot ce ținea de viața umană, înainte de a trece la reprezentarea naturii, și aceasta n-a constituit niciodată decît un gen restrîns, deși, de la Homer încoace, nenumărate cuvinte și versuri atestă profunda impresie pe care natura o făcea asupra grecilor și românilor. Și apoi, triburile germanice care au pus temeiurile dominației lor pe teritoriul imperiului roman, erau, prin originile lor, înzestrate cu o anumită capacitate de înțelegere a elementului spiritual pe care-l oferă peisajul ; și chiar dacă creștinismul le-a silit un timp să

¹ Este aproape inutil să mai indicăm celebrul pasaj care tratează această chestiune în cartea lui Humboldt, *Cosmos*, vol. II.

vadă în izvoarele, în munții, în lacurile și pădurile venerate pînă atunci, chipul unor false divinități, această perioadă de trecere fu de scurtă durată. În plin Ev-Mediu, pe la 1200, această savurare naivă a naturii exterioare reapare și poate fi recunoscută la poezii trubaduri ai diferitor națiuni¹. Aceștia manifestă o participare nespus de vie la cele mai simple fenomene ale naturii : primăvara cu florile ei, pajiștea verde și pădurea. Dar ele nu există decît în prim plan, fără perspectivă în adîncime. Și aceasta chiar în cîntecele cruciaților care au călătorit prin țări îndepărtate pe care nu le descriu. Poezia epică, ea însăși, deși descrie atît de amănunțit costume și arme, se mărginește la simple schițe atunci cînd vrea să zugrăvească locuri, iar marele Wolfram von Eschenbach nu ne dă, nici el, decît o palidă imagine a scenei pe care se mișcă personajele sale. Citind aceste cîntece n-ai zice că toți poezii gentilomi de pretutindeni au locuit, au vizitat și au cunoscut mii de castele așezate pe înălțimi și dominînd depărtările. Chiar și clericii vagabonzi, în poeziile lor latinești, ignoră perspectiva, fiind incapabili să surprindă adevăratul peisaj ; în schimb, cadrul apropiat este descris uneori cu o bogăție luxuriantă a culorilor, bogăția de care nici un trubadur cavaler nu dispunea. Unde găsești o descriere a sacrei dumbrăvi a lui Amor ca la acest poet — presupunem italian — din secolul al XII-lea ?

*„Immortalis fieret
Ibi manens homo ;
Arbor ibi quaelibet
Suo gaudet pomo ;*

*„Nemuritor ar deveni
Omul care-ar rămîne acolo ;
Acolo fiecare arbore
Se bucură de fructul său ;*

¹ A se vedea la Humboldt, *loc. cit.*, comunicările lui Wilhelm Grimm.

<i>Viae myrrha, cinnamo</i>	<i>Ard pe drumuri smirna</i>
<i>Flagrant, et amomo</i>	<i>Și mirodeniile</i>
<i>Conjectari poterat</i>	<i>Pot înmiresma</i>
<i>Dominus ex domo</i> ¹ etc.	<i>Pe stăpînul din casă</i> etc.

În orice caz, pentru italieni, natura era de multă vreme purificată și eliberată de sub orice influență demonică. San Francesco de Assisi, în *Imnul Soarelui*, proslăvește cu toată candoarea pe Domnul, pentru crearea luminilor cerești și a celor patru elemente.

Dante oferă cele dintîi dovezi sigure privitor la impresia profundă pe care o poate produce o vastă privești asupra sensibilității. El zugrăvește în cîteva trăsături și foarte convingător, aerul limpede al dimineții, cu jocul sclipirilor îndepărtate ale mării blind-neliniștite, furtuna în pădure ș.a.m.d., se urcă pe munții înalți, cu — probabil — unicul scop de a gusta privești pe care i-o oferea depărtările²; poate că el a fost cel dintîi care, din antichitate încoace, a făcut o asemenea excursie. Boccaccio lasă mai mult să se ghicească cît de profund este mișcat de frumusețile naturii; totuși nu putem neglija prezența, în romanele sale pastorale, a descrierilor de peisaje existente doar în fantezia lui. În sfîrșit, Petrarca — unul din cei dintîi oameni cu adevărat moderni — arată prin exemplul său cît de puternică este atracția unui peisaj pentru sufletele sensibile. Alexander von Humboldt, acel spirit luminos care a cercetat pentru întîia oară apariția și evoluția unui sentiment al naturii ca intuiție plastică, și care, scriind

¹ *Carmina Burana*, p. 162, de *Phyllide et Flora*, str. 66.

² E greu de ghicit ce altceva ar fi putut căuta pe virful Bismantora, în teritoriul Reggi (*Purgat.*, IV, 26). Precizia cu care caută să descrie părțile lumii de dincolo, dovedește mult simț al spațiului și al formei.

Priveliști din natură, a creat el însuși o capodoperă descriptivă, n-a prea fost drept cu Petrarca. De aceea ne mai rămîne și nouă ceva de spicuit după marele secerător.

Petrarca n-a fost numai un distins geograf și cartograf (el ar fi pus să se execute prima hartă a Italiei¹), și nici n-a repetat pur și simplu ceea ce au spus anticii², ci a intuit natura în mod nemijlocit. Îi place să savureze frumusețile naturii în timpul unei preocupări spirituale; împletind aceste plăceri își duce el viața de cărturar anahoret în Vaucluse și aiurca, periodica lui fugă din timp și de lume³. I-am face o nedreptate, dacă, judecînd după aptitudinea încă atît de slabă, de nedezvoltată, de a descrie peisajul, am deduce că era lipsit de sensibilitate. Descrierea minunatelor golfuri din Spezzia și Porto Venere, de pildă, sfîrșitul cîntului al VI-lea din *Africa* (golfuri ce nu fuseseră cîntate⁴

¹ Libri, *Hist. des sciences mathèm.*, II, p. 249.

² Cu toate că se referă bucuros la ei, de ex : *De vita Solitaria*, (*Despre viața singuratică*), în special p. 241 (*Opera*, ed. Basil., 1581), unde citează descrierea unei bolte de viță de vie, extrasă din Sf. Augustin.

³ *Epist. famil.*, VII, ed. Fracasetti, p. 367. „*Interea utinam scire posses, quanta cum voluptate solivagus ac liber, inter mentes ac nemora, inter fontes et flumina, inter libros et maximorum hominum ingenia respiro, quamque me in ea, quae ante sunt, cum Apostolo extendens et practerita oblivisci nitor et praesentia non videre*“. Cf. VI, 3, pp. 316 u., 334 u. („*Între acestea, dacă ai putea ști cu cîtă plăcere respir singuratic și liber, prin munți și păduri, între izvoare și râuri, între cărți și învățătură ale celor mai mari oameni, deși mă străduiesc în acelea care au fost înainte cu Apostolul iar cele din jur caut să nu le văd, și să uit din cele pe lângă care trec.*“)

⁴ „*Jacuit sine carmine sacro*“, („*zăcu fără poezia sfîntă*“), cf. *Itinerar syriacum*, *Opera*, p. 558.

pînă atunci nici de cei vechi nici de cei noi), nu este, ce e drept, decît o simplă enumerare. Dar găsim în scrisorile către prieteni descrieri ale Romei, Neapoulului și ale altor orașe, în care i-a plăcut să-și petreacă timpul, descrieri pline de viață și demne de obiectul lor. El cunoaște frumusețea masivelor stîncose și știe să distingă valoarea picturală a peisajului de utilitatea sa practică. În timpul șederii în pădurile din Reggio, priveleştea surprinzătoare a unui peisaj măreț l-a impresionat atît de puternic încît a izbutit să continue un poem de mult întrerupt.¹

Dar emoția cea mai profundă a încercat-o făcînd ascensiunea muntelui Ventoux, nu departe de Avignon². O vagă nevoie lăuntrică de a îmbrățișa un orizont cît mai vast creștea într-însul, pînă cînd lectura întîmplătoare a aceluia pasaj din Tit-Liviu, în care regele Filip, dușmanul romanilor, urcă pe Hămus, îl făcu să ia o hotărîre. Își zise : ceea ce nu i s-a reproșat unui rege bătrîn, îi va fi *îngădui*t și unui tînăr aparținînd lumii de rînd. Ascensiunile fără rost erau privite în anturajul său ca ceva nemaipomenit și nici nu se putea gîndi să fie însoțit de prieteni sau cunoscuți. Petrarca își luă fratele mai mic și, din ultimul sat de popas, mai luă cu sine doi oameni. La poalele muntelui, un bătrîn cioban îi imploră să se întoarcă, spunîndu-le că și el a încercat același lucru cu cincizeci de ani în urmă și că nu s-a ales decît cu căința, cu picioarele zdrobite și cu ȝoalele făcute zdrențe. Nici înainte, nici după el n-a mai îndrăznit cineva să-nfrunte primejdia

¹ *De orig. et vita*, p. 3 : „*subito loci specie percussus*” („*impresionat deodată de înfățișarea locului*”).

² *Epist. famil.*, IV, 1, ed. Fracass. I, p. 193 u.

unei astfel de isprăvi. Dar ei porniră la drum luînd muntele în piept, înaintînd cu o trudă de nespus, pînă cînd văzură norii plutind la picioarele lor și ajunseră în vîrf. În zadar ne-am aștepta însă la o descriere a panoramei care se deschidea, căci poetul n-a făcut-o. Nu fiindcă ar fi rămas insensibil ci, dimpotrivă, pentru că impresia l-a copleșit. I se perindă în suflet toată viața lui trecută, cu toate nebuniile ei ; își aminti că se împlineau, chiar în acea zi, zece ani de cînd, tînar fiind, părăsea Bologna — și aruncă o privire plină de dor în direcția Italiei ; deschise o carte, pe atunci tovarășul său nedespărțit : *Confesiunile sfîntului Augustin* și ochii-i căzură pe un pasaj din capitolul al zecelea : „*Și merg acolo oameni și se minunează de munții înalți și de valurile mării care se zbat în depărtări, și de mugetul revărsărilor torențiale și de imensitatea Oceanului, și de mersul stelelor — și uită de ei*“. Frațele său, căruia Petrarca îi citea aceste cuvinte, nu înțelegea de ce a închis cartea tocmai atunci și de ce a tăcut.

Cîteva decenii mai tîrziu, către 1360, Fazio degli Uberti descrie în *Cosmografia sa rimată*¹ priveliștea măreață de pe muntele Alvernia, cu participarea rece a geografului și a cercetătorului de antichități, dar și cu precizia martorului ocular. El trebuie să se fi urcat și pe alte piscuri mult mai înalte, căci cunoștea fenomene care încep să se arate de-abia la mai mult de zece mii de picioare deasupra mării, ca vîjiitul urechilor, îngreunarea pleoapelor și bătaia de inimă, împotriva cărora îl ajută Solinus, miticul său tovarăș, cu un burete îmbibat cu o esență oarecare. Ascensiunile Par-

¹ *Il Dittamondo*, III, cap. 9.

nasului și Olimpului¹ de care vorbește nu puteau să fie, desigur, decât pure ficțiuni.

În secolul al XV-lea, marii maeștri ai Flandrei, Hubert și Jan von Eyck, surprind dintr-o dată chipul naturii. Peisajul lor nu este, fără îndoială, doar un rezultat al eforturilor de a reproduce realitatea, ci are și un conținut poetic independent, un suflet, deși încă, naiv, timid. Influența lor asupra întregii arte occidentale a fost de netăgăduit și nici pictura italiană peisagistă n-a rămas neatinsă de ea. Numai că înclinația specială a ochiului italian, mult prea cultivat, și-a urmat, în privința redării peisajului, propriul său drum.

Ca și în cosmografia științifică, Aeneas Sylvius este și aici una din vocile de autoritate ale timpului. Am putea să-i contestăm lui Aeneas orice valoare, ca om, dar sîntem siliți să recunoaștem că în puțini alții s-a oglindit atît de viu și de desăvîrșit imaginea timpului și a culturii intelectuale de atunci, și că puțini au reușit să se apropie, ca el, de tipul ideal al omului Renașterii timpurii (Frührenaissance). De altfel, chiar din punct de vedere moral, în treacăt fie zis, nu l-am judeca la justa sa valoare, dacă am lua ca punct de plecare² numai acuzațiile pe care i le-a adus Biserica, pentru faptul

¹ Il *Dittamondo*, III, cap. 21 ; IV, cap. 4, Papencordt. *Ist. orașului Roma*, p. 426, spune că împăratul Carol al IV-lea avea înclinații pentru peisajele frumoase și citează ca sprijin pe Pelzel, *Karl IV*, p. 456. (Celelalte două citate aduse de el nu menționează acest lucru.) Ar fi posibil ca împăratul să fi prins acest gust în urma raporturilor sale cu umaniștii.

² S-ar putea, de asemenea, admite mărturia lui Platina, *Vitae Pontif. (Viețile Papilor)*, p. 310 ; „*Homo fuit (Pius II) verus, integer, apertus ; nil habuit ficti, nil simulati*”. („A fost un om curajos, consecvent, deschis, inamic al superstiției și al ipocriei”).

că a făcut-o să piardă un Conciliu din pricina nestatorniciei lui.

Ne interesează omul care pentru întâia oară a savurat splendorile peisajului italian, și care le-a descris cu entuziasm pînă-n cele mai mici amănunte. Cunoștea mai ales statul papal și partea de jos a Toscanei (patria lui) iar cînd deveni papă își întrebuițea timpul liber, în anotimpul cald, mai mult cu excursii și cu șederi la țară. Avea acum, el care suferea de multă vreme de podagră, prilejul să fie transportat în litieră peste munți și văi și dacă vom compara preferințele urmașilor lui cu cele ale sale, Pius, care afla suprema satisfacție în natură, în cercetări privind antichitatea precum și în construcțiile simple și elegante, ne apare doar pe jumătate sfînt. În latina frumoasă și vioaică a *Comentariilor* sale își mărturisește, cu multă modestie, fericirea ¹.

Ochiul său pare tot atît de multilateral format ca al oricărui om modern. Savurează cu încîntare priveliștea splendidă ce se deschide de pe cel mai înalt vîrf al mușilor Albano, Monte Cavo, de unde vede țărmurile Terracinei și Capul Circe pînă la Monte Argentaro, și tot vastul peisaj cu ruine, din timpuri străvechi, cu spinările munților din centrul Italiei, purtîndu-și apoi privirea peste centura de păduri de sub el și peste iezelele care sclipesc între stînci. Simte cît de frumos e

¹ Cele mai importante pasaje sînt : *Pii II. Commentarii*, C. IV, p. 183 : *Primăvara în patrie* — C.V., p. 251 : *Vacanța de vară în Tibur*. — C. VI, 306 : *Prînzul de la izvorul din Vico-varo*. — C. VIII, p. 378 : *Imprejurimile orașului Viterbo*, — p. 387 : *Minăstirea San Marino de pe munte*, — p. 338 : *Lacul de la Bolsena*, C. IX, p. 396 : *Superba descriere a lui Monte Amiata* — C. X, p. 483 : *Poziția de la Monteoliveto* — p. 497 : *Perspectiva de la Todi* — C. IX, p. 554 : *Ostia și Porto* — p. 562 : *Descrierea munților Albano* — C. XII, p. 609 : *Frascati și Grottaferrata*.

situat Todî, care tronează deasupra viilor și măslinilor etajați pe panta muntelui, de unde privirea sa rătăcește peste păduri îndepărtate și peste valea Tibrului, cu nenumărate castele și orașele ce însoțesc șerpuirea fluviului. Siena, cu fermecătoarele-i coline, cu vilele și mînăstirile care încununează înălțimile, este patria lui și o descrie cu și mai multă însuflețire. Dar și motivul pitoresc în sine e de ajuns ca să-l încînte, dovadă acea limbă de pămînt — Capo di Monte — care înaintează în lacul Bolsena : „*Scări săpate în stîncă, umbrite de vișă de vie, duc pe coasta abruptă, drept în marginea lacului unde, între stînci, se înalță stejarii mereu verzi, mereu înviorați de ciripitul sturzilor.*” Pe drumul care înconjoară lacul Nemi, la umbra castanilor și a altor pomi roditori, simte că nicăieri imaginația vreunui poet nu s-ar putea aprinde ca aici în „*ascunzișul Dianei*”. Deseori și-a ținut consistoriul și Segnatura, ori a primit pe ambasadori, sub castanii uriași sau sub măslini, pe pajiștea verde, lîngă fîntîni arteziene. Cîte o priveliște, cum e aceea a unui torent de munte peste care se aruncă, îndrăzneată, o punte boltită, dobîndește pentru el o semnificație profundă. Dar chiar și lucrurile cele mai simple îi provoacă bucurie, prin frumusețea, desăvîșirea sau aspectele lor caracteristice. Așa sînt cîmpurile de in cu flori albastre ce se leagănă în adierea vîntului, grozama aurie care înveșmîntează dealurile, tufele sălbatice, un arbore falnic sau un izvor limpede — toate îi par minuni ale naturii.

În vara lui 1462, cînd ciuma și arșița pustiiră locurile de șes, pasiunea lui pentru frumusețea peisajului ajunse o adevărată beție. Se retrase pe muntele Amiata și, pe la mijlocul înălțimii, într-o veche mînăstire longobardă, San-Salvatore, își stabilî cartierul, împreună cu suita sa. Aci, între castanii care se ridică pe povîrni-

șul abrupt al muntelui, poți îmbrățișa cu privirea toată partea sudică a Toscanei și zărești în depărtare turnurile Sienei. Pontiful trebui să renunțe la ascensiunea pe cel mai înalt vîrf, lăsînd aceasta pe seama însoțitorilor, între care și trimisul venețian ; aceștia găsiră sus două blocuri enorme de piatră, așezate unul peste altul, probabil altarul de jertfe al vreunui popor străvechi și li se păru că descoperă dincolo de mare, Corsica și Sardinia¹. În răcoarea minunată a verii, printre stejari și castani străvechi, pe pajiștea fragedă unde nici ghimpi nu sînt să-ți înțepe picioarele, nici insecte sau șerpi de care să-ți fie teamă, papa savură cele mai fericite clipe. Pentru consiliile săptămînale (Segnatura) căuta de fiecare dată noi locuri umbroase² : „*novos in convallibus fontes et novas inveniens umbras, quae dubiam facerent electionem*“ („întîlnind în poienile înconjurătoare noi izvoare și noi umbre, care i-ar face alegerea îndoielnică“). Se-ntîmpla uneori ca pontiful să vadă și cîte un cerb uriaș gonit de cîini din culcușul său, și care se apăra izbind cu coarnele și cu copitele, luînd-o apoi la goană pe coastă-n sus. Seara, papa avea obiceiul să se așeze în fața mînăstirii, pe locul de unde putea privi în valea Pagliei, întreținîndu-se cu cardinalii în conversații pline de voieșie. Membrii curiei papale care se-ncumetau să coboare la vînătoare în cîmpie, găseau acolo totul ars de o dogoare nesuferită, un adevărat iad, pe cînd mînăstirea, cu împrejurimile ei răcoroase și înecate în verdeață, părea o reședință a fericirilor.

¹ Așa trebuie să fi fost (în loc de Sicilia).

² Se numește pe sine, făcînd aluzie la numele său : „*Silvarum amator et varia videndi cupidus*“ („iubitor de păduri și dornic de-a vedea multe“).

Acceasta este pur și simplu o voluptate modernă, nicidecum o înrîurire a antichității. E sigur că și cei vechi au simțit la fel — dar tot atît de sigur este că entuziasmul lor, exprimat într-o formă atît de sobră în literatura clasică, pe care Pius o cunoștea, poate, n-ar fi putut aprinde în el atîta pasiune¹.

A doua perioadă de înflorire a poeziei italiene, care a avut loc la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea, alături de poezia latină din aceeași epocă, furnizează numeroase probe în ceea ce privește impresia puternică produsă de peisajul înconjurător, după cum ne-o demonstrează cazul poezilor lirici din acel timp. Totuși, vor fi puține descrieri propriu-zise, deoarece poezia lirică, epopeea și nuvela au avut altceva de făcut în acest secol energic. Bojardo și Ariosto descriu natura în tablouri destul de vii, dar cît se poate de sumare și elementare ; ei nu caută efectele pe care le produce depărtarea, marile perspective², căci vor să intereseze în primul rînd prin personaje și prin fapte. Autorii de dialoguri și epistolografii iscușiți pot fi, mai degrabă decît poeții, o sursă pentru sentimentul crescînd al naturii. Bandello, de pildă, rămîne fidel prin convingere genului literar pe care-l cultivă și nu se abate de la legile lui : chiar în nuvele, nu spune un cuvînt mai mult decît este necesar, atunci cînd vrea să descrie cadrul natural³ al povestirii ; dimpotrivă, în dedicațiile care preced aceste povestiri, înfă-

¹ Despre atitudinea lui Leon Battista Alberti față de peisaj, vezi p. 132.

² Cel mai complet tablou de acest fel, la Ariosto ; cîntul al șaselea se compune numai din peisaje prezentate în prim-plan.

³ Despre ornamentele arhitectonice gîndește cu totul altfel, astfel încît din descrierile lui, arta decorativă însăși are de învîțat.

țișează cu o tihnită plăcere peisajul ca fond al scenelor în care redă convorbiri ori zugrăvește viața socială. Printre epistolografi, trebuie să spunem că, din nefericire, tocmai Arctino¹ este acela care, poate, a zugrăvit cel dintâi, în cuvinte cu o mare bogăție de detalii, superbe efecte de lumină ca și jocul norilor la asfințitul soarelui.

Totuși, găsim și la poeți, uneori, admirabile descrieri ale naturii înconjurătoare, care se amestecă într-un mod fermecător și ciudat cu expresia sentimentelor lor. Tito Strozza descrie într-o elegie² latină (pe la sfârșitul verii lui 1458), locuința iubitei sale : o căsuță veche, îmbrăcată în iederă, cu fresce biblice roase de vreme, ascunsă între arbori ; alături o capelă ruinată de revărsările Padului și, mai încolo, călugărul arînd cele șapte iugăre de pământ sărac, cu boi de împrumut. Aceasta nu este o reminiscență de la elegiacii latini, ci e vorba de sentimente cu totul moderne. La sfârșitul capitolului vom întîlni o paralelă la această descriere ; nu un tablou artificial bucolic, ci o zugrăvire autentică a vieții de țară.

S-ar putea obiecta că maeștrii germani de la începutul secolului al XVI-lea excelează uneori în descrieri realiste ale vieții omului, ca Albrecht Dürer, de pildă, în gravura sa, *Fiul risipitor*. Dar altceva este un pictor crescut și format în realism, unde tablourile de acest gen sînt de la sine îngăduite — și un poet obișnuit să idealizeze, pînă la mitologie, și care se apleacă totuși asupra realității din propriul imbold. În realismul descrierilor de acest gen, ca și în descrierea vieții de țară, întîietatea aparține poezilor italieni.

¹ *Lettere pittoriche*, III, 36 către Tizian, mai 1544.

² *Strozzii Poetae*, în *Erotica*, C. VI, p. 182 u.

CAPITOLUL 4

DESCOPERIREA OMULUI : PREZENTAREA SPIRITULUI UMAN ÎN POEZIE

Pe lângă descoperirea lumii, cultura Renaşterii aduce o altă realizare, de o însemnătate şi mai mare : Renaşterea descoperă şi scoate la lumină omul în întregul său ¹.

Înainte de toate, după cum am văzut, această epocă dezvoltă individualismul într-o măsură nemaiîntâlnită până atunci ; apoi îl aduce în lumina cunoaşterii, studiind cu pasiune şi sub toate aspectele tot ceea ce este individual. Dezvoltarea personalităţii este esenţial legată de capacitatea cunoaşterii de sine şi a altora. Privind aceste două mari fenomene, nu trebuie să uităm influenţa literaturii antice, căci modul de a cunoaşte şi de a descrie elementul individual şi elementul uman, în genere, a fost determinat şi nuanţat, în mod esenţial, de acest intermediar. Cît priveşte puterea de cunoaştere, ea era inherentă vremii şi naţiunii.

Vom cita doar un mic număr de fenomene pe care ne întemeiem argumentaţia. Autorul simte că aici, mai mult decît în orice altă parte a lucrării de faţă, se aventurează pe terenul şubred al coniecturilor şi că ceea ce lui îi apare drept o evidentă — deşi prea puţin

¹ Aceste formule judicioase sînt luate din vol. VII (*Introducere*) din *Histoire de France* a lui Michelet.

sensibilă — transformare în istoria spirituală a secolelor al XIV-lea și al XV-lea, va fi acceptată cu greu de alții ca un fapt cert. Această revelare integrală a sufletului unui popor, este un fenomen despre care fiecare dintre noi poate avea altă părere. Timpul va judeca și va decide.

Din fericire, cunoașterea omului ca ființă spirituală n-a început prin scormonirea după cine știe ce psihologie teoretică — Aristotel era suficient în această privință — ci prin dezvoltarea unui dar al observației și descrierii. Inevitabilul balast teoretic se limitează la doctrina celor patru temperamente în obișnuita corelație cu dogma influenței planetelor. Aceste elemente rigide, menținute ca atare încă din vremuri imemorabile, formează baza de cunoaștere și judecare a individului, fără ca ele să poată împiedica întru totul progresul general al cunoașterii omului. Fără îndoială, ți se pare ciudat să vezi că se mai operează cu ele, într-o epocă în care nu numai că s-a ajuns la o descriere exactă a omului, dar când o artă și o poezie nepieritoare l-au făcut cunoscut pe de-a-întregul, relevându-i însăși esența profundă și reproducându-i caracterele exterioare. Îți vine aproape să râzi când vezi un observator — de altfel serios — atribuind lui Clement al VII-lea un temperament de melancolic, subordonând totuși părerea lui aprecierii medicilor, care recunosc la Papa mai degrabă un temperament sanguin — coleric¹. Sau când aflăm că același Gaston de Foix, învingătorul de la Ravena, căruia Giorgione i-a făcut portretul iar Bambaja statuia, și pe care toți istoricii îl descriu, ar

¹ Tomm. Gar., *Relaz della Corte di Roma*, I, pp. 278, 279. În *Rel. lui Soriano* din anul 1533.

fi avut un temperament saturnic¹. Desigur că cei care afirmă asemenea lucruri vor să indice prin asta ceva precis; dar ceea ce este bizar și anacronic, sînt categoriile prin care-și exprimă opinia. În domeniul descrierilor libere ale spiritului uman, cei care ne întîmpină mai întîi sînt marii poeți ai secolului al XIV-lea. Dacă vom căuta să adunăm mărgăritarele pe care ni le oferă întreaga poezie occidentală cavalească și de curte, din cele două veacuri premergătoare, vom scoate la iveală o sumă de supoziții admirabile, descrieri de portrete morale, care ne vor ispici, la prima vedere, să constatăm întîietatea italienilor. Chiar lăsînd la o parte întreaga poezie lirică și considerîndu-l doar pe Gottfried von Strassburg cu *Tristan și Isolda*, vom găsi în poemul său un tablou al pasiunii cu trăsături de neuitat. Numai că aceste perle zac împrăstiate pe fundul unei mări a convenționalului și artificialului, iar conținutul lor rămîne încă departe de descrierea completă și adevărată a interiorului omenesc și a comorilor sale spirituale.

Și Italia participa atunci, în secolul al XIII-lea, la poezia cavalească și de curte, prin trubadurii sau *trovatorii* ei. Ei au creat *canzona*, trudind la fel de artificios și migălos, ca și minnesingerii Nordului la *lied-ul* lor. Conținutul și chiar mersul ideilor sînt convenționale, conforme tradițiilor de curte, chiar atunci cînd poetul este un simplu burghez sau un cărturar.

Dar deja se produc două modalități de ieșire din impas care, ambele, anunță un viitor nou, propriu poeziei

¹ Prato, *Archiv. stor.* III, p. 295 u. „*Saturnico*” înseamnă atît „nefericit” cît și „aducător de noroc”, funest. Despre raportul planetelor față de caracterul uman în general, vezi la Corn. Agrippa, *De occulta philosophia*, c. 52.

italiene, și a căror importanță nu poate fi trecută cu vederea, cu toate că nu e vorba decît de o chestiune formală.

De la același Brunetto Latini — care, în genul canzonelor, reprezintă maniera obișnuită a trovatorilor — au rămas primele „*versi sciolti*”¹ (versuri de zece silabe fără rimă — endecasilabe) pe care le cunoaștem. În această aparentă lipsă de formă își găsește deodată expresia o pasiune autentică, trăită cu adevărat. Este aceeași conștiință restrîngere a mijloacelor de expresie, aceeași întemeiere pe unica forță a conținutului, pe care o întîlnim, cîteva decenii mai tîrziu, în pictura *à fresco* și ceva mai tîrziu chiar în pictura de șevallet, cînd se renunță la culori și la efectul lor, lucrîndu-se într-un singur ton, mai deschis sau mai închis. Pentru acea vreme, cînd artificul era atît de important în poezie, versurile lui Brunetto constituie începutul unei noi orientări².

Dar alături de aceste versuri libere, în prima jumătate a secolului al XIII-lea, ia naștere una din multele forme strofice riguroase, produse de poezia occidentală din acea vreme : este sonetul, care nu întîrzie să devină pentru Italia forma curentă, predominantă. Dispunerea rimelor și numărul de picioare variază³ încă, timp de o sută de ani, pînă cînd Petrarca îi impune

¹ Publicat fragmentar de Trucchi, *Poesie italiane inedite*, I, p. 165 u. (Publicat în întregime de Grion în *Propugnatore*, 1869, I, p. 608 u.).

² Mai tîrziu, aceste versuri albe au cîștigat — după cum se știe — primul loc în dramă — Trissino, în dedicația *Sophonisbei* sale către Leon al X-lea, speră că papa va recunoaște acest fel de versuri ca fiind mai bun, mai nobil și mai puțin ușor decît pare la prima vedere. Roscoe, *Leon X*, ed. Bossi, VIII, 174.

³ Vezi de ex. forme tipice la Dante, *Vita nuova*, ed. Witte, Leipzig, 1876, p. 13, 16 u.

forma normală, definitivă. La început orice elan liric, orice meditație poetică îmbracă această formă; mai târziu ea va servi de cadru tuturor subiectelor posibile, astfel încât madrigalul, sestina și chiar canzona nu mai ocupă, alături de sonet, decât un rang secundar. Ca urmare, mulți italieni se plînseseră, mai în glumă, mai în serios, de acest șablon devenit inevitabil, de acest pat al lui Procust de paisprezece versuri, în care trebuiau să fie constrînse sentimentele și ideile. Alții au fost, și mai sînt încă, fermecați de această formă, întrebuintînd-o de mii și mii de ori, pentru a-și depune în ea, fără necesitate și fără seriozitate, reminiscențe lipsite de interes și, ideile lipsite de consistență. De aceea există mult mai multe sonete proaste decât bune.

Și cu toate acestea, sonetul a fost o mană cerească pentru poezia italiană. Claritatea și frumusețea construcției sale, imperativul gradării conținutului, al concentrării în cea de a doua parte, mai vioaie, în sfîrșit ușurința cu care poate fi memorizat, urmau să-i atragă predilecția marilor maeștri. Putem oare să credem că aceștia l-ar fi păstrat pînă-n vremurile noastre dacă n-ar fi fost pătrunși de înalta lui valoare? Desigur că acești maeștri de prim ordin și-ar fi putut manifesta geniul lor și în alte forme cu totul diferite. Dar tocmai pentru că au făcut din sonet forma lirică prin excelență, mulți alți poeți mai slab înzestrați, care s-ar fi prăbușit în opere lirice de lungă respirație, fură siliți să-și concentreze ideile și sentimentele. Sonetul deveni la italieni un fel de condensator poetic general-valabil al ideilor și sensibilității, ca la nici un alt popor modern.

Astfel, universul afectiv ne este înfățișat în Italia sub forma unei mulțimi de imagini foarte limpezi, concentrate, iar prin conciziunea lor foarte frapante.

Dacă și alte popoare ar fi avut o formă convențională de acest gen, am fi cunoscut mai mult din viața lor sufletească ; s-ar fi păstrat, probabil, o serie de tablouri ale stărilor interioare și exterioare, imagini fidele ale unor sentimente, și nu s-ar fi redus totul la o pretinsă poezie lirică din secolele al XIV-lea și al XV-lea, care nu poate fi savurată cu adevărat. La italieni se observă un progres sigur, aproape o dată cu nașterea sonetului ; în cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea, trubadurii, numiți de curînd ¹ — „*Trovatori della transizione*“ — formează, într-adevăr, o trecere de la trovatori la poeți, adică la poeții care stau sub influența antichității ; sensibilitatea frustă și riguroasă, zugrăvirea energică a situațiilor, expresia precisă pe care o găsim în sonete și în alte forme de poezie, prevestesc apariția lui Dante. În cîteva sonete politice ale guelfilor și ghibelinilor (1260—1270) găsim ceva din pasiunea marelui florentin, iar altele amintesc accentele cele mai suave ale liricii lui.

Felul în care Dante însuși înțelegea teoria sonetului nu ne este cunoscut, pentru singurul motiv că ultimile cărți ale tratatului său *Despre limba vulgară* în care voia să vorbească despre baladă și despre sonet, ori au rămas nescrise, ori s-au pierdut. De fapt, avem de la el sonete și canzone cu cele mai splendide descrieri ale stărilor sufletești. Și ce cadru le-a făurit ! Proza din *Vita nuova* în care arată motivele ce l-au determinat să scrie fiecare poem, este tot atît de minunată ca și versurile însăși și formează împreună cu ele un întreg, însufletit de cea mai adîncă pasiune. Necruțător cu însuși sufletul său, el constată și surprinde în cele mai fine nuanțe bucuriile și durerile, înfățișîndu-le,

¹ Trucchi, *loc. cit.*, I, p. 181 u.

cu toată puterea voinței, în cea mai severă formă artistică. Când citești cu atenție aceste sonete și canzone sau acele minunate fragmente din jurnalul de tinerețe, îți vine să crezi că toți poezii Evului-Mediu s-au evitat pe ei înșiși, și că el este primul care s-ar fi căutat pe sine, coborînd în profunzimile proprii ființe. Nenumărați alții, înaintea lui, au construit strofe savante ; dar *el* este un artist, în deplinul sens al cuvîntului, pentru că plăsmuiește un conținut nemuritor, într-o formă nemuritoare. Deși subiectivă, poezia sa lirică este plină de adevăr și măreție, avînd un caracter obiectiv ; cea mai mare parte din ea este atît de desăvîrșită, încît toate popoarele și secolele îi vor resimți farmecul și vor căuta să și-o însușească¹. Acolo însă unde poezia lui este cu totul obiectivă, iar puterea emoției nu mai poate fi ghicită decît printr-un fapt exterior lui, ca în grandioasele sonete *Tanto gentile etc.* și în *Vede perfettamente etc.*, crede că e de datoria lui să-și ceară iertare². De altfel, chiar cel mai frumos din toate aceste poeme, sonetul *Deh peregrini che pensosi andante etc.* face parte tot din această categorie.

Chiar și fără *Divina Commedia*, numai prin această istorie a tinereții, Dante ar fi o piatră de hotar, între Evul-Mediu și timpurile moderne. Atît spiritul cît și sufletul au făcut aici, deodată, un pas uriaș în cunoașterea vieții lor celei mai tainic-intime.

Dar ceea ce *Divina Commedia* cuprinde ca revelații de acest gen este absolut incomensurabil, și ar trebui să parcurgem cînt cu cînt întregul poem, pentru a arăta

¹ Aceste canzone și sonete au fost cîntate de fierari și îngrijitori de măgari care, bineînțeles, le-au și desfigurat, lucru care a supărat pe Dante (cf. Franco Sacchetti, *Nuv* 114, 115.) ; așa de repede au trecut aceste poezii în gura poporului.

² *Vita nuova*, ed. Witte, pp. 81, 82 u.

toată valoarea sa în această privință. Din fericire nu este nevoie: de multă vreme *Commedia* a devenit pâinea cea de toate zilele a tuturor popoarelor occidentale. Planul poemului și ideea de bază aparțin Evului Mediu și se adresează conștiinței noastre neprezentând decît un interes istoric; dar prin bogăția și înalta sa forță plastică în descrierea spiritului uman pe toate treptele și în toate metamorfozele sale¹, constituie începutul întregii poezii moderne.

De aci încolo, poezia poate îndura vicisitudinile destinului ei, poate să cunoască perioade de decadență durînd cîte o jumătate de secol — înaltul ei principiu de viață este salvat pentru totdeauna, iar ori de cîte ori în secolele al XIV-lea sau al XV-lea și la începutul celui de al XVI-lea un spirit profund și original i se consacră în Italia, el reprezintă un potențial intelectual considerabil superior aceluia al oricărui alt poet din afara Italiei, chiar dacă le presupunem (ceea ce e greu de constatat) talente egale.

La italieni, cultura (din care face parte, ca o manifestare esențială, poezia) a precedat întotdeauna artele plastice, contribuind la dezvoltarea lor. A trebuit să treacă mai bine de un secol, pînă cînd viața sufletului și agitația spiritului să ajungă în sculptură și pictură la o expresie comparabilă cu aceea pe care Dante a știut să le-o dea. Aici ne interesează prea puțin pînă la ce punct este valabil² acest lucru în

¹ Pentru psihologia teoretică a lui Dante, începutul cîntului IV din *Purgatoriu* este unul din pasajele cele mai importante. Pe lîngă aceasta, confruntă părțile respective din *Convivio*.

² Portretele școlii fraților van Eyck ar proba mai degrabă contrariul pentru țările nordice. Ele rămîn multă vreme superioare oricărei descrieri în cuvinte.

evoluția artelor la alte popoare și în ce măsură problema aceasta prezintă peste tot vreo valoare. Pentru cultura italiană însă, ea are o importanță hotărâtoare.

Ce valoare să aibă Petrarca în această privință, să o spună cititorii mult răspînditului poet. Cine se apropie de el cu intenția unui judecător, încercînd să-i descopere contradicțiile dintre om și poet, doveditele sale amoruri lăturalnice, precum și alte slăbiciuni ale sale, acela nu va trebui să se străduiască prea mult, pentru a nu mai găsi nici o plăcere în sonetele lui. Înseamnă să te lipsești de o plăcere poetică, pentru simpla satisfacție de a cunoaște un om în „totalitatea” lui. Numai că scrisorile lui Petrarca conțin prea puțin din canonurile din Avignon, prin care ar putea fi ușor „prins”, iar corespondența cunoscuților săi și a prietenilor acestora s-a pierdut ori (probabil) n-a existat niciodată. În loc de mulțumiri aduse Cerului că nu se mai știe cum și cu prețul căror lupte a putut poetul să salveze și să asigure ceea ce a fost nemuritor în jurul lui și în biata lui viață, i s-au adunat dimpotrivă cîteva „relicve” de acest gen pe care vremea le respectase, și i s-a alcătuit lui Petrarca o biografie, care aduce mai mult a rechizitoriu. Încolo, poetul nu are a se plînge de nimic: dacă tipărirea și răspîndirea corespondenței anumitor oameni celebri din Germania și Anglia va mai continua așa încă vreo cincizeci de ani, banca celor condamnați la moarte pe care șade el acum va ajunge, încetul cu încetul, să fie ocupată de cea mai strălucită societate.

Fără a tăgădui ceea ce este artificial și „căutat” în poezia lui Petrarca, condemnînd poetul care se imită pe el însuși și brodează la infinit pe aceeași temă,

admirăm la el mulțimea de tablouri fermecătoare ale vieții interioare, de descrieri a momentelor lui de bucurie și tristețe, care trebuie să fi fost cu adevărat ale lui, fiindcă nimeni înainte nu le-a cîntat vreodată, și care constituie adevărata lui valoare pentru Italia și pentru lume. Nu peste tot, expresia este egal de transparentă ; deseori frumuseței desăvîrșite i se alătură ceva străin, alegorii savante și sofisme subtile ; dar ceea ce e de o excepțională calitate domină.

Boccaccio realizează și el uneori, în prea puțin apreciatele lui sonete ¹ o prezentare deosebit de captivantă a sentimentelor sale. Plăcerea de a revedea locuri devenite sacre prin dragoste (Sonetul 22), frumusețea melancolică a primăverii (Sonetul 33), regretul poetului care îmbătrînește (Sonetul 65) au fost sublim cîntate de el. Apoi a zugrăvit în *Ameto* puterea dragostei care înobilează și transfigurează, cu o înflăcărare la care nu te-ai fi așteptat din partea autorului *Decameronului* ². În sfîrșit, *Fiammetta* lui este un mare și amănunțit tablou al vieții sufletești, plin de observații adînci, deși cam inegal executat și pe alocuri, fără îndoială, stăpînit de plăcerea frazelor prea răsunătoare. De asemenea, mitologia și antichitatea sînt amestecate în această operă, într-un chip neizbutit. Dacă nu ne înșelăm, *Fiammetta* este o paralelă feminină la *Vita nuova* a lui Dante, sau, cel puțin, inspirată din ea.

Se înțelege de la sine că poeții antici, mai cu seamă elegiacii, și în primul rînd cartea a patra a *Eneidei*,

¹ Tipărite în vol. XVI din *Opere volgari*.

² Din *Cîntul păstorului Teogap*, după sărbătoarea Venerei, *Opera*, ed. Moutier, XV, 2, p. 67 u.

au exercitat o mare influență ¹ asupra italienilor din această perioadă și din cea imediat următoare ; dar izvorul emoțiilor și sentimentelor țîșnește puternic dinlăuntrul lor. Cel care îi compară, sub acest raport, cu contemporanii lor ne-italieni, va recunoaște în ei primele tipuri care au exprimat în întregime universul emotiv al sufletului modern european. Aici nu este vorba nicidecum de a afla dacă și alți oameni străluciți ai altor națiuni au simțit tot atît de adînc și de frumos, ci de a ști cine a fost primul care a dovedit prin fapte și documente că a stăpînit cele mai bogate cunoștințe asupra frămîntărilor sufletești.

Dar pentru ce italienii Renașterii au dat atît de puțin și au rămas atît de mediocri în tragedie ? La ei se putea reprezenta, sub mii de forme, destinul, spiritul, caracterul, pasiunea crescîndă a oamenilor luptînd și prăbușindu-se, rînd pe rînd. Cu alte cuvinte : de ce Italia n-a dat un Shakespeare ? — căci, în definitiv, italienii puteau să fie și ei la înălțimea teatrului nordic din secolul al XVI-lea și al XVII-lea ; cu teatrul spaniol nu puteau concura pentru că nu cunoșteau fanatismul religios, nu admiteau onoarea abstractă decît „*pro forma*” și erau prea deștepți și prea mîndri pentru a adora și zeifica puterea neligitimă și tiranică ²

¹ Celebrul Lionardo Aretino, ca șef al umanismului la începutul secolului al XV-lea, afirmă „*che gli antichi Greci d'umanità e di gentilezza di cuore abbino avanzato di gran lungo i nostri italiani*” („grecii antichi au întrecut cu mult pe italienii noștri în umanitate și blîndețe a inimii”), dar o spune la începutul unei nuvele care povestește istoria languroasă a prințului Antiochus — bolnav — și a soacrei sale Stratonice, și care, prin urmare cuprinde o probă echivocă și, în plus, pe jumătate asiatică. (Tipărit, între altele, ca anexă la *Cento Novelle antiche*.)

² Dar poeții dramatici de ocazie linguseau îndeajuns pe prințipi și curțile lor.

a principilor lor. E vorba, deci, de o paralelă cu scurta perioadă de înflorire a teatrului englez.

S-ar putea răspunde că tot restul Europei n-a produs decît un Shakespeare și că un astfel de geniu este un dar pe care Cerul îl hărăzește foarte rar. Pe de altă parte, s-ar putea ca teatrul italian să fi fost tocmai pe punctul unei iminente înfloriri, în clipa cînd a izbucnit Contrareforma, moment în care a survenit și dominația spaniolă (peste Neapole, Milano și, indirect, aproape peste întreaga Italie), și amîndouă striviră sau lăsară să se usuce florile cele mai alese ale spiritului italian. Să ni-l închipuim pe Shakespeare, sub un vice-rege spaniol sau în apropierea Sfîntului Oficiu de la Roma, ba chiar în propria sa țară vreo cîteva decenii mai tîrziu, în timpul Revoluției engleze. Drama, în perfecțiunea ei, un copil întîrziat al oricărei culturi, își are timpul și norocul ei.

Cu acest prilej trebuie să ne gîndim, totuși, la unele împrejurări care, prin natura lor, au îngreuiat o dezvoltare mai mare a dramei în Italia, sau au amînat-o mereu, pînă ce a fost prea tîrziu.

Cea mai importantă din aceste împrejurări a fost, fără îndoială, aceea că nevoia de spectacole a mulțimii își găsea satisfacție în altă parte decît în teatru; misterele și alte reprezentații religioase le erau suficiente. În tot Occidentul, reprezentarea episoadelor mai cunoscute din scripturi precum și a diferitelor legende, au constituit chiar izvorul și începutul dramei și teatrului modern; Italia însă, după cum se va arăta în următoarea parte a acestei lucrări a fost atît de atașată de mistere și cheltuise un simț artistic-decorativ atît de pronunțat, încît era firesc ca din pricina asta, elementul dramatic să aibă de suferit. Din nenu-

măratele și costisitoarele reprezentații, n-a ieșit nici măcar un gen poetic ca *Autos sacramentales* ale lui Calderon și ale altor poeți spanioli, ca să nu mai vorbim de o situație avantajoasă, de un punct de plecare pentru drama profană.

Cînd aceasta din urmă începu totuși să apară, ea își însuși imediat, cu toate puterile ei, pompa și luxul cu care publicul fusese obișnuit de la reprezentarea misterelor. Aflăm cu surprindere cît de bogat, de variat era decorul de care dispunea scena italiană, într-o vreme cînd în Nord se mulțumeau cu cea mai simplă indicație a locului în care se desfășura acțiunea. Dar nici aceasta n-ar fi fost, poate, o piedică hotărîtoare în dezvoltarea dramei italiene, dacă însuși spectacolul, fie prin splendoarea costumelor, fie, mai ales, prin acele variate „*intermezzi*“, n-ar fi denaturat sensul conținutului poetic al piesei.

Faptul că în multe locuri, mai cu seamă la Roma și Ferrara, se jucau comediile lui Plautus și Terentius și chiar piese ale tragedienilor antici, cînd în latină cînd în italiană ; că Academiiile acestor orașe își luaseră formal sarcina de a reînvia autorii dramatici ai antichității ; în sfîrșit, că poezii Renașterii — în dramele lor — depindeau ei înșiși de modelele clasice mai mult decît se cuvenea, toate aceste fapte au contribuit și ele, în perioada aceea, la menținerea teatrului italian într-o stare de inferioritate. Totuși, consider aceste circumstanțe ca avînd o valoare secundară. Dacă n-ar fi survenit Contrareforma și dominația străină, chiar dezavantajele de care am vorbit ar fi putut să constituie o utilă etapă de tranziție. După 1520, cel puțin, victoria limbii materne în tragedie și comedie era — spre marea amărăciune a

umaniștilor ¹ — ca și decisă. În această privință, națiunea cea mai înaintată din Europa n-ar mai fi întâlnit nici o piedică, dacă ar fi fost vorba să ridice drama, în cel mai înalt sens al cuvântului, la o imagine idealizată a vieții umane. Inchizitorii și spaniolii au fost aceia care i-au intimidat pe italieni și au făcut imposibilă reprezentarea dramatică a celor mai puternice și adevărate conflicte — mai cu seamă îmbrăcate în veștmîntul amintirilor naționale. O altă calamitate erau și supărătoarele „*intermezzi*” de care am pomenit și pe care le vom examina mai de aproape.

La nunta principelui Alfonso de Ferrara cu Lucreția Borgia, ducele Ercole în persoană, arată auguștilor oaspeți cele o sută zece costume care trebuiau să servească la reprezentarea a cinci comedii de Plautus, pentru a le dovedi că nici unul din ele nu figura de două ori ². Dar ce era luxul de tafta și camelotă față de risipa baletelor și pantomimelor ce se executau ca antracte la piesele lui Plautus ? Pe lângă aceste divertismente, Plautus trebuia să pară ucigător de plictisitor unei tinere doamne ca Isabella Gonzaga, și era de la sine înțeles că în timpul dramei fiecare suspina după antracte, mai ales gîndindu-se la strălucirea și variația acestor „*intermezzi*” : luptători romani care-și agitau armele în cadența muzicii, dansuri cu torțe executate de negri, un dans al sălbaticilor cu cornuri ale belșugului din care țîșnea foc lichid ; ei formau baletul la o pantomimă care reprezenta salvarea unei fete răpite

¹ Paul. Jovius, *Dialog. de viris litt. illustr.*, la Tiraboschi, vol. VII, 4. Lil. Greg. Gyraldus, *De poetis nostri temp* ed. K. Wolke, p. 40.

² Isabella Gonzaga către soțul ei, 3 febr. 1502, *Archiv stor. Append. II*, p. 306 u. În misterele franceze, actorii înșiși defilează înaintea spectacolului. E ceea ce se cheamă „*la montre*”.

de un zmeu. Apoi dansau bufonii în costume de *pulcinella* (*polichinelle*), se băteau cu bășici de porc ș.a.m.d. La curtea din Ferrara, fiecare comedie avea baletul ei (*moresca*)¹. În ce condiții a avut loc reprezentația plautină a lui *Amphitruo* în acest oraș, în 1491, la prima cununie a lui Alfonso, cu Ana Sforza, dacă a fost mai mult o pantomimă acompaniată de muzică decît o dramă — sînt chestiuni greu de rezolvat². În orice caz, părțile intercalate depășeau în dimensiuni piesa însăși; se vedea un cor de tineri înfășurați în iederă, acompaniați de o orchestră zgomotoasă, executînd complicate figuri artistice; apărea apoi Apollo, lovea cu plectrul coardele lirei și cînta un imn în onoarea casei d'Este. Urma apoi, tot ca un intermezzo, o scenă în stil rustic sau o farsă, după care din nou mitologia confisca toată scena, cu Venus, Bacchus și suita lor și cu o pantomimă, Paris pe muntele Ida. De-abia acum venea cea de a doua jumătate a fabulei lui *Amphitruo* cu aluzii transparente la nașterea viitoare a unui Hercule din casa d'Este. La o reprezentație anterioară a aceleiași piese, care avusese loc în curtea palatului (1487), spectatorii avuseseră tot timpul sub ochii lor „*un paradis cu stele și cu alte corpuri cerești*“, adică o iluminatie, poate cu focuri de artificii, care acaparase de bună seamă aproape toată atenția. Evident, ar fi fost mai bine ca aceste divertismente-accessorii să fi fost reprezentate într-un spectacol de sine stătător, așa cum se și întîmpla cîteodată la alte curți. Cînd vom vorbi despre serbări, vom arăta cum aveau

¹ *Diario Ferrarese*, în Murat. XXIV, col. 404. Alte pasaje despre teatrul curții de la Ferrara: col. 278, 279, 282-5, 361, 380, 381, 393, 397.

² *Strozii poetae*, p. 232, în cartea a IV-a din *Aeolosticha* lui Tito Strozza.

loc reprezentațiile festive la cardinalul Pietro Riario, la Bentivogli din Bologna, etc.

Pentru tragedia italiană originală, această pompă a punerii în scenă, care devenise un obicei, a fost într-adevăr fatală. „*La Veneția*, scria Francesco Sansovino¹ prin 1570, se reprezentau deseori, cu o extraordinară pompă, în afara comediilor, și tragediile poezilor antici și moderni. Faima acestor puneri în scenă (apparati) atrăgea mulțimea spectatorilor din toate părțile. Astăzi nu mai există decât serbări particulare, între patru pereți, iar, de la o vreme, s-a impus de la sine obiceiul ca zilele carnavalului să fie petrecute cu comedii și alte amuzamente înviorătoare și sănătoase.” Cu alte cuvinte, pompa a contribuit la lichidarea tragediei.

Cele câteva încercări ale poezilor tragici moderni, între care *Sofonisba* lui Trissino (1515) fu cea mai cunoscută, sînt de domeniul istoriei literare. Același lucru se poate spune și despre comediile mai reușite, imitate după Plautus și Terentius. Nici chiar un Ariosto n-a putut produce nimic de valoare în acest gen. Dimpotrivă, comedia populară în proză, așa cum o înțelegeau Macchiavelli, Bibiena, Aretino, ar fi putut avea viitor, dacă, din pricina conținutului ei, n-ar fi fost sortită pieirii. Acest conținut era uneori imoral, chiar obscen, alteori îndreptat împotriva anumitor clase sociale, care, de pe la 1540, n-au mai tolerat o astfel de adversitate publică. Dacă în *Sofonisba*, zugrăvirea caracterelor era eclipsată de strălucirea declamației, dimpotrivă, comedia era — ca și sora ei vitregă, caricatura — liberă pînă la lipsa de scrupule. Oricum, comediile italiene au fost, dacă nu ne înșelăm, primele

¹ Franc. Sansovino, *Venezia*, fol. 169. În loc de *parenti* trebuie citit, desigur, *pareti*. De altfel și așa opinia lui nu e tocmai clară.

comedii în proză și primele scrise într-un ton absolut realist ; istoria literaturii europene nu trebuie să le uite.

De acum încolo, compunerea tragediilor și comediilor va continua fără întrerupere, iar reprezentațiile de piese antice și moderne nu vor lipsi nici ele. Dar nu sînt decît un pretext pentru serbări în care se desfășoară luxul și pompa convenite rangului fiecărui amfitrion ; geniul național își întoarce fața de la aceste drame lipsite de viață. Îndată ce apărură pastoralele și opera, încercările și tentativele de care am vorbit își pierdută orice rațiune de a fi.

Un singur gen era și rămas național : *Commedia dell'arte*, care, nefiind scrisă, era improvizată după un scenariu. Dar ea a avut prea puțină influență asupra literaturii dramatice, deoarece nu folosea decît un mic număr de măști, mereu aceleași, ale căror caractere erau cunoscute de toată lumea pe de rost. Prin înclinațiile ei, populația s-a împăcat repede cu acest gen, încît, chiar în mijlocul reprezentațiilor de comedii scrise, se trecea la improvizații¹, ceea ce a dus la crearea unui gen mixt. Așa trebuie să fi fost comedii jucate la Veneția de către Antonio da Molino, supranumit Burchiello, iar, după el, de trupa lui Arminio, Val. Zuccato, Lod. Dolce etc.² Aflăm despre Burchiella că știa să augmenteze efectele comice, întrebîndu-și dialectul venețian combinat cu greaca și slovena. Putem socoti drept o „*Commedia dell'arte*” completă sau aproape completă aceea a lui Angelo Beolco, numit *il Ruzzante* (1502—1542) care, poet și actor în același timp, își

¹ Aceasta vrea să spună, desigur, Sansovino (Venezia, fol. 168), cînd se plînge că „*recitanti stricà commedie — con invenzioni o personaggi troppo ridicoli —*” („cu invenții și personaje prea ridicole”).

² Sansovino, loc. cit.

facu un nume ilustru. Măștile sale obișnuite înfățișau țărani pădurari (Menato, Vezzo, Billora, etc.) ; obișnuia să le studieze dialectul atunci când își petrecea vara în vila protectorului său, Luigi Cornaro, la Codavico ¹. Ca poet, era pus pe același picior cu Plautus ; ca actor era egalat cu Roscius. Încet, încet, luară naștere celebrele măști locale, acele tipuri caraghioase, care mai stîrnesc și astăzi risul Italiei : Pantalone, Dottore, Brighella, Pulcinella, Arlecchino etc. Aproape toate au o vechime mai mare decît secolul al XVI-lea, unele fiind în legătură chiar cu măștile vechilor farse romane, numai că secolul al XVI-lea a fost cel dintîi care le-a reunit în piese omogene. Astăzi nu se mai prea reprezintă, dar fiecare oraș mare își păstrează cu fidelitate masca sa locală : Neapole pe Pulcinella, Florența pe Stenterello, Milano pe admirabilul său Menechino ².

O slabă compensație, desigur, pentru o mare națiune care ar fi avut darul, poate, mai mult decît altele, să se privească pe sine și să răsfrîngă tot ce avea mai înalt și mai măreț, în oglinda dramei. Dar a fost privată de această glorie timp de secole, prin intervenția anumitor forțe potrivnice și în urma unor fapte de care nu este întotdeauna responsabilă. Talentul dramatic înăscut al geniului italian a rezistat însă tuturor influențelor contrarii. Europa întreagă a devenit

¹ Scardeonius, *De urb. Patav. antiq.*, la Graevius, *Thes.* IV, 3, col. 238 u. Un pasaj important și pentru literatura dialectică în genere.

² Acesta din urmă există cel puțin din sec. al XV-lea, ceea ce se poate deduce din *Diario Ferrarese* în care se spune că din *Menächemen* al lui Plautus, reprezentant în Ferrara la 1501, se face în mod eronat un Menechino. *Diar. Fer.* în Murat., XXIV, col. 393 (*Il duca Hercole fece una festa di Menechino secondo il suo uso*).

tributară muzicii italiene. Cine vrea să vadă în această lume a sunetelor o compensație sau o expresie voalată a pierderilor din dramă, se poate consola în voie.

Oare ceea ce drama n-a realizat, poate fi așteptat de la epopee? Dar chiar epopeea italiană a fost acuzată de o insuficientă redare a caracterelor, fapt care ar constitui partea ei cea mai slabă.

Nu i se pot contesta unele merite, între care acela de a fi fost, patru veacuri și jumătate, mereu citită și mereu reeditată în timp ce aproape toată poezia epică a celorlalte popoare a devenit o simplă curiozitate literar-istorică. Sau de vină sînt, poate cititorii, care pretind și recunosc altceva decît cei din nord? Pentru a aprecia valoarea exactă a acestor poeme trebuie să ne însușim, cel puțin parțial, punctul de vedere italian — și există oameni foarte distinși care declară că n-au ce face cu ele. Fără îndoială, cine analizează pe Pulci, Bojardo, Ariosto și Berni din punctul de vedere al conținutului de idei, nu va găsi mare lucru. Sînt artiști de un gen aparte, care scriu pentru un popor eminamente artistic.

După dispariția treptată a poeziei cavalierești, ciclurile legendelor medievale au continuat să trăiască, fie sub forma de povestiri și culegeri rimate, fie ca romane în proză. Sub această din urmă formă, apărură ele în Italia în cursul secolului al XIV-lea; dar amintirile antichității reînviata au prins viață și s-au dezvoltat atît de repede încît au întunecat imaginile fan-teziei medievale. Boccaccio, de pildă, între eroii pe care-i descrie în palatul său fermecat din *Visione amorosa*, numește și pe Tristan, pe Artus, Galeotto, etc., dar trece repede peste ei, ca și cînd i-ar fi rușine, iar scriitorii care au urmat după el, ori nu-i pomenesc de loc pe acei scriitori, ori îi citează în batjocură. Po-

porul însă i-a păstrat în memorie și, din mîinile lui, vechii eroi fură preluați de poeții din secolul al XV-lea. Aceștia au conceput și tratat subiectul într-o manieră nouă și independentă ; ba au făcut și mai mult ; au prelucrat totul în felul lor, adăugînd propriile invenții. Un lucru însă nu li se poate pretinde : să fi tratat cu evlavie originală materialul moștenit. Întreaga Europă modernă îi poate invidia pentru gloria de-a fi atras participarea poporului lor la o anumită lume imaginară, fără ipocrizia de-a o venera ca pe un mit¹. De aceea îi vedem mișcîndu-se cu suveranitate în acest domeniu nou cîștigat pentru arta poetică. Par să fi avut, ca scop principal, delectarea auditoriului prin recitarea unor cînturi izolate ; și, într-adevăr, aceste poeme cîștigă enorm cînd sînt ascultate fragmentar, recitate de o voce cu o ușoară nuanță comică, declamarea fiind însoțită de gesturi corespunzătoare. O zugrăvire mai profundă și mai amănunțită a caracterelor n-ar fi contribuit cu mult la întărirea efectului ; cititorul poate că ar cere-o, auditorul însă nici nu se gîndește la una ca asta, deoarece el ascultă întotdeauna numai un fragment și în cele din urmă vede în fața lui doar pe rapsod.

În ceea ce privește figurile care îi sînt prescrise, poziția sufletească a poetului este dublă ; pe de o parte pregătirea și cultura lui umanistă protestează împotriva esenței medievale a lumii pe care trebuie să o reprezinte, iar pe de altă parte luptele, care sînt un fel de ilustrație la turnirurile și războaiele din timpul său, pretind o aprofundată cunoaștere a materiei și

¹ Pulci imaginează, cu curaj pentru istoria uriașului Margutte, o tradiție antică și sărbătorească (*Morgante*, cînt XIX, str. 153 u.). Introducerea critică a lui Limerno Pitocco, e încă și mai amuzantă (*Orlandino*, cap. 1, str. 12-22).

mari aptitudini poetice, fiind în același timp și un pri-lej de strălucire pentru cel care recită. De aceea, chiar la Pulci ¹, nu se ajunge la o parodiare propriu zisă a cava-lerismului, deși limbajul aspru-comic, pe care-l atribuie paladinilor, pare să constituie, într-o-cîtva, un stil pa-rodic. Alături de acești cavaleri, cam din topor, el ia ca ideal al poștei de încăierare pe caraghiosul și blajinul Morgante, care, cu limba lui de clopot, domolește ar-mate întregi ; Pulci știe chiar să idealizeze, relativ, această figură cam grosolană, opunîndu-i-l pe absurdul și foarte ciudatul nostru Margutte. Dar Pulci nu dă o însemnătate deosebită acestor două caractere, aspru și puternic zugrăvite de el, și-și continuă strania poveste, chiar după ce aceștia au dispărut de mult de pe scenă. Și Bojardo ² își domină foarte conștient figurile : în mîinile lui devin serioase sau comice, după capriciile imaginației sale ; se amuză singur cu propriile lui crea-turi demonice pe care le zugrăvește adesea drept idi-oate. Există însă o latură artistică pe care o ia în se-rios atît el cît și Pulci : descrierea plină de vioiciune și prezentarea, am putea spune, tehnic-exactă a faptelor.

Pulci își recita poemul, îndată ce isprăvea un cînt — în fața cercului lui Lorenzo Magnifico, și același lucru îl făcea Bojardo în fața curții lui Ercole de Fe-rrara ; acum putem ghici, cu ușurință, ce anume se aprecia mai mult la aceste opere, după cum e limpede că o zugrăvire mai îngrijită a caracterelor ar fi fost primită fără nici un interes.

Firește că în atari condiții, poemul nu alcătuiește un întreg riguros ; el putea să fie de două ori mai lung,

¹ *Il Morgante*, tipărit înainte de 1488. Despre turnire, vezi mai jos, partea V, cap. 1.

² *Orlando innamorato*, prima dată tipărită în 1494 ; primele două treimi apăruseră încă în 1487.

după cum putea să fie și numai pe jumătate ; compoziția lui nu este a unui mare tablou istoric, ci aceea a unei frize sau a unei ghirlande de fructe în jurul căreia roiesc cele mai capricioase figuri. După cum nu putem cere acestor figuri sau frizei, perspective adânci, forme individuale, ori planuri multiple, tot așa nu ne putem aștepta să le găsim în astfel de poeme.

Nesfârșita varietate de ficțiuni prin care Bojardo, mai mult decît oricare altul, ne surprinde la fiecare pas, este o bătaie de joc la adresa tuturor definițiilor noastre didactice despre esența poeziei epice. Pe atunci aceasta era cea mai plăcută diversiune la studiul antichității ; era singura cale posibilă, pentru a reveni la o poezie narativă independentă. Căci poetizarea istoriei antichității te ducea numai pe aceeași potecă înșelătoare pe care s-a rătăcit Petrarca cu Africa lui în hexametrii latini, și, o sută cincizeci de ani mai târziu, Trissino cu a lui *Italia eliberată de goți* în „*versi sciolti*“, un vast poem într-o limbă și o versificație ireproșabilă, dar în care nu se poate spune dacă istoria sau poezia a avut mai mult de suferit de pe urma nefericitei lor împreunări.

Dar aberațiile în care au căzut cei care l-au imitat pe Dante ? Viziunile *Triumfuri* ale lui Petrarca sînt ultima operă de imitație care nu păcătuiește împotriva bunului gust. *Viziunea amoroasă* a lui Boccaccio nu mai e, dimpotrivă, decît o enumerare de personaje istorice și fabuloase, după niște categorii alegorice. Alții debutează — aducînd și ei cîte ceva — printr-o imitație barocă a primului cînt din Dante, luîndu-și și ei cîte un ghid alegoric care va ocupa locul lui Vergil ; Uberti, pentru poemul său geografic *Dittamondo*, a ales pe Solinus, Giovanni Santi pentru poemul său omagial dedicat lui Federigo da Urbino, pe

Plutarch¹. Această cale greșită n-a fost abandonată decît grație exemplului dat de Pulci și Bojardo. Curiozitatea și admirația cu care fură întîmpinate poemele lor — ceea ce nu i se va mai întîmpla epopeei poate niciodată — dovedesc în chip strălucit cît de mult răspundeau ele unei necesități reale. Nu ne interesează dacă idealul epic pe care ni l-am format noi, în vremea noastră, după Homer sau după Niebelungen, se găsește sau nu realizat în astfel de creații; cert este că acești poeți au realizat un ideal al timpului lor. Cu nenumăratele descrieri de lupte, care pentru noi constituie partea cea mai obositoare și mai plicticoasă, au stîrnit în contemporanii lor un interes pozitiv, despre care nu ne putem face o idee exactă, după cum tot așa de greu înțelegem importanța pe care veacul lor o acorda descrierilor pline de viață ale momentului.

De asemenea nu putem aplica o măsură mai greșită judecării lui Ariosto, decît căutînd în *Orlando furioso*², cu orice preț, caractere. Ele există ici și colo — și chiar descrise și tratate cu drag — numai că poemul nu se sprijină pe ele, iar dacă le-ar scoate în evidență ar avea mai mult de pierdut decît de cîștigat. O asemenea pretenție e în legătură cu o dorință mai generală a noastră, față de care — în spiritul timpului nostru — Ariosto e necorespunzător: de la un geniu de talia lui am fi așteptat altceva decît să cînte aventurile lui Roland. Ar fi trebuit — după noi — să zugrăvească într-o mare operă contradicțiile și conflictele adînci din inima omului, concepțiile cele mai înalte ale timpului despre lucrurile divine și omenești, cu un cu-

¹ Vasari, VIII, 71, în comentariul la *Vita di Raffaele*.

² Prima ediție, 1516.

vînt : să prezinte unul din acele tablouri grandioase, care cuprind în rezumat viața și lumea întregă, ca *Divina Commedia* și *Faust*. În loc de aceasta, el procedează întocmai ca artiștii plastici din epoca lui și devine nemuritor depărtîndu-se de originalitate, în felul în care o concepem noi astăzi, reproducînd un șir de figuri cunoscute, chiar repetînd, după nevoile operei, unele detalii care ne-au mai trecut pe sub ochi. Ce realizări poetice înalte se mai pot obține prin acest procedeu, vor înțelege cu atît mai greu oamenii lipsiți de sentimentul artei, cu cît vor fi mai savanți și mai spirituali. Scopul artistic al lui Ariosto este de a arăta în toată strălucirea sa „faptul viu“, acțiunile care străbat, unele după altele, în mod uniform marcele poem. Pentru a-și atinge scopul poetul trebuie să se dispenseze nu numai de studiul aprofundat al caracterelor, ci și de obligația unei strînse înlănțuiri a povestirilor. Trebuie să poată înnodea din nou — ori cînd îi convine — firele uitate sau pierdute ; trebuie ca figurile lui să apară și să dispară, nu fiindcă natura lor proprie le-o cere, ci fiindcă poemul o impune. Fără îndoială, înlăuntrul acestui mod de a compune — în aparență irațional și arbitrar — creatorul realizează o frumusețe absolut regulată, simetrică. El nu se pierde niciodată în descrieri și nu întîrzie în zugrăvirea persoanelor și lucrurilor decît atît cît i-o îngăduia armonia ansamblului și progresul constant al evenimentelor ; și mai puțin se pierde în conversații și monologuri ¹, căutînd să păstreze privilegiul suveran al adevăratei epopei, de a preschimba totul în fapte și întîmplări vii. Patosul nu rezidă niciodată

¹ Discursurile intercalate nu sînt nici ele decît povestiri.

la el în cuvinte¹, nici în celebrul cânt al douăzeci și treilea și în cele următoare, în care este înfățișată furia lui Roland. Poveștile de dragoste, pe care le amestecă în poemul său eroic, n-au acele culori tandre cu care le-ar fi învestmîntat un poet liric ; este un merit în plus, chiar dacă din punct de vedere moral aceste povești nu pot fi întotdeauna aprobate. Dimpotrivă, ele cuprind cîte odată — în ciuda cavalerismului și magiei care le înconjoară — atît de mult adevăr, încît îți vine să crezi că ai găsit aici redarea experiențelor intime ale poetului. Pe deplin conștient de măiestria sa, el a introdus — fără să șovăie — în opera sa unele elemente contemporane, lăsînd să apară, sub forma unor preziceri și apariții, un elogiu al gloriei casei d'Este. Totul în amplele octave, care se succed ca undele unui fluviu, înaintînd într-o mișcare egală și continuă.

Cu Teofile Folengo, sau, cum i se mai spune, Limerno Pitocco, parodia ocupă un loc la care aspira de multă vreme² ; dar, o dată cu comicul și realismul său, apare iarăși, în mod necesar o zugrăvire mai riguroasă a caracterelor. Între ghionturi și aruncături cu pietre, în mijlocul golănimii adolescente de pe ulițele unui tîrgușor din Campagna Romei, anume Sutri, micul Orlando crește vădînd din vreme ce va să fie ; erou fără de-astîmpăr, vrăjmaș al călugărimii și *raisonneur*, adept al rațiunii. Lumea convențională și fantastică, așa cum se formase de la Pulci și care servise epopeei drept cadru, zace aci în țândări ; origina, faptele și gesturile paladinilor sînt luate pe față în rîs, dovadă acel turnir de măgari din al doilea cânt, unde

¹ Ceea ce Pulci, desigur, își permisese. *Morgante*, canto XIX, str. 20 u.

² Opera sa *Orlandino*, prima ediție, 1526.

cavalerii apar cu cele mai bizare armuri și arme. Poetul manifestă un comic regret, deplîngînd ironic inexplicabila infidelitate ereditară în casa lui *Gano de Maienza*¹, anevoioasa cucerire a spadei *Durindana*² etc. Tot ce ține de tradiție nu este pentru Pitocco decât un fundal comod pentru născociri ridicule, episoade, ieșiri tendențioase (unele remarcabile, mai ales sfîrșitul capitolului al VI-lea) și obscenități. Pe lîngă toate acestea, mai pot fi recunoscute unele săgeți îndreptate împotriva lui Ariosto. Pentru *Orlando furioso* a fost, desigur, un mare noroc că *Orlandino*, cu ereziile sale lutherane, a căzut, fără multă întîrziere, pradă Inchiziției și apoi uitării. O parodie izbutită realizează poetul în capitolul al VI-lea, strofa 28 — unde casa Gonzaga e arătată descinzînd din paladiul Guidone, deoarece din Orlando se trage familia Colonna, din Rinaldo — Orsini și, potrivit lui Ariosto, din Ruggieri — casa d'Este. Poate că Ferrante Gonzaga, protectorul lui Pitocco, să nu fi fost străin de această necuviință față de casa d'Este.

În sfîrșit, faptul că în *Gerusalemme liberata* a lui Torquato Tasso, zugrăvirea caracterelor formează una din cele mai înalte probleme ale poetului, dovedește îndeajuns cît de mult se depărtase concepția lui de cea care stăpînise cu o jumătate de secol înainte. Opera sa, deși vrednică de admirație, este în primul rînd un monument al Contrareformei, instaurată între timp, și al tendințelor acesteia.

¹ Gănelun, trădătorul lui Roland.

² Spada lui Roland. I se mai spune și Durandal sau Durandarte.

CAPITOLUL 5

BIOGRAFIA

În afară de domeniul poeziei, italienii au fost cei dintâi europeni care au avut, cu adevărat, dorința și talentul de a zugrăvi exact omul istoric, prezentînd trăsăturile și însușirile sale, atît fizice cît și morale.

Fără îndoială, Evul Mediu a făcut, încă de timpuriu, remarcabile încercări de acest gen, iar legenda a contribuit la cultivarea interesului și aptitudinilor pentru zugrăvirea portretelor, un obiectiv permanent al oricărei biografii. În analele mînăstirilor și catedrelor întîlnim biografii foarte clare ale unor ierarhi ca Meinwerk, superiorul mînăstirii din Paderborn, Godehard de la Hildesheim și alții, după cum găsim și portrete bine desenate ale mai multor împărați germani, alcătuite după modele antice, mai ales după Suetonius, care conțin trăsături admirabile. Acestea și multe alte „*vitae*” profane au format, cu vremea, o paralelă la *Viața sfinților*.

Totuși, nu-i putem pune nici pe Einhard, nici pe Wippo, nici pe Radevicus¹ alături de Joinville, autorul „*vieții*” lui Ludovic cel Sfînt, deoarece această

¹ Radevicus, *De gestis Friderici imp.*, în special II, 76. — Excelenta *Vita Henrici IV.*, conține un număr redus de caracterizări personale. De asemenea *Vita Chuonardi imp.* de Wippo.

carte, unică în felul ei, este prima biografie perfectă a unui om din Europa modernă. În genere caractere și trăsături ca cele ale lui Ludovic cel Sfânt sînt rare, și la aceasta se adaugă norocul, tot atît de rar, că s-a găsit un scriitor de o totală naivitate care a știut să-i desprindă sufletul din toate faptele și din toate evenimentele vieții și să-l înfățișeze atît de grăitor. Din ce surse mizerabile trebuie să scoți la iveală ființa interioară a unui Frederic al II-lea sau Filip cel Frumos ! Multe încercări, care pînă la sfîrșitul Evului Mediu s-au dat drept biografii, nu sînt decît simple cronici, lipsite total de simțul individualității personajului.

La italieni, dimpotrivă, studiul trăsăturilor caracteristice ale oamenilor însemnați devine o tendință dominantă și tocmai aceasta îi deosebește de ceilalți occidentali, la care o asemenea preocupare nu se manifestă decît întîmplător, sau în cazuri extraordinare. Simțul dezvoltat pentru tot ce e individual nu-l poate avea, în genere, decît unul care, prin firea lui, și-a depășit rasa, devenind o personalitate.

În funcție de răspîndirea ideii de glorie (vol. I, p. 175, u.) e apariția unei științe biografice, avînd un caracter comparativ și colecționar, care nu mai are nevoie să se păstreze exclusiv în sfera dinastiilor și marilor prelați, ca Anastasius, Agnellus și urmașii lor, sau ca biografii dogilor din Veneția. Ea zugrăvește și prezintă viața unui om, dacă este și pentru că este cu adevărat mare. Ca modele, în afară de Suetonius, vor sluji Cornelius Nepos, *Viri illustres*, și Plutarch în general, adică în măsura în care era cunoscut și tradus ; în materie de istorie literară se pare că viețile gramaticilor, retorilor și poeților, pe care le găsim ca anexe în Suetonius¹ au slujit drept modele exemplare. Mult citata

¹ Cît privește pe Philostratus, nu pot decide timpul exact.

viață a lui Vergiliu atribuită lui Donatus i se poate adăuga acestora.

Am amintit mai înainte (vol. I, pp. 182, u.) cum au apărut, în secolul al XIV-lea, culegeri biografice din viața bărbaților iluștri și a femeilor celebre. În măsura în care nu prezintă contemporani, aceste biografii rămân dependente, firește, de cei care le-au redactat mai înainte ; prima scriere originală de acest gen este viața lui Dante de Boccaccio. Scrisă de o pană ușoară și avîntată, deseori capricioasă, lucrarea comunică totuși sentimentul viu, a tot ceea ce a fost extraordinar în viața și persoana lui Dante. Urmează apoi, către sfîrșitul secolului al XIV-lea, acele splendide „vite” ale florentinilor de seamă, redactate de Filippo Villani. E vorba de oameni din toate ramurile : poeți, juriști, medici, filologi, artiști, bărbați de stat și războinici, dintre care unii erau încă în viață. Florența este tratată în aceste biografii ca o familie strălucit înzestrată, în care toate odraslele, care prezintă foarte pronunțat spiritul casei, sînt înregistrate într-o carte. Caracterizările sînt scurte dar prezentate cu mult talent, cuprinzînd în același timp fizionomia și viața interioară. De aci înainte¹, toscanii n-au mai încetat să considere biografia ca pe o îndeletnicire pentru care simțeau o adevărată chemare ; de la ei avem cele mai bune portrete ale italienilor din secolul al XV-lea și al XVI-lea. Giovanni Cavalcanti (în anexe la *Istoria Florenței*, scrisă înainte de 1450) strînge exemple de virtute și abnegație civică, de inteligență politică și de

¹ Aici trebuie să indicăm din nou biografia lui L. B. Alberti, de unde am luat extrasele de mai sus (vol. I, p. 171). Vezi și numeroasele biografii florentine din Muratori în *Archivio storico*, loc. cit.

talent militar ; toți cei despre care vorbește sînt florentini. Papa Pius al II-lea face în comentariile sale excelente portrete de contemporani celebri ; de curînd s-a reimprimat o lucrare timpurie a sa¹, care cuprinde și lucrările pregătitoare la acele portrete, dar în trășături și culori deosebite. Lui Iacob de Volterra îi datorăm picantele portrete ale Curiei² romane după Pius. Despre Vespasiano Fiorentino a fost vorba în mai multe rînduri ; opera sa constituie una dintre cele mai de seamă surse istorice din cîte avem ; în ce privește darul caracterizărilor, el rămîne mult în urmă unor Macchiavelli, Niccolò Valori, Guicciardini, Varchi, Francesco Vettori și alții, care au contribuit poate tot atît de mult ca anticii la îndrumarea istoriografiei europene pe această cale. Nu trebuie să uităm, de altfel, că mulți din acești autori au pătruns destul de timpuriu în țările din nordul Italiei, grație traducerilor în limba latină. Și tot astfel, fără Giorgio Vasari d'Arezzo și opera sa nemuritoare, n-ar exista o istorie a artelor în Nord și în Europa modernă în general.

Dintre italienii de miazănoapte, din secolul al XV-lea, Bartolomeo Fazio din Spezzia (vol. I, p. 184) pare să aibă o importanță deosebită. Platina, originar din părțile Cremonei, reprezintă deja în *Viața lui Paul al II-lea* (vol. I, p. 274) caricatura biografică. Dar o operă de o însemnătate particulară este biografia ultimului Visconti³ redactată de Piercandido Decembrio o

¹ *De viris illustribus*, în scrierile Societății de literatură din Stuttgart (Schriften des Stuttgarter literarischen Vereins), nr. I, Stuttgart, 1839.

² În *Diarium Romanum* dintre 1472—1482, la Murat., XXIII, pp. 81-202.

³ Petri Candidi Decembrii, *Vita Philippi Mariae Vicecomitis*, la Murat.

viață a lui Vergiliu atribuită lui Donatus i se poate adăuga acestora.

Am amintit mai înainte (vol. I, pp. 182, u.) cum au apărut, în secolul al XIV-lea, culegeri biografice din viața bărbaților iluștri și a femeilor celebre. În măsura în care nu prezintă contemporani, aceste biografii rămân dependente, firește, de cei care le-au redactat mai înainte ; prima scriere originală de acest gen este viața lui Dante de Boccaccio. Scrisă de o pană ușoară și avîntată, deseori capricioasă, lucrarea comunică totuși sentimentul viu, a tot ceea ce a fost extraordinar în viața și persoana lui Dante. Urmează apoi, către sfîrșitul secolului al XIV-lea, acele splendide „vite” ale florentinilor de seamă, redactate de Filippo Villani. E vorba de oameni din toate ramurile : poeți, juriști, medici, filologi, artiști, bărbați de stat și războinici, dintre care unii erau încă în viață. Florența este tratată în aceste biografii ca o familie strălucit înzestrată, în care toate odraslele, care prezintă foarte pronunțat spiritul casei, sînt înregistrate într-o carte. Caracterizările sînt scurte dar prezentate cu mult talent, cuprinzînd în același timp fizionomia și viața interioară. De aci înainte¹, toscanii n-au mai încetat să considere biografia ca pe o îndeletnicire pentru care simțeau o adevărată chemare ; de la ei avem cele mai bune portrete ale italienilor din secolul al XV-lea și al XVI-lea. Giovanni Cavalcanti (în anexe la *Istoria Florenței*, scrisă înainte de 1450) strînge exemple de virtute și abnegație civică, de inteligență politică și de

¹ Aici trebuie să indicăm din nou biografia lui L. B. Alberti, de unde am luat extrasele de mai sus (vol. I, p. 171). Vezi și numeroasele biografii florentine din Muratori în *Archivio storico*, loc. cit.

talent militar ; toți cei despre care vorbește sînt florentini. Papa Pius al II-lea face în comentariile sale excelente portrete de contemporani celebri ; de curînd s-a reimprimat o lucrare timpurie a sa¹, care cuprinde și lucrările pregătitoare la acele portrete, dar în trășături și culori deosebite. Lui Iacob de Volterra îi datorăm picantele portrete ale Curiei² romane după Pius. Despre Vespasiano Fiorentino a fost vorba în mai multe rînduri ; opera sa constituie una dintre cele mai de seamă surse istorice din cîte avem ; în ce privește darul caracterizărilor, el rămîne mult în urmă unor Macchiavelli, Niccolò Valori, Guicciardini, Varchi, Francesco Vettori și alții, care au contribuit poate tot atît de mult ca anticii la îndrumarea istoriografiei europene pe această cale. Nu trebuie să uităm, de altfel, că mulți din acești autori au pătruns destul de timpuriu în țările din nordul Italiei, grație traducerilor în limba latină. Și tot astfel, fără Giorgio Vasari d'Arezzo și opera sa nemuritoare, n-ar exista o istorie a artelor în Nord și în Europa modernă în general.

Dintre italienii de miazănoapte, din secolul al XV-lea, Bartolomeo Fazio din Spezzia (vol. I, p. 184) pare să aibă o importanță deosebită. Platina, originar din părțile Cremonei, reprezintă deja în *Viața lui Paul al II-lea* (vol. I, p. 274) caricatura biografică. Dar o operă de o însemnătate particulară este biografia ultimului Visconti³ redactată de Piercandido Decembrio o

¹ *De viris illustribus*, în scrierile Societății de literatură din Stuttgart (Schriften des Stuttgarter literarischen Vereins), nr. I, Stuttgart, 1839.

² În *Diarium Romanum* dintre 1472—1482, la Murat., XXIII, pp. 81-202.

³ Petri Candidi Decembrii, *Vita Philippi Mariae Vicecomitis*, la Murat.

interesul familiei și al autorului, ca de pildă aceea a lui Buonacorso Pitti.

Nu trebuie să căutăm în *Comentariile* lui Pius al II-lea o autocritică profundă ; ceea ce aflăm aci despre el, ca om, se reduce, în aparență, la o expunere a modului în care și-a făcut cariera. Dar, după o reflectare mai lungă, vom judeca altfel această valoroasă carte de memorii. Există oameni care, înainte de toate, oglindesc mediul în care trăiesc și am fi nedrepti față de ei dacă le-am iscodi cu încăpăținare toate convingerile, toate conflictele interioare, toate secretele ființei lor morale. Astfel Aeneas Sylvius (Pius al II-lea) e dominat în întregime de faptele materiale, fără să se preocupe prea mult de disonanțele morale de care viața lui era plină ; în această latură a sa era acoperit — pe cât era nevoie — de dreapta lui credință catolică. Și după ce a trăit în mijlocul tuturor problemelor intelectuale care au frământat veacul său, după ce a contribuit în multe domenii la progresul spiritului uman, a găsit, către sfârșitul vieții, încă destulă forță pentru a întreprinde o cruciadă împotriva turcilor, murind din pricina mîhnirii pe care i-a adus-o nereușita acestei cruciade.

Nici autobiografia lui Benvenuto Cellini nu pornește de la date ale introspecției. Totuși, el zugrăvește — în parte fără să vrea — viața omului în totalitatea lui, cu o veracitate captivantă. Și nu este puțin lucru că un om ca Benvenuto, ale cărui lucrări mai însemnate au rămas simple proiecte, ori s-au prăpădit și care ne apare ca un artist ce s-a desăvîrșit doar în domeniul îngust al decorației, care rămîne în urma altor mulți contemporani de seamă, dacă e considerat după operele rămase — a izbutit totuși ca om să preocupe pe oameni și-i va preocupa pînă la

sfârșitul lumii. În zadar bănuiește adesea cititorul că Benvenuto minte sau că se fălește; impresia puternică a unei naturi energice și neobișnuit de cultivate e precumpănitoare. Pe lângă el, autobiografii noștri din Nord, de pildă, oricât am stima la ei, uneori, înalta tendință morală, caracterul, ne apar, totuși, niște personalități neîmplinite. El este un om care poate tot, îndrăznește tot și care-și poartă măsura în el însuși. Fie că ne place sau nu să o mărturisim, în figura aceasta trăiește, totuși, prototipul omului modern.

Și mai amintim aici pe unul care — tot așa — pare să nu fi fost întotdeauna prea fidel adevărului: Girolamo Cardano din Milan (născut 1500). Cărțulia lui *De propria vita*¹ va trăi mai mult decât renumele său în istoria științelor naturale și în filozofie, ca și *Vita* lui Benvenuto, care va supraviețui celorlalte opere — deși valoarea lucrărilor lui Cardano, ca de altfel a tuturor operelor scrise, este alta. Cardano își ia singur pulsul — era medic — și-și descrie personalitatea fizică, intelectuală și morală, împreună cu toate împrejurările în care s-a dezvoltat, și aceasta cu toată sinceritatea și obiectivitatea de care era capabil. El a putut depăși, în această privință, modelul pe care și-l mărturisește — monologurile lui Marc-Aureliu — pentru că nu s-a lăsat stîmjenit de preceptele moralei stoice. El nu vrea să se cruțe pe sine, nici să menajeze lumea; n-a încercat, oare, măică-sa să-și lepede plodul? Este semnificativ că el se mărginește să atribuie astrelor, care au prezidat în ceasul nașterii sale, numai soarta și însușirile lui intelectuale — nu și pe cele mo-

¹ Scrisă de autor la o vîrstă înaintată, pe la 1576. — Despre Cardano ca cercetător și descoperitor, confr. Libri, *Histoire des sciences mathém.*, III, p. 167 u.

rale ; de altfel mărturisește deschis (cap. 10) că ideea zănatecă, pe care i-au inculcat-o calculele astrologice, după care urma să trăiască patruzeci, cel mult patruzeci și cinci de ani, i-a dăunat mult în tinerețe. Nu ne este însă îngăduit să dăm aici extrase dintr-o carte existentă în orice bibliotecă. Cine se va apuca de lectura ei, nu o va lăsa din mână, pînă la capăt. Cardano recunoaște că a fost necinstit la jocuri, răzbunător, refractar oricărei căinți, calomniator, cinic ; toate acestea le recunoaște fără obrăznicie, dar și fără mîhnire bigotă, fără dorința de a se face interesant, ci cu simțul adevărului, simplu și obiectiv, al naturalistului. Iar ceea ce este extraordinar, bărbatul de 76 de ani care avusese o viață atît de zbuciumată și care trecuse prin atîtea experiențe teribile (de exemplu executarea fiului său mai mare, acuzat de a-și fi otrăvit soția vinovată de adulter — cap. 27, 50), cu toată încrederea sa foarte zdruncinată în oameni, se simțea încă aproape fericit ; mai are un nepot ; stăpînește încă vasta lui știință, gloria pe care i-au adus-o lucrările sale, mai are ceva avere, se bucură de un rang înalt și de stima publică ; nu e lipsit de prieteni puternici, e la curent cu ce se petrece în lume și, mai mult, și-a păstrat credința în Dumnezeu. După toate acestea, își mai numără și dinții din gură ; mai rămăseseră cincisprezece.

Dar pe vremea cînd scria Cardano, Inchiziția și spaniolii aveau grijă, și în Italia, ca astfel de oameni fie să nu se mai poată forma, fie — într-un fel oarecare — să dispară. Este un mare salt de aici pînă la memoriile lui Alfieri.

Oricum, ar fi nedrept să încheiem această fugitivă comparare a autobiografilor, fără să-i dăm cuvîntul unui om, pe cît de onorabil, pe atît de fericit. Este

vorba de cunoscutul înțelept și filozof Luigi Cornaro, născut în 1467, a cărei locuință din Padua era cunoscută nu numai prin construcție, ci devenise o patrie a tuturor muzelor. În celebrul său tratat *Despre viața cumpătată*¹ el descrie mai întâi dieta aspră prin care a izbutit, după ce a fost multă vreme bolnav, să se întrezeze și să atingă vârsta de optzeci și trei de ani, vîrstă pe care o avea în momentul în care își scria cartea. Apoi, le răspunde celor care-i consideră pe oamenii trecuți de șaizeci și cinci de ani drept muribunzi ; le dovedește că la vârsta sa este foarte viu, că nu e nimic în existența lui care să-i amintească de moarte. „*Să vie să mă vadă — spune el — și să se minuneze toți de sănătatea mea ; să mă vadă încăle- cînd calul fără nici un ajutor, urcînd în goană scările și cățărîndu-mă pe dealuri ; sînt voios și mulțumit, n-am nici gîji, nici gînduri triste ; bucuria și calmul nu mă părăsesc niciodată... Vin la mine oameni înțelepți, cultivați, distinși, de condiție onorabilă — iar cînd sînt singur, citesc, scriu ; caut pe orice cale să fiu de folos altora, din toate puterile mele. Toate le fac la timpul lor, pe îndelete, în plăcuta mea locuință, așezată în cele mai frumoase locuri ale Padovei, protejată cu artă și meșteșug împotriva arșiței de vară și a frigului din timpul iernii, împodobită cu grădini așezate lângă o apă curgătoare. Toamna și primăvara mă duc pe o colină a mea, o frumoasă așezare printre dealurile Euganee, cu fîntîni și grădini, cu o mică locuință comodă și grațioasă. Acolo iau parte la cîte o vîânătoare plăcută și ușoară cum se cuvine la vîrsta mea.*

¹ *Discorsi della vita sobria*, constînd dintr-un „trattato”, un „compendio”, o „esortazione” și o „lettera” către Daniel Barbaro — descori editată.

O anumită vreme o petrec și în vila mea de la șes¹; acolo toate drumurile se întâlnesc într-un loc, o piață în mijlocul căreia e o bisericuță. Un braț considerabil al râului Brenta curge prin mijlocul plantațiilor, al luncilor roditoare și bine lucrate; acum locuiește multă lume prin aceste locuri unde altădată erau mlaștini și aer stricat, locuri potrivite cândva mai degrabă pentru șerpi decât pentru oameni. Eu am fost acela care am abătut apele și am secat lacurile; aerul s-a curățit iar oamenii au început să se așeze pe aici și să se înmulțească, iar locul s-a umplut de viață, așa cum îl vedem acum. Iar eu pot spune cu adevărat: pe aceste locuri am dat lui Dumnezeu un altar și un templu și suflete să i se roage. Asta este mîngîierea și fericirea mea ori de cîte ori vin aci. Primăvara și toamna mă duc și prin orașele învecinate unde-mi văd prietenii și stăm de vorbă; mai fac cunoștință pe la ei cu alți oameni luminați: arhitecți, pictori, sculptori, muzicieni, agronomi. Privesc ce s-a făcut nou și revăd ceea ce cunoscusem și mereu învăț cîte un lucru nou, folositor, despre palate, grădini, antichități, clădiri, biserici, lucrări de fortificații. Dar ceea ce mă încîntă mai mult în cale, sînt frumusețile împrejurimilor, satele așezate cînd pe dealuri, cînd pe văi, scăldate de râuri și pîraie, pe lîngă care se țin, și, grădini roditoare și căsuțe țărănești. Iar toate aceste plăceri nu-mi sînt de loc știrbite prin vreo slăbire a vederii sau auzului; toate simțurile mele sînt — slavă Domnului — în bună stare, însuși gustul mă ajută ca astăzi hrana simplă și puțină să-mi placă mai mult decât trufandalele și mesele bogate din vremea cînd duceam o viață nechibzuită.“

¹ Să fie oare Villa Codevico, indicată de el la p. 253 jos ?

După ce amintește de lucrările de asanare, întreprinse de el pentru Republică, și de proiectele propuse de el cu neîncetată stăruință pentru îndiguirea lagunelor, încheie : „*Iată mulțumirea unui bătrîn, care cu ajutorul lui Dumnezeu și-a păstrat sănătatea și care nu cunoaște suferință trupească nici sufletească, de care sînt doborîți atîția tineri și atîția bătrîni ce tînjesc. Și dacă-mi este îngăduit să pun alături de cele mari și pe cele mărinite, alături de cele serioase și pe cele de glumă — atunci cred că este un rod al vieții mele cumpătate faptul că la cei 83 de ani ai mei am putut scrie o bună și apreciată comedie cu mult haz, fără a folosi vorbe sau glume de rușine. Aceasta ar fi mai de grabă o treabă a tinereții, după cum tragedia ar ține de rosturile bătrîneții ; și dacă acelui grec celebru i s-a recunoscut ca mare merit faptul de a fi scris o tragedie la 73 de ani, cu atît mai vîrtos pot să mă bucur eu că am izbutit ceva la anii mei, cu zece mai mulți decît ai lui. Și ca să nu-i lipsească vîrstei mele nici o mîngiere, văd deja în fața ochilor un fel de nemurire a trupului, înfățișată prin urmași. Cînd vin acasă, îmi ies înaintea nu unul sau doi, ci unsprezece nepoți, între doi și optsprezece ani — toți de-o mamă și-un tată, toți sănătoși și zdraveni cel puțin pînă acum — înzestrați toți cu talent și cu înclinare către știință și bune moravuri. Pe unul dintre cei mai mici îl am mereu pe lîngă mine, un măc poznaș (buffoncello), așa cum sînt copiii de la trei la cinci ani, bufoni înnăscuți ; pe cei mai mari îi tratez ca pe niște prieteni și mă bucur — fiindcă au voce frumoasă — să-i aud cîntînd. Unii știu să cînte și din instrumente și mă răsfață muzica lor. Uneori cînt și eu cu ei, căci vocea mea e limpede și acum. Acestea sînt bucuriile bătrîneții mele. Viața mea este,*

aşadar, foarte vie şi nicidecum una care se stinge treptat, iar bătrîneţea mea n-aş schimba-o cu tinereţea unuia care a căzut în patimă."

În *Indemnul*, pe care Cornaro îl scrie, mult mai târziu, la 95 de ani, şi pe care-l adaugă la cartea amintită, consideră că una din marile sale mulţumiri este faptul că „tratatul“ său a câştigat mulţi prozeliti. A murit aproape centenar la Padua în 1565.

CAPITOLUL 6

CARACTERIZĂRI DE POPOARE ȘI ORAȘE

Pe lângă arta caracterizărilor individuale, ia naștere și aceea a aprecierii și descrierii unor populații întregi. În timpul Evului-Mediu, orașe, neamuri și popoare din întreg Apusul, se atacau reciproc glumind unele pe socoteala altora și batjocorindu-se cu vorbe care aveau în ele și un grăunte de adevăr, deși se exagera vîrtos. Însă italienii s-au distins, din totdeauna, prin talentul lor de a observa și de a surprinde deosebirile spirituale care existau între orașele și provinciile lor. Patriotismul local, tot atît de mare sau poate chiar mai mare decît la celelalte neamuri ale Evului-Mediu, se manifestă încă de multă vreme și pe plan literar, fiind în strînsă legătură cu ideea de glorie. Topografia apare în paralel cu Biografia (vol. I, pp. 182, u.). În timp ce orice oraș mai mare începea¹ să-și celebreze trecutul în proză și în versuri, apărură și o seamă de literați care descriau orașele și populațiile mai însemnate, cînd cu seriozitate, cînd în batjocură, încît, pînă la urmă, cu greu se putea deosebi gluma de adevăr.

¹ Aceasta — în parte — încă foarte devreme, în orașele lombarde chiar din sec. al XII-lea. Cf. Landulfus senior, Ricobaldus și (în Murat., X), interesantul Anonymus : *De laudibus Papiae* din sec. al XIV-lea. — Apoi (în Murat., I, b) *Liber de situ urbis Mediol.* (Despre așezarea orașului Milano.)

Vom menționa mai întâi pe Brunetto Latini, care cunoștea bine și Franța, unde stătuse șapte ani, și care expune pe larg deosebiriile caracteristice dintre francezi și italieni din punctul de vedere al așezărilor ca și al felului de trai, lăsînd să apară contrastul dintre monarhia franceză și constituția republicană a orașelor din Italia.

Alături de cîteva pasaje din *Divina Commedia*, trebuie să amintim și *Il Dittamondo al lui Uberti* (pe la 1360)¹. În această lucrare nu se pomenesc decît fenomene curioase și fapte extraordinare : sărbătoarea ciorilor la St. Apollinare în Ravenna, fîntînilor din Treviso, marea pivniță din Vicența, marile taxe vamale din Mantua, pădurea de turnuri din Lucca. Totuși, cartea conține, din cînd în cînd, și unele elogii și critici interesante de alt gen : orașul Arezzo figurează cu ingeniozitatea cetățenilor săi, Genova cu ochii și dinții (?) femeilor sale, înnegriți cu mijloace artificiale, Bologna cu risipa de bani, Bergamo cu dialectul grosolan și iscusința locuitorilor, și altele². În secolul al XV-lea, fiecare își lauda patria, chiar dacă o făcea pe socoteala altor orașe. Michele Savonarola, de pildă, nu recunoaște decît două orașe mai frumoase decît Padua, patria lui : Roma și Veneția ; Florența n-o întrecede decît, cel mult, în veselie³ — ceea ce înseamnă o nesocotire a adevărului obiectiv. La sfîrșitul secolului, Jovianus Pontanus descrie în *Antonius* o călătorie imaginară de-a lungul Italiei, numai de dragul

¹ *Li Tresors*, ed. Chabaille, Paris, 1863, pp. 179-180. Compară *ibid.*, p. 577 (cartea III, c.l., p. 2) (*adaos Geiger*).

² Despre Paris, pe care italienii îl apreciau mai mult în Evul-Mediu, decît cu o sută de ani mai tîrziu — adică în timpul Renașterii — vezi *Dittamondo*, IV, cap. 18.

³ *Savonarola*, în Murat., XXIV, Col. 1186.

observațiilor răutăcioase pe care o asemenea descriere le prilejuiește. Dar, o dată cu secolul al XV-lea, apar o serie de adevărate caracterizări în adâncime, care depășesc tot ceea ce alte popoare reușiseră în acest gen. Macchiavelli prezintă astfel, în câteva studii prețioase, caracterul și situația politică a germanilor și francezilor, în așa fel încît orice om născut la miazănoapte de Italia și care își cunoștea istoria patriei nu putea decît să fie recunoscător înțeleptului florentin de a fi pus în lumină multe lucruri interesante. Pe de altă parte, florentinilor le place (vol. I, pp. 75, u.) să se descrie pe ei înșiși¹, mîndrindu-se cu strălucirea și gloria lor intelectuală și artistică binemeritată. Poate că ei ating culmea amorului propriu, atunci cînd deduc primatul artistic al Toscanei asupra Italiei, nu dintr-o anumită înzestrare naturală, ci din truda și învățătura lor². Florentinii acceptau omagiile italienilor celebri din alte provincii, ca de pildă sublimul capitol al șaisprezecelea din Ariosto, ca pe un tribut ce li se cuvenea în mod legitim.

Nu putem decît să indicăm numele unei surse asupra deosebirilor între diferitele populații ale Italiei, lu-

¹ Ceea ce face Varchi în cartea IX, din *Storie fiorentine* (vol. III, p. 56 u.).

² Vasari, XII, p. 135, *Vita di Michelangelo* — la început. Alteori, totuși, se afirmă sus și tare că natura a făcut totul — mărturie sonetul lui Alfonso de Pazzi către Annibale Caro, care nu era toscan (în *Trucchi*, I, cap. III, p. 187) :

„Misero il Varchi! e più infelice noi,
Se a vostri virtudi accidental
Aggiunto fosse'l natural, ch'è in noi !”

(„Nenorocit e Varchi! dar noi am fi mai nefericiți decît el / Dacă la calitățile voastre întîmplătoare / Li s-ar adăuga virtuțile naturale din noi !”).

crare ce pare excelentă ¹. Un mic *Commentario* (anonym) ², aparținând aceluiași autor, cuprinde pe lângă multe absurdități și unele indicații prețioase asupra nefericitelor stări de descompunere de pe la mijlocul veacului.

Leandro Alberti ³ nu este, în caracterizarea diferitelor orașe, atât de complet pe cât ne-am fi putut aștepta. ⁴ Nu sîntem în măsură să explicăm mai de aproape, în ce fel au putut avea o înrîurire aceste studii comparative — îndeosebi prin intermediul umanismului italian — asupra altor popoare. În orice caz, ca și în cosmografie în general, și în acest domeniu prioritatea aparține Italiei.

¹ Landi, *Quaestiones Foricanae*, Neapoli, 1536, folosită de Banke Păpste, I, p. 385.

² *Commentario della più notabile et monstrose cose d'Italia etc.* (Comentariu despre cele mai însemnate și mai îngrozitoare lucruri din Italia etc.) Veneția, 1553 (tipărit pentru întâia oară în 1548).

³ *Descrizione di tutta l'Italia* (Descrierea întregii Italii), 1562.

⁴ Găsim deseori enumerări caraghioase de orașe, de pildă în *Macaroneide*, *Phantas.*, II. Pentru Franța, Rabelais a fost acela care a cunoscut *Macaroneidele* — marca sursă de anecdote și aluzii răutăcioase locale și provinciale.

CAPITOLUL 7

ZUGRĂVIREA OMULUI EXTERIOR

Dar descoperirea omului nu se mărginește la o descriere din punct de vedere spiritual a individului și a popoarelor ; înfățișarea exterioară a omului devine și ea în Italia un obiect de cercetare, cu totul altfel decât în țările nordice.

Nu ne vom aventura să vorbim despre poziția științifică a marilor medici italieni față de progresele fiziologiei ; iar studiul artistic aprofundat al fapturii fizice umane nu intră în cadrul acestei cercetări, ci ține de domeniul istoriei artelor. Va trebui totuși să amintim câte ceva relativ la cultivarea ochiului, care a făcut posibilă în Italia o judecată obiectivă, valabilă universal, privind frumusețea sau urîțenia corporală.

În primul rând, vom rămîne uimiți — la o mai atentă lectură a autorilor italieni din acele timpuri — de exactitatea și precizia cu care descriu ei trăsăturile exterioare și — în genere — de caracterul desăvârșit al anumitor portrete.¹ Și astăzi încă, mai ales cei din Roma, au fericitul dar de a ști să zugrăvească un om din trei cuvinte. Capacitatea aceasta de a prinde, dintr-o dată, trăsăturile caracteristice ale unui individ, este o condiție esențială a cunoașterii frumosului și a

¹ Despre Filippo Villani, vezi mai sus, p. 62.

capacității de a-l descrie. Fără îndoială, la poeți, abundența amănuntelor poate să constituie un defect, întrucât o trăsătură unică, inspirată dintr-o adâncă pasiune, e în stare să deștepte în cititor o imagine mult mai puternică și mai limpede a figurii pe care o înfățișează. Nicăieri Dante n-a adus un elogiu mai sublim Beatricei sale, decât acolo unde descrie doar reflexele pe care le radiază ființa ei, asupra tuturor celor ce o înconjoară. Dar aici e mai puțin vorba de poezie, care și în această privință își urmează țelurile ei proprii, cât, mai cu seamă, de capacitatea de a zugrăvi, prin cuvinte, frumusețea materială ca și frumusețea ideală.

Boccaccio este în această privință, maestru — nu în *Decameronul*, unde genul însuși al nuvelei interzice orice descriere mai lungă — ci în romanele sale, unde își poate îngădui timpul și spațiul. În al său *Ameto*, descrie ¹ o blondă și o brună, cam așa cum le-ar fi pictat un pictor cu o sută de ani mai târziu — căci, și în acest domeniu, cultura literară a luat-o cu mult înaintea artelor plastice. La cea brună (sau mai bine zis mai puțin blondă) apar deja unele trăsături pe care le-am putea numi clasice; în cuvintele „*la spaziosa testa e distesa*” ne face să ghicim forme care depășesc ceea ce numim gingaș sau mignon: sprâncenele nu mai formează două arcuri ca în idealul bizantin, ci fac împreună aproape o singură linie avîntată; nasul și-l închipuie puțin acvilin ²; pieptul larg, brațele potrivite de lungi, efectul unei mâini frumoase pe un veșmînt de purpură — toate aceste trăsături anunță un nou fel de a concepe frumosul, o intuiție nouă, inconștientă a frumosului, tinzînd spre idealul antichității clasice. În

¹ *Parnasso teatrale*, Lipsia, 1829, Introd., p. VII.

² Textul este aici vizibil alterat.

alte descrieri, Boccaccio vorbește despre o frunte dreaptă (nu medieval rotunjită), ochi bruni, migdalați, cu o căutătură serioasă, un gât rotund și plin ; el nu uită nici „piciorușele mici” — preferință atât de modernă — iar unei nimfe cu părul negru îi atribuie „doi ochi rotindu-se ștregărește”¹ ș.a.m.d.

Nu știu dacă secolul al XV-lea a lăsat vreo dare de seamă privitor la idealul său de frumusețe ; în orice caz marile realizări ale măestrilor picturii și sculpturii din acest veac n-ar fi făcut de prisos documentele scrise (după cum s-ar părea la prima vedere), tocmai fiindcă în opoziție cu realismul artiștilor, scriitorii ar fi formulat și ei un postulat propriu în ceea ce privește idealul de frumos². În secolul al XVI-lea apare Firenzuola cu scrierea sa deosebit de interesantă asupra frumuseții feminine³. Trebuie mai întâi să distingem între ceea ce a învățat de la autorii antici, privitor la proporțiile trupului după lungimea capului, la unele noțiuni abstracte ș.a.m.d. Restul sînt doar observații personale, întemeiate pe exemple : tinere femei și fete din Prato. Întrucît opusculul său este un fel de prelegere pe care o ține în prezența femeilor din Prato, adică în fața celui mai sever dintre tribunale, tre-

¹ „*Due ochi ladri nel loro movimento.*” Toată cartea e bogată în astfel de descrieri.

² Frumoasa culegere de cîntece a lui Giusto de'Conti „*la bella mano*” nu dă nici măcar asupra celebrei mîini a iubitei sale atîtea detalii, cîte dă Boccaccio în zece locuri din *Ameto* al său, despre mîinile nimfei lui.

³ *Della Bellezza delle donne*, în vol. I din *Opere di Firenzuola*, Milano, 1802. — Părerile lui despre frumusețea corpului ca indiciu al frumuseții sufletești, confr. vol. II, pp. 48-52, în *Ragionamenti*, de la începutul *Nuvelelor* sale. Între mulți alți autori care, în parte, urmează exemplul celor clasici, numim numai pe Castiglione, *Il Cortigiano*, L. IV, cap. 63 u.

buia să rămînă cît mai aproape de adevăr. Principiul lui, după cum mărturisește el însuși, este acela al lui Zeuxis și Lucian : o reunire a frumuseților de detaliu, pentru obținerea unei frumuseți mai înalte, a frumuseții prin excelență. Definește efectul culorilor pielii și părului ; dă preferință celui „*biondo*“ ca fiind cea mai frumoasă culoare a părului ¹, înțelegînd însă prin aceasta, o nuanță de galben care tinde spre castaniu. Pe de altă parte, vrea ca părul să fie des, buclat și lung, fruntea senină și de două ori mai lată decît înaltă, pielea strălucitoare (*candido*), dar nu de un alb palid (*bianchezza*), sprîncenele întunecate, mătăsoase, mai bogate la mijloc decît la extremități, subțindu-se către urechi și nas, albul ochilor să aibă reflexe albastrii, iriul să nu fie chiar negru, deși toți poezii cîntă „*occhi neri*“ ca un dar al lui Venus, în timp ce ochii multor zeițe aveau culoarea albastră a cerului, iar cei bruni, avînd o expresie blîndă și veselă, erau cei mai iubiți. Ochiul însuși, trebuie să fie destul de mare și ușor prominent ; pleoapele cele mai frumoase sînt albe cu mici vinișoare roze abia zărintu-se ; genele să nu fie nici prea dese, nici prea lungi, nici prea întunecate ; orbita să aibă culoarea obrajilor ². Urechea, de mărime mijlo-

¹ Asupra acestui punct, toată lumea era de acord, nu numai pictorii, din motive de colorit.

² Cu acest prilej — ceva despre ochii Lucreției Borgia din distihurile unui poet de curte din Ferrara, Ercole Strozzi (*Strozzi poetae*, pp. 85-86). Puterea privirii ei este caracterizată într-un fel care nu poate fi explicat decît într-o epocă de înflorire artistică, într-un fel în care azi, acești ochi — spune poetul — cînd te înflăcărează, cînd te împietresc. Cine privește soarele mult timp, orbește ; cel care privește Meduza, se schimbă în piatră ; cine privește fața Lucreției :

„*Fit primo intuitu caecus et inde lapis*“ („devine orb la prima vedere și apoi de piatră“).

cie, bine lipită de tîmple, trebuie să fie mai colorată în părțile proeminente decît în părțile plate ; marginea să fie ușor transparentă și de un roșu strălucitor ca un sîmbure de rodie. Tîmplele cele mai frumoase sînt albe, plate, nu prea înguste.¹

Roșeața obrazilor trebuie să crească o dată cu rotunjimea lor ; nasul, care hotărăște în mare măsură frumusețea profilului, trebuie să scadă în partea de sus, ușor și uniform. Pe la mijloc, poate avea o mică proeminență, nu însă într-atît încît să rezulte un nas acvilin prea marcat, care, de regulă, displace, la femei ; partea de jos să fie mai ușor colorată decît urechile, dar nu de un alb fără viață ; peretele care desparte nările să aibă deasupra buzelor o ușoară carnație. Autorul cere ca gura să fie mai degrabă mică decît mare, să nu fie nici ascuțită nici plată, buzele să nu fie prea subțiri, ci plăcut potrivite una peste alta, iar cînd femeia deschide gura întîmplător, adică fără să rîdă ori să vorbească, să i se vadă, cel mult, șase dinți de sus. Gropița de pe buza superioară, ușoară răsfrîn-

Chiar Cupidonul de marmură, care doarme pe sălile palatului ei, a fost împietrit de privirea ei :

„*Lumina Borgiaos saxificatus Amor*“.

Nu se poate ști exact, dacă e vorba de așa-zisul Cupidon al lui Praxitelles sau de cel al lui Michelangelo, dat fiindcă ea îi avea pe amîndoi. Iar aceeași privire apărea unui alt poet, Marcello Filosseno, numai blîndă și mîndră — „*mansueto e altero*“ (Rösce, *Leon X*, ed. Bossi, VII, p. 306). Comparații cu figuri ideale ale antichității sînt frecvente în acea epocă. Despre un băiețuș de zece ani se spune în *Orlandino* (II, str. 47), că avea un cap antic, „*ed ha a capo romano*“.

¹ Cu acest prilej, dat fiindcă aspectul tîmplelor se poate modifica prin aranjamentul părului — Firenzuola își permite o ieșire comică împotriva prea multor flori în păr, care dau feței un aspect „*asemenea unei oale cu garoafe sau unei ciosvîrte de capră la frigare*“. În general, se pricepe la caricatură.

gere a buzei inferioare, un suris drăgălaș în colțul stîng al gurii, etc. Toate acestea constituie atracțiile speciale. Dinții să nu fie prea mici, să fie regulați, bine separați unul de altul și să aibă nuanța fildeşului. Culoarea gingiilor nu trebuie să fie prea închisă, nici roșie, ori să amintească culoarea catifelei. Bărbia să fie rotundă, nici prea teșită, nici prea ascuțită, și, pe partea mai ridicată, puțin colorată; gloria ei este gropița. Gîtul trebuie să fie alb și rotund, mai degrabă prea lung decît prea scurt, — mărul lui Adam abia bănuît. La orice mișcare, pielea să formeze cute frumoase. Umerii îi pretinde lați, iar în ceea ce privește pieptul, consideră amploarea lui ca cea mai înaltă cerință a frumuseții; altminteri părțile osoase să fie abia vizibile, iar pieptul în întregul lui să aibă linii armonioase și culoarea „*candidissimo*”. Piciorul să fie lung — și în partea de jos gîngăș, fluierul piciorului nu prea uscățiv, pulpele albe și puternice. Vrea ca laba piciorului să fie mică, totuși nu slabă, iar tot piciorul trebuie să fie de culoarea alabastrului. Brațele să fie de asemeni albe, iar spre umeri ușor roșii; să fie cărnoase și mușchiuloase, dar netede și dulci ca ale Pallas-Athenei, cînd stătea în fața păstorilor de pe muntele Ida — cu alte cuvinte, carnația lor să fie fragedă, grațioasă și totuși puternică. Firenzuola dorește ca mîna să fie albă, dar mare și destul de plină, să fie dulce la atingere ca mătasea, iar înăuntru, palma să fie roză, străbătută de linii nu prea multe, dar bine definite, fără dese încrucișări, să n-aibă ridicături prea mari, spațiul dintre degetul mare și arătător să fie viu colorat și fără riduri, degetele lungi și fine, iar către terminații să se subțieze; unghiile să fie strălucitoare și roze, puțin bombate, nici prea lungi, nici prea pătrate, nedepășind degetele mai mult decît grosimea muchiei unui cuțit.

Alături de această estetică specială, estetica generală nu ocupă decît un loc secundar. Motivele adînci, după care ochiul judecă „*senza appello*” în materie de frumusețe, sînt un mister pentru Firenzuola însuși, după cum o mărturisește deschis, iar definițiile sale „*Leggiera, Grazia, Vanghezza, Venustà, Aria, Maesta*”, sînt, în parte, cum am văzut, dobîndite pe cale filologică iar în parte zadarnice eforturi pentru a exprima ceea ce, după el, este încă inexprimabil. Definește foarte frumos rîsul — probabil după un autor clasic : o „*sculptura a sufletului*”.

La sfîrșitul Evului-Mediu, toate literaturile prezintă încercări de a stabili¹ dogmatic legile frumosului în ce privește înfățișarea omenească. Dar nici una din multele lucrări nu suportă o comparație cu opusculul lui Firenzuola. Brantome, de pildă, care îi urmează, la mai bine de o jumătate de secol mai tîrziu rămîne față de el un meschin cunoscător, fiind condus mai mult de senzualitate decît de simțul frumosului.

¹ Pentru idealul frumuseții la Minnesingeri, vezi la Falke, *Die deutsche Trachten und Modenwelt (Diferitele mode și costume la germani)*, I, p. 85 u.

CAPITOLUL 8

DESCRIEREA VIEȚII ACTIVE

La descoperirea omului trebuie să mai adăugăm, în sfârșit, participarea, prin descriere, la viața sa activă, reală.

Toată latura comică și satirică a literaturii medievale nu se putuse lipsi pentru atingerea scopurilor de reprezentare a vieții obișnuite, cotidiene. Cu totul altceva e însă atunci când italienii Renașterii desenează un asemenea tablou, pentru el însuși, găsimdu-l interesant în sine, ca o parte din marea frescă a vieții înconjurătoare, de vraja căreia se simt împresurați. Alături de comedia satirică, sau, în locul ei, comedia a cărei acțiune se desfășoară prin case și pe ulițe, în orașe și în sate, și care se veselește pe seama burghezilor, țăranilor și preoților, întâlnim în literatura italiană începuturile adevăratei picturi de gen, cu mult înainte ca ea să fi preocupat pe pictori. Faptul că mai târziu amîndouă se leagă între ele, nu le împiedică totuși să rămîna două lucruri diferite.

La cîte întîmplări pămîntești n-a participat, cîte n-a trebuit să observe cu atenție și să studieze Dante, pînă să descrie întîmplările din lumea de dincolo, cu un atît de puternic simț al adevărului și realității¹.

¹ Despre simțul exact al spațiului la Dante (vezi mai sus p. 24, n. 2).

Celebrele tablouri ale activității desfășurate în arsenalul din Veneția, ale orbilor rezemați unul de altul la porțile¹ bisericilor etc. nu sînt nici pe departe singurele probe ce s-ar putea cita în acest sens ; arta sa de a înfățișa sufletul prin mimică și gusturi exterioare, denotă, prin ea însăși, un studiu perseverent și profund al vieții.

Poeții care au urmat după el, l-au ajuns numai arareori din urmă în această privință, iar nuvelistilor, prin însuși genul literaturii lor, nu le este îngăduit a se opri la amănunte (pp. 33, 77, u.). Ei pot să se întindă cît vor, în povestirile și prologurile lor, dar nu pot să deseneze tablouri de gen care înfățișează viața cotidiană. Va trebui să avem răbdare, pînă cînd oamenii crescuți la școala antichității vor fi găsit dispoziția și prilejul să treacă la asemenea descrieri.

Aici îl întîlnim din nou pe omul care se pasionează pentru toate : Aeneas Sylvius. Nu numai frumusețile naturii, nu numai tot ceea ce este interesant în cosmografie și arheologie (vol. I, p. 223 ; vol. II, pp. 10, 27, u.) îl farmecă, dar orice scenă din viață², orice fapt fiiu, îi dă imbold către descrieri. Dintre numeroasele pasaje din memoriile sale, în care zugrăvește fapte care pe acea vreme, poate, n-ar fi ispitit pana nici unui scriitor, nu vom pomeni aici decît de concursurile de canotaj de pe lacul de la Bolsena³. Ar fi destul de greu să descoperim epistolografii sau povestitorii clasici care

¹ *Inferno*, XXI, (1—16), *Purgat.*, XIII, 61—66.

² Nu trebuie luat prea în serios faptul că avea la curtea sa un fel de măscărici, pe florentinul Greco — „*hominem certe cujusvis mores, naturam, linguam cum maximo omnium qui audiebant risu facile exprimentem*“. („Omul care exprima ușor moravurile oricui, firea, limba, în rîsul cel mare al tuturor ascultătorilor“) *Platina Vitae Pontif.* p. 310.

³ *Pii II. Comment.*, VIII, p. 391.

i-au transmis gustul pentru tablouri atît de vii, după cum, în general, contactele spirituale dintre antichitate și Renaștere sînt extrem de delicate și pline de mister.

Se cuvine să amintim poemele descriptive latine, despre care a fost vorba mai înainte (vol. I, p. 311) privind vînătorile, călătoriile, ceremoniile, etc. Există și lucrări italiene de acest gen, ca de pildă descrierea celebrelor turnire mediceice, de Poliziano și Luigi Pulci. Poezii epici propriu-zise, Luigi Pulci, Bojardo și Ariost sînt antrenați de subiectul lor ca un torent, totuși, trebuie să recunoaștem la toți aceștia ușurința și precizia în descrierea vieții în mișcare, ca un element principal al măiestriei lor. Franco Sacchetti simte o deosebită plăcere să noteze¹ vorbele pe care și le aruncă niște femei drăgălașe, surprinse de ploaie într-o pădure.

Alte descrieri ale realității vii, găsim din abundență la scriitorii care înfățișează războiul (vol. I, p. 123). Încă din secolul al XIV-lea ni se păstrează, într-un lung poem², tabloul fidel al unei bătălii între mercenari, mai ales sub formă de strigăte, de comenzi și de discuții aprinse, însoțite de exclamații, așa cum se întîmpla în atari împrejurări.

Ceea ce este mai interesant în acest gen, este descrierea, foarte autentică, a vieții țărănești, pe care o

¹ Această așa numită Caccia, tipărită după un manuscris roman, în *Lettere del Conte B. Castiglione*, edit. de Pierrantonio Serasse, vol. II (Padova, 1771), p. 269 (Comentar la *Ecloghe* lui Castiglione); reeditate mai nou de Carducci, *Cacce in rime dei secoli XIV e XV*, Bologna, 1896.

² A se vedea Servantese de Giannozzo din Florența, aparținînd, probabil, lui Sacchetti, în Trucchi, *Poesie italiene inedite*, II, p. 99. Cuvintele sînt în parte de neînțeles, fiind, în realitate sau în aparență, împrumutate din limbile mercenarilor străini. Descrierea Florenței în timpul ciumei, din 1527, scrisă de Macchiavelli, pornește de aici. Imagini vii și grăitoare ale unei calamități îngrozitoare.

găsim, mai cu seamă, la Lorenzo Magnifico și la poezii din anturajul său.

Din timpul lui Petrarca¹ se transmisese o bucolică falsă și convențională, imitată după Eglogele lui Vergiliu, fie că versurile erau latinești, fie că erau italiene. Ca genuri anexe ale acesteia, a apărut romanul pastoral, de la Boccaccio (vol. I, p. 307) pînă la Arcadia lui Sannazaro, iar, mai tîrziu, pastorală în genul lui Tasso și Guarini, lucrări scrise în cea mai frumoasă proză sau perfect versificate, dar în care viața pastorală artificială nu este decît un veșmînt ideal, pentru a îmbrăca sentimente izvorîte² din cu totul alte sfere ale culturii afective.

Dar alături de aceste lucrări factice, vedem apărînd, către sfîrșitul secolului al XV-lea, descrierea simplă și naturală a vieții de la țară. Un nou gen literar își face începutul, gen care nu putea să apară decît în Italia, pentru că numai aci țăranul (atît colonul cît și proprietarul) se bucura de respectul demnității umane, de libertatea personală și de dreptul de a-și schimba domiciliul — oricît de aspră iar fi fost, uneori, existența. Diferența între oraș și sat nu era nici pe departe atît de pronunțată ca în Nîrd; o mulțime de orașele sau tîrguri sînt locuite exclusiv de țărani, care, odată cu căderea serii, se puteau numi și ei orașeni. Mășterii zidari din regiunea Como, peregrinau prin toată

¹ După părerea lui Boccaccio (*Vita di Dante*, p. 77) ar fi compus și Dante două Egloge, probabil în latină.

² Boccaccio dă deja în *Ameto* un fel de *Decameron* travestit mitologic, în care comite cîteodată erori destul de comice. Una din nimfe, bună catolică, este privită lacom și pofticios de către prelații din Roma; alta se mărită. În *Ninfale Fiesolono*, nimfa Mensola, care este însărcinată, consultă o „nimfă bătrînă și înțeleaptă” etc.

Italia ; micul ciobănaș Giotto putea să-și lase oile și să intre într-o corporație din Florența. Pretutindeni era un aflux neîncetat de la sat spre oraș, iar anumite populații de la munte păreau a se fi născut¹ cu aptitudini pentru asta. Desigur că orgoliul culturii și înfumurarea citadină făceau ca poeții și nuvelistii să-și bată joc, rîzînd,² de țaran, de acel „*villano*“, iar comedia improvizată (p. 50) desăvîrșea restul. Dar unde s-ar putea găsi măcar un ecou al acelei disprețuitoare și îngrozitoare uri împotriva țăranilor — „*les vilains*“ de care sînt cuprinși nobilii poeți provensali și uneori chiar cronicarii francezi ? Un moșier care a avut de suferit de pe urma lăcomiei și vicleniei dijmașilor săi, se consolează spunînd că, oricum, a avut de învățat ceva privitor la firea omenească din pățania sa³ ; în Lombardia nobilii nu se rușinau, pe la începutul secolului al XVI-lea, să danseze, să joace, să topăie, să se ia la întrecere cu țăranii⁴. Mai mult, autorii italici de toate genurile sînt bucuroși să recunoască și să scoată în relief tot ceea ce este bun și mare în viața țaranului. Gioviano Pontano⁵ povestește cu admirație despre tăria sufletească a sălbaticilor munteni din Abruzzi. În culegerile de biografii și în nuvele,

¹ „*Nullum est hominum genus aptius urbi*“ („Nu este nici un neam de oameni mai potrivit pentru a trăi la oraș“) spune Battista Mantovano (Egl. VIII) despre locuitorii din Monte Baldo și din Val Sassina, care pot fi întrebuițati la tot felul de nevoi. Se știe că anumite populații de la țară au și astăzi în unele orașe mari, anumite ocupații speciale.

² Poate unul din pasajele cele mai mari : Orlandino, cap. V, str. 54—58.

³ L. B. Alberti, *Trattato del governo della famiglia*, p. 86.

⁴ Baldasare Castiglione, *Il Cortegiano*, 2, II, fo. 54.

⁵ Jovian. Pontan., *De fortitudine* (Despre puterea sufletească și fizică), lib. II.

nu lipsește nici fata ¹ de la țară, care-și riscă viața pentru a-și apăra cinstea sau familia. ²

În astfel de condiții, era posibilă poetizarea vieții rustice. Trebuie să menționăm mai întâi *Eglogele* lui Battista Mantovano, care se citeau mult altă dată și merită a fi citite și astăzi. (Una din primele sale lucrări, pe când era încă student, în 1480). Ele mai plutesc încă între rusticitatea naturală și cea convențională, prima predominând totuși. În această carte glăsuiește un preot de țară, onest și bigot, nu lipsit de un anumit zel în încercarea de a lumina spiritele. În calitatea lui de călugăr carmelit, autorul se învârtise, fără îndoială, mult prin lumea satului.

Lorenzo Magnifico izbutește să se identifice cu mediul țărănesc pe care-l descrie cu un talent mult mai viguros. *Nencia di Barberino* ³ se citește ca o suită de

¹ Pe celebra țărăncă din Valtelina, Dona Lombarda, ca soție a condotierului Pietro Brunoro, o cunoaștem din Jacobus Bergomensis și din Porcellius (vezi Murat., XXV, col. 43) (vol. I, p. 184).

² Asupra soartei țăranilor italieni din acea vreme, în general, și după provincii în special, nu sîntem în situația să putem da aici amănunte. Pentru a cunoaște raportul ce exista atunci între proprietar și arendaș, precum și sarcinile amîndurora în comparație cu timpurile noastre, trebuie consultate lucrări speciale pe care nu le avem la îndemînă. În timpuri tulburi, de mari frămîntări, țăranii se dedau la excese sălbatice (*Arch. stor.*, XVI, I, p. 451 u. — Corio, fol. 259. — *Annales Foroliv.* în Murat., XXII, col. 227) dar nicăieri nu se ajunge la o mare răscoală țărănească, cu un caracter general. De o oarecare însemnătate și, în sine, foarte interesantă, este revolta țărănească din jurul Piacenței, 1462. Compară : Corio, *Storia di Milano*, fol. 409. — *Annales Placent.* în Murat. XX, col. 907. — *Sismondi*, X, p. 138.

³ *Poesie de Lorenzo Magnif.*, I, p. 37 u. Foarte interesante poezii din timpul Minnegesang-ului german, care poartă numele lui Neithard von Reuenthal, nu reprezintă viața țărănească decît în măsura în care cavalerul găsește o plăcere să descrie.

veritabile cîntece populare culese din jurul Florenței, pe care Lorenzo le-ar fi turnat laolaltă într-un uriaș fluviu de octave. Obiectivitatea poetului este de așa natură, încît te întrebi dacă simte o simpatie pentru personajul pe care-l pune să vorbească (un tînăr țaran, Vallara, care-i declară dragoste Nenciei), sau dacă își bate joc de el. Se observă limpede opoziția conștientă față de bucolismul convențional al lui Pan și al Ninfelor. Lorenzo trece, intenționat, la realismul aspru al redării măruntei vieți rustice și, totuși, întregul face o impresie cu adevărat poetică.

Ca un pandant la *Nencia*, este *Beca da Dicomano*, de Luigi Pulci¹. Dar acestuia îi lipsește seriozitatea adîncă, obiectivă; *Beca* a fost scrisă nu pentru că poetul ar fi fost cuprins de o dorință irezistibilă de a descrie un episod din viața lumii rurale, ci fiindcă urmărea să cîștige — printr-o lucrare de acest gen — aplauzele florentinilor cultivați și instruiți. De aici, o asprime voită, o exagerare a genului; de aici obscenitățile cu care-și presară descrierea. Totuși, autorul se pricepe bine să nu depășească limitele, menajînd pe amatorii vieții de țară.

Al treilea poet din acest grup este Angelo Poliziano, cu al său *Rusticus*² în hexametri latini. Fără a se inspira din *Georgicele* lui Vergiliu, el descrie în special munca țaranului toscan de-a lungul anului, începînd cu toamna tîrzie, cînd își înjghebează un plug nou și-și

¹ *Poesie di Lorenzo Magnif.*, II, p. 149.

² Între altele, în *Deliciae poetar. ital.* și în operele lui Poliziano — Flor., 1493 — Reedit. de del Lungo, Florența, 1867, p. 305 u. — Poemele didactice ale lui Rucellai, *Le Api* (red. în 1523—24) și Alamanni, *La coltivazione*, care trebuie să conțină ceva asemănător, nu-mi stau la dispoziție.

face semănăturile de iarnă. Este minunată descrierea cîmpului, primăvara, iar capitolul verii cuprinde și el pasaje admirabile. Dar una din perlele poeziei neolatine este sărbătoarea culesului de vie, a tescuitului în plină toamnă. Poliziano a compus și cîteva poezii în limba italiană, de unde reiese că în cercul lui Lorenzo se putea zugrăvi în chip realist orice tablou din viața frămîntată a poporului de jos. Cîntarea de dragoste a țiganului¹, pe care o compune Poliziano, este desigur unul din primele produse ale tendinței cu adevărat moderne, după care poetul se identifică în mod conștient cu starea și sufletul unei clase sociale. S-a încercat² — fără îndoială — și mai de mult acest procedeu, dar urmărindu-se cu tot dinadinsul comicul. Astfel era imitarea felurilor dialecte de unde și aceea a obiceiurilor populare locale. La Florența cîntecetele care se cîntau în alaiul de măști cu ocazia, mereu reînnoită, a carnavalului, aparțin acelorași categorii de poezie comic-imitativă. Dar ceea ce este nou acum, e pătrunderea, pînă la identificare, a poetului în lumea simțirii și în inima altuia, fapt pentru care *Nencia* și această „*canzone zingaresca*“, sînt semnele unei novații extraordinare, constituind un început în istoria literaturii.

Și aici trebuie să constatăm, din nou, cum cultura literară a precedat arta plastică. Optzeci de ani au trecut de la *Nencia* pînă la pictura țărănească de gen a lui Jacopo Bassano și a școlii lui.

¹ *Poesie di Lorenzo Magnif.*, II, p. 75. (Adaos Geiger : Poemul poartă în alte ediții titlul *La Brunetto* și i-a fost atribuit de Carducci lui Poliziano.)

² Imitația diferitelor dialecte, la care trebuie să se fi adăugat și „manierele“ țărănești.

În capitolul următor se va vedea că diferențele de naștere, care existau de la o clasă la alta, și-au pierdut, în acele vremuri, valoarea în Italia. Firește, a contribuit mult la aceasta faptul că omul și umanitatea au fost pentru întâia oară cunoscute în adevărata și profunda lor natură. Chiar și acest unic rezultat al Renașterii ar fi suficient pentru ca epoca să merite recunoștința noastră eternă.

A existat din totdeauna noțiunea logică a umanității, dar numai Renașterea a cunoscut-o cu adevărat ca pe o realitate.

Pico della Mirandola este acela care exprimă gândurile cele mai înalte în această privință, în discursul său *Despre demnitatea omului*¹, care poate fi socotit una din cele mai nobile mărturii ale unei epoci de cultură.

Pentru a-și desăvârși opera de creație, Dumnezeu l-a făcut pe om, ca acesta să cunoască legile care conduc universul, să-i iubească frumusețea și să-i admire grandoarea. El nu l-a condamnat să trăiască în același loc, nu i-a înlănțuit nici fapta, nici voința — ci i-a dat libertatea de mișcare și libertatea de voință. „*Te-am așezat în mijlocul lumii* — zise Creatorul către Adam — *ca să poți privi mai ușor în jurul tău, să vezi tot, să pătrunzi tot. Te-am creat ca pe o ființă nici cerească, nici pămîntească — nici muritoare, nici nemuritoare, ca să fii tu însuți liberul tău plăsmuitor și biruitorul tău ; tu poți coborî pînă la a deveni animal, și poți să te înalți pînă la a renăște ca o ființă*

¹ Jo. Pici, *Oratio de hominis dignitate*, în *Opera* lui și în tipărituri speciale.

divină. Restul vietăților primesc cînd vin pe lume ceea ce le trebuie — spiritele înalte sînt de la început, sau îndată după aceea¹, ceea ce vor trebui să fie și să rămînă pentru vecie. Numai tu poți crește și înflori după propria ta voie — tu singur porți în tine simburile unei vieți universale“.

¹ Aluzie la căderea lui Lucifer și a partizanilor săi.

Partea a V-a

VIAȚA DE SOCIETATE ȘI REUNIUNILE FESTIVE

Nivelarea claselor ● Rafinamentul exterior al
vieții ● Limba de bază a vieții sociale ● Forma
superioară a sociabilității ● Omul de lume desă-
vârșit ● Poziția femeii în societate ● Viața de
familie

CAPITOLUL 1

NIVELAREA CLASELOR

Orice epocă de cultură care reprezintă un întreg bine încheiat, se oglindește nu numai în viața publică statală, în religie, în artă și în știință, ci își imprimă pecetea pe întreaga țesătură a vieții sociale. Astfel, Evul Mediu a cunoscut o viață de curte, obiceiuri ale nobilimii, o etichetă, o burghezie cu uzanțele și obiceiurile ei, care variau prea puțin de la o țară la alta.

Sub acest raport al vieții sociale, Renașterea italiană constituie o adevărată contraparte a Evului Mediu. Înainte de toate, baza însăși nu mai este aceeași, dat fiind că, pe tărîmul celor mai înalte relații sociale, nu mai există diferențe de castă; ci apare o singură clasă, cultivată în sensul modern al cuvîntului, o clasă asupra căreia nașterea și originea nu mai au influență decît atunci cînd sînt legate de bogăție și de timpul liber pe care-l asigură situația materială. Acest lucru nu trebuie înțeles în chip absolut, deoarece castele Evului Mediu încearcă mereu — mai mult sau mai puțin — să-și redobîndească influența fie și numai din dorința de a se păstra într-un raport cu lumea privilegiatilor din celelalte țări europene; dar tendința generală a epocii ducea, vizibil, spre o contopire a claselor sociale în sensul lumii moderne.

Ceea ce a contribuit mai presus de orice, la această fuziune a fost conlocuirea în orașe a nobilimii și burgheziei, începînd chiar cu secolul al XII-lea¹. De aici a rezultat o anumită comunitate de destin și satisfacții, zădărnîcîndu-se, din capul locului, nașterea unei concepții despre viață și lume, pornită din castelul feudal izolat. Apoi, Biserica, la rîndul ei, n-a devenit în Italia un apanaj al mezinilor din familiile aristocratice, așa cum s-a petrecut în țările nordice. Adeseori episcopatele, parohiile și stărețiile erau acordate pe considerațiuni nedemne, totuși fără a se avea în vedere exclusiv originea; iar dacă episcopii, mult mai numeroși aici ca în alte părți, erau mai săraci și, în general, mai lipsiți de prerogativele prinților seculari, locuiau însă în orașe, lîngă catedrala lor, formînd împreună cu subalternii eclesiastici, un element al părții cultivate a populației. Cînd se ridicară principii absoluți și tiranii, nobilimea avu în cea mai mare parte a orașelor, prilejul și posibilitatea să-și creeze o viață fără griji, lipsită de primejdii politice și presărată cu tot felul de plăceri rafinate, o viață care nu se deosebea prea mult de aceea a burghezilor înstăriți. Iar întrucît, după Dante, poezia și literatura au devenit o îndeletnicire a fiecăruia² după ce formarea antichității și interesul pentru om începură să pasioneze spiritele, în vreme ce condotierii deveneau principi și nu

¹ Cînd o familie nobilă piemonteză locuia într-un castel de țară, faptul constituia o excepție și era bătător la ochi. Bandello, partea II, Nov. 12.

² Aceasta cu mult înainte de apariția tiparului. O mulțime de manuscrise, chiar dintre cele mai bune, aparțineau muncitorilor florentini. Fără sacrificarea lor prin foc de către Savonarola, multe din ele ar mai exista și astăzi. Vezi mai jos partea 6, cap. 2.

numai originea în familii anumite dar chiar și nașterea legitimă încetaseră de a mai fi rechizite indispensabile ale tronului, se putu crede că o eră a egalității sosise și că ideea de noblețe dispăruse pentru totdeauna.

Sprîjinindu-se pe antichitate, teoria putea găsi suficiente argumente și în Aristotel, pentru a afirma sau a nega valoarea nobleții. Dante, de pildă, pornește ¹ numai de la definiția lui Aristotel, după care „*noblețea se bazează pe distincția naturală, sprijinită de un mare patrimoniu*” — pentru a ajunge la teza lui, și anume, că noblețea se bazează pe propriile noastre calități sau pe cele ale strămoșilor noștri. Dar, în alte texte, el nu mai pare să se mulțumească cu atît ; el se acuză pe sine ² că în convorbirea avută în Paradis cu strămoșul său Cacciaguida, a pomenit despre noblețea nașterii ca despre un merit, cînd, în definitiv, nu este decît o mantie pe care timpul o roade și o scurtează neîncetat, dacă nu-i adaugi zilnic o valoare nouă. În *Convivio* ³ el absolvă, aproape în întregime, ideea de „*nobile*” sau „*nobiltă*” de condiția nașterii într-o anumită familie, identificînd-o cu ideea de înaltă capacitate morală și intelectuală ; un accent deosebit se pune aci pe cultura superioară, dat fiind că „*nobiltă*” trebuie să fie sora bună a filozofiei.

Cu cît umanismul își extinde mai mult puterea asupra concepțiilor curente în Italia, cu atît mai mult se

¹ Dante, *De monarchie*, L. II, cap. 3.

² *Paradiso*, XVI, începutul.

³ Dante, *Convivio*, aproape întreg *Trattato IV* și multe alte locuri. (Gaspary, *Geschieder ital. Literatur* I, 518, a dovedit că teza : Noblețea nu se întemeiază pe naștere ci numai pe virtute era, pe atunci, un loc comun al poezilor și al disputelor retorice — n. Kröner.)

Întărește convingerea că valoarea omului este independentă de originea lui. Încă în secolul al XV-lea această idee devenise dominantă. Poggio, în dialogul său *Despre noblețe*¹, este într-un tot de acord cu interlocutorii săi, Niccolo Niccoli și Lorenzo de Medici, fratele marelui Cosimo, asupra faptului că nu există nici o altă noblețe, decât aceea a meritului personal... El ridiculizează în termenii cei mai aspri ceea ce, după prejudecata vulgară, constituie noblețea. „Un om, spune el, e cu atât mai departe de adevărata noblețe, cu cât strămoșii lui au fost mai multă vreme niște răufăcători temerari. Pașiunea vînatului, a vînatorei cu șoimi nu miroase mai mult a noblețe decât miros a flori cuiburile și vizuinele sălbăticiunilor. Agricultura, așa cum o practicau cei vechi, ar fi mult mai nobilă decât această goană nebună prin munți și prin văi, care face pe om, de cele mai multe ori, să se asemene cu viețuitoarele hăituite de el. Poți face din aceasta un prilej de recreație, dar nu ocupația de căpetenie a vieții.” Nimic mai puțin nobil — după părerea lui — decât viața dusă de cavalerii francezi și englezi la țară sau în castelele pierdute în adîncul pădurilor, și, mai cu seamă, cea dusă de cavalerii briganzi germani. Lorenzo ia apărarea nobleții pînă la un punct oarecare ; dar — fapt caracteristic — nu se sprijină pe un sentiment înnăscut, ci invocă autoritatea lui Aristotel care, în cartea a cincea din *Politica* recunoaște și definește noblețea ca pe un fapt realmente existent, întemeiat pe o distincție personală, susținută de o avere moștenită. Dar Niccoli intervine, arătînd că

¹ Poggii Opera, Dial. de mobilitate. (Teza lui Aristot este combătută în mod expres de B. Platina. De vera nobilitate — Opera, ed. Colon 1573) (n. Geiger.)

Aristotel vorbește astfel nu pentru a-și exprima convingerea personală, ci pentru a reproduce opinia generală ; că în *Etica* sa, unde gânditorul elin spune ceea ce găndește, el numește nobil doar pe cel care aspiră spre binele adevărat. În zadar Lorenzo opune termenul grecesc „*Eugeneia*“, naștere ilustră — pentru noblețe ; Niccoli găsește cuvîntul latin „*Nobilis*“, adică remarcabil, mai potrivit, deoarece acesta leagă noblețea direct de fapte ¹.

În afară de raționamentele mai sus pomenite autorul schițează poziția nobilimii în diferitele părți ale Italiei, după cum urmează : la Neapole nobilimea e leneșă, nu se ocupă nici de bunurile ei, nici de comerț, considerat ca ceva rușinos ; ori își pierde vremea acasă ², ori călărește ; nobilimea romană (din Roma) disprețuiește și ea comerțul, dar cel puțin își gospodărește singură bunurile ; mai mult chiar, cel care-și cultivă pămîntul poate, în mod firesc, să ajungă în rîndurile nobilimii ³ ; „*o noblețe onorabilă, chiar dacă țărănească*“. Și în Lombardia nobilii trăiesc din venitul pămîntului moștenit de la strămoși ; aci, originea și abținerea de la munca obișnuită, printr-o elegantă lenevie, sînt suficiente ⁴ pen-

¹ Același dispreț al nobleței de naștere se găsește deseori la umaniști. Compară pasajele tăioase la Aen. Sylvius, *Opera*, p. 84 (*Hist. bohém.* cap. 2) și 640 (*Istoria Lucreției și a lui Euryalus*).

² Și anume în capitală. Comp. Bandello, Parte II, Nov. 7 — Joviani Pontani Antonius (unde decăderea nobilimii este datată de abia de la aragonezi).

³ E sigur cel puțin faptul că, în toată Italia, nu se făcea nici-o distincție între cei care aveau mari rente de pămînt și nobilime.

⁴ Pentru felul în care era cotate nobilimea în Italia de nord, este foarte important Bandello cu repetatele sale polemici împotriva mesalianțelor. Parte I, Nov. 4, 26. Parte III, 60, IV, 8. Nobilul milanez ca negustor este o excepție. Parte III, Nov. 37. Cum luau parte nobilii lombardezi la jocurile țăranilor ; vezi mai sus p. 88.

tru a asigura noblețea. În Veneția, nobilii care formează clasa conducătoare practică cu toții comerțul ; de asemenea la Genova, nobilii și ne-nobilii sînt mai toți negustori și marinari ; ei nu diferă unii de alții decît prin naștere ; mai sînt printre nobili cîțiva — puțini desigur — care trăiesc în castelele lor, pîndind călătorii la drumul mare. La Florența o parte din vechea nobilime a început să practice comerțul ; o alta (cu mult mai mică) se bucură de rangul ei și nu se ocupă de altceva, decît de vînătoarea cu șoimi.¹

Hotărîtor a fost faptul că aproape în toată Italia, chiar cei care puteau fi mîndri de nașterea lor, nu puteau să lupte împotriva prerogativelor pe care le dădeau cultura intelectuală și bogăția, iar privilegiile de care se bucurau la curte și în stat, nu le puteau inspira un orgoliu legitim. Veneția face aici doar o excepție aparentă, deoarece viața nobililor era eminamente burgheză, bucurîndu-se de privilegii foarte restrînse. Altfel stau lucrurile la Neapole, orașul care tocmai din pricina prăpastiei dintre popor și nobilime, din pricina fostului exclusivism al acesteia din urmă a rămas mai mult decît din orice altă cauză, în afara mișcării spirituale a Renașterii. Prin puternica înrîurire a Evului Mediu longobard, normand și mai tîrziu a nobilimii franceze, se adăugară, încă din prima jumătate a secolului al XV-lea, efectele stăpînirii aragoneze, și astfel avu loc la Neapole cu o sută de ani

¹ Aprecierea severă a lui Macchiavelli (*Discorzi*, I, 55) se referă la nobilimea care mai păstra privilegii feudale, categorie total inactivă și politic distructivă. Agrippa von Nettesheim, care-și datora cele mai interesante din ideile sale vieții trăite în Italia, a scris totuși despre nobilime și principii (*De incert. et vanitate scient.*, cap. 80, opp., ed. Luga. II, pp. 212—230.) un capitol care, în ce privește violența, depășește tot ce s-a spus, aparținînd în esență fermentării spiritelor nordice.

mai devreme decît în restul Italiei, o hispanizare parțială a vieții, al cărei principal element fu disprețul muncii și goana după titluri nobiliare. Influența se extinse, încă înainte de anul 1500, pînă și în orașele mici. Din La Cava, se aude plîngerea: „*locurile noastre erau proverbial de bogate, atîta vreme cît trăiau aici simpli zidari și țesători; acum, cînd în loc de unelte de zidărie și războaie de țesut, nu vezi decît pîteni, scări de șa și centuri aurite, cînd fiecare vrea să ajungă doctor în drept sau în medicină, notar, ofițer sau cavaler — ne-a copleșit cea mai amară sărăcie*“¹. O schimbare asemănătoare se constată în Florența abia sub Cosimo, primul mare duce, măgulitorii îi aduceau laude că din tinerii care încep să disprețuiască negoțul și meseriile, își recrutează² cavaleri pentru ordinul Sfîntului Ștefan. Este tocmai concepția opusă vechiului fel de a gîndi³ al florentinilor de altădată, cînd fiul nu-și putea moșteni tatăl decît sub condiția practicării, în mod regulat, a unei meserii (vol. I, p. 99).

Dar această goană după titluri și ranguri se ciocnea, mai ales la florentini, cu acel cult egalitar pentru artă ducînd deseori la situații comice: toată lumea alerga după demnitatea de cavaler, care devenise un fel de distincție neroadă la modă, tocmai într-o vreme cînd acest titlu își pierduse orice umbră de valoare.

¹ Massuccio, *Nov.* 19.

² Jac. Pitti către Cosimo I. *Archiv. stor.*, IV, II. p. 99. Și în Italia de nord se petrecu același lucru, dar numai începînd cu dominația spaniolă. Bandello, parte II, *Nov.* 40 datează de la acea epocă.

³ Dacă în secolul al XV-lea Vespasiano Fiorentino se pronunță ca cei bogați să nu-și înmulțească averea moștenită, ci să cheltuiască întregul venit anual, acest lucru nu poate fi pus în gura unui florentin decît dacă se referă la marii latifundiari.

„Cu câțiva ani în urmă — scrie Franco Sacchetti¹ către sfârșitul secolului al XIV-lea, — oricine putea să vadă cum meșteșugarii coborînd pînă la brutari și scărmanători de lînă, cămătari, zarafi și tot felul de derbedei, se făcură cavaleri. Ce nevoie are un slujbaş, care vrea să meargă ca «rettore» într-un orășel de provincie, de demnitatea de cavaler? Acest titlu nu se potrivește cu orice ocupație. Oh, cît de mult ai decăzut nefericită demnitate! Toți acești cavaleri de contrabandă fac tocmai contrariul celor prescrise de codul cavaleriei. Am dorit să vorbesc despre aceste lucruri, pentru ca cititorul să-și dea seama că adevărata cavalerie a murit.² După cum în zilele noastre sînt proclamați cavaleri pînă și cei morți, tot așa de bine s-ar putea conferi acest titlu unei figuri de lemn sau de piatră, ba chiar unui bou.” Istoriile pe care Sacchetti le povestește în sprijinul tezei sale, sînt, într-adevăr, destul de grăitoare: citim acolo cum Bernabò Visconti, făcu cavaler, în bătaie de joc, pe învingătorul unei întreceri la băutură după care îl împodobi, în ironie, cu acest titlu și pe cel care, neputînd ține la atîta băutură, se dăduse învins; citim, de asemenea, cum unui cavaleri germani, mîndri de coifurile și insignele lor, erau luați în rîs de mulțime, și așa mai departe. Poggio³, mai tîrziu, își rîde și el de numeroșii cavaleri care n-au nici cai, nici nu știu să mînuiască o armă. Cei care voiau să se folosească de drepturile categoriei lor, de pildă să iasă călare cu drapelele în

¹ Franco Sacchetti, *Nov.* 153, *Com. Nov.* 82 și 150.

² *Che la cavalleria è morta.*

³ Poggius, *De nobilitate*, p. 27. (Aeneas Sylvius *Hist. Fried.* III, ed. Kollar, p. 294, amintește pe un ton critic, faptul că împăratul Friedrich a acordat prea des titlul de cavaler în Italia. *Adaos Geiger.*)

vînt, aveau de întîmpinat în Florența atît ironia autorităților cît și batjocura străzii.¹

Privind lucrurile mai de aproape, ne putem da seama că această cavalerie demodată ai cărei membri nu erau nobili din naștere, nu era, în parte, decît obiectul unui ridicul orgoliu. Dar ea mai avea și o altă latură. Mai dăinuiau încă acele întreceri medievale, turnîrele, iar cine voia să participe la ele, trebuia, măcar de formă, să aibă rangul de cavaler. Lupta în cîmp închis și mai ales periculoasa alergare cu lănci, oferea prilej de demonstrare a forței și curajului, prilej pe care individul exersat — indiferent de origina lui — nu voia să-l scape.

În zadar, vestejea Petrarca în termenii cei mai energici, obiceiul turnirelor, ca pe o primejdioasă nebulie, el nu convinsese pe nimeni cu exclamația lui patetică : „*nicăieri nu citim că Scipio sau Cezar s-ar fi bătut în turnire !*”² Această competiție luă, tocmai în Florența, o formă populară ; cetățeanul începu să-și considere turnirul — desfășurat, bineînțeles, în condiții aproape inofensive — drept o plăcere periodică, iar Franco Sacchetti³ ne-a păstrat tabloul cum nu se poate mai caraghios al unuia din aceste turnire de

¹ Vasari, II, 151 și nota, *Vita di Dello*. (Comunitatea din Florența își menținea dreptul de a da investitura de cavaler. Cereemonii ale investiturii : p. 1378 și 1389, Reumont, *Lorenzo II*, p. 444 u. Exista un *Ceremoniale della Repubblica fiorentina nell'far cavalieri e ricever oratori compilato da Francesco Filareti Araldo*, Pisa, 1888, nozze — n. Geiger.)

² Petrarca, *Epist. senil.* XI, 13. Un alt pasaj din *Epist. famil.* V, 6, descrie oroarea pe care a simțit-o cînd la un turnir în Neapole văzu un cavaler căzînd.

³ *Nov.* 64. De aceea se spune și în *Orlandino* (II, str. 7) despre un turnir care a avut loc sub Carol cel Mare ; aci nu se bătură bucătari și ajutori de bucătari, ci regi, duci și marcgrafi.

duminică, eroul fiind un notar septuagenar. Venerabilul paladin pleacă la Peretola, unde se puteau aranja turnire ieftine, călare pe o mîrtoagă vopsită și luată cu împrumut, căreia răutăcioșii îi vîrșiseră un scaiet sub coadă; gloaba o rupe la fugă, și se întoarce în oraș, purtînd în galop pe cavalerul cu armură și coif. Sfîrșitul firesc al acestei întîmplări fu inevitabilul perdaq conjugal pe care soția revoltată îl administrea „temerării” soț.¹

În sfîrșit, primii Medici manifestară o adevărată pasiune pentru turnire, ca și cînd ar fi vrut să arate, ei, simpli cetățeni care nu erau nobili din naștere, că cercul intim este la înălțimea oricărei curți princiare².

¹ Oricum, una din cele mai vechi parodii ale turnirului. Au trecut 60 de ani, pînă cînd Jacques Coeur, burghezul ministru de finanțe al lui Carol al VII-lea, a pus să sculpteze pe fațada palatului său din Bourges un turnir în care caii erau înlocuiți prin măgari (către 1450). Tot ce s-a produs mai strălucit în această direcție este cîntul al doilea, citat mai înainte, din *Orlandino*, publicat de-abia în 1526.

² Compară poemele pe care le-am mai amintit ale lui Poliziano și Luigi Pulci. Mai departe, Paul. Jov., *Vita Leonis*, X, L. I. — Macchiavelli, *Storie fiorent.*, L. VII. — Paul. Jov., *Elogia*, cu prilejul lui Petrus Medices și Franc. Borbonius. Vasari, IX, 219, *Vita di Granacci*. În *Morgante* al lui Pulci, care a fost compus sub ochii lui Lorenzo, cavalerii sînt deseori comici în cuvintele și acțiunea lor, dar loviturile sînt serioase și conforme regulilor artei. Și Bojardo compune pentru adevărații cunoscători în materie de turnir și război. Turnirele din Ferrara din 1464, *Diario Ferrarese*, Murat., XXIV, Col. 208. În Veneția, Sansovino, Venezia, fol. 153 u. — în Bologna, 1470, Seqq. Bursellis, *Annal. Bonon.*, Murat., XXIII, col. 898, 903, 906, 908, 909, în care se observă un ciudat amestec al patosului de atunci, manifestat în fața reproducerii triumfurilor romane. Federigo de Urbino pierdu la un turnir ochiul drept, „*ab ictu lanceae*” („*dintr-o lovitură de lance*”). Despre turnirele care aveau loc pe atunci în Nord, a se vedea, înaintea oricărui alt autor: Oli-

Deja sub Cosimo (1459), apoi sub Pietro cel mai vîrstnic, avură loc în Florența mari turnire, celebre în toată lumea ; din pricina acestora Pietro cel tînăr neglija treburile statului și nu mai accepta să fie pictat decît în armură. Și la curtea lui Alexandru al VI-lea avură loc turnire. Cînd cardinalul Ascanio Sforza întrebă pe prințul turc Djem (vol I, pp. 135, 144) cum găsește acest spectacol, acesta îi răspunse foarte înțelept că, în țara sa, astfel de întreceri sînt lăsate pe seama sclavilor a căror pierdere nu constituie o pagubă prea mare. Orientalul era de acord, fără să-și dea seama cu vechii romani care, în această privință, aveau alte concepții decît urma să le aibă, mai tîrziu, Evul Mediu.

În afară de acest prilej, destul de neînsemnat, de a conferi demnitatea de cavaler, existau la curtea din Ferrara (vol. I, p. 67), de pildă, adevărate ordine de curte întovărășite de titlul de cavaler.

Dar oricare ar fi fost pretențiile și vanitățile meschine ale nobililor și cavalerilor, nobilimea italiană s-a menținut în mijlocul vieții, și nu s-a izolat pe la marginile ei. Ea are legături cu toate clasele sociale, cu care se află pe picior de egalitate, și nu disprețuiește nicidecum talentul și cultura. Fără îndoială, curtezanul (*cortigiano*) propriu-zis al principelui trebuie să fie nobil prin naștere¹, dar toți sînt de acord că această condiție se impune mai mult ca o satisfacție adusă prejudecăților lumii (*per l'oppenion universale*), și că oamenii trebuie păziți de ideea nebunească și falsă că,

vier de la Marche, *Memoires passim*, în special cap. 8, 9, 14, 16, 18, 19, 21 etc. Prima caricatură a turnirelor, într-un desen în peniță, din Florența, sec. XIV. *Rep. f. Kunstwiss*, 1899 — n. Kröner.

¹ Bald. Castiglione, *Il Cortigiano*, L. I, cap. 16.

În sine, un ne-nobil nu ar avea aceeași valoare cu nobilul. De altfel, nici nu rezultă de aci că cel ce nu aparține nobilimii ar fi cu totul exclus din anturajul principelui; se căuta numai ca acelui „*cortigiano*“, ca unui om desăvârșit, să nu-i lipsească nici o calitate imaginabilă. Dacă este obligat să păstreze o anumită reținere, aceasta nu din pricina singelui albastru, ci fiindcă i-o pretinde desăvârșirea sa individuală. Este vorba de un simț modern al distincției, într-o lume în care cultura și bogăția sînt pretutindeni măsura valorii sociale, dar în care valoarea bogăției este recunoscută numai întrucît ea înlesnește celui care o deține să-și dedice viața culturii și să-i promoveze operele.

CAPITOLUL 2

RAFINAMENTUL EXTERIOR AL VIEȚII

Cu cît superioritatea nașterii asigura mai puține privilegii, cu atît era mai obligat individul să-și valorifice calitățile ; în aceeași măsură, viața socială era obligată să se restrîngă și să se rafineze, prin ea însăși. Intrarea individului în societate și formele cele mai înalte ale sociabilității devin o operă de artă liberă și perfect conștientă.

Înfățișarea exterioară a omului, mediul și obiceiurile vieții cotidiene devin mai desăvîrșite, mai frumoase, mai rafinate decît la celelalte popoare din afara Italiei. Despre locuința omului din clasele de sus vorbește istoria artelor ; ne vom mărgini aici doar să accentuăm superioritatea acesteia prin comoditatea și dispunerea înțeleaptă și armonică a încăperilor, asupra castelelor și palatelor aparținînd mai marilor din țările nordice. În ce privește îmbrăcămintea, ea varia atît de des, încît este cu neputință să stabilești o paralelă continuă cu moda altor țări, mai ales că, începînd de la sfîrșitul secolului al XV-lea, italienii adoptă, în chip frecvent, moda străinătății. Ceea ce pictorii italieni reprezintă ca fiind costumul timpului, este, în general, tot ce se putea vedea mai frumos și mai elegant în Europa ; dar nu se știe sigur dacă ei reproduc

costumul în genere adoptat și nici dacă-l reprezintă exact. Rămîne totuși neîndoielnic faptul că nicaieri nu se punea atîta preț pe toaletă ca în Italia. Națiunea era și este încă vanitoasă ; mai mult, chiar lumea serioasă considera îmbrăcăminte elegantă și înfățișarea avantajoasă ca ceva absolut necesar pentru desăvîrșirea personalității.

A fost cîndva, chiar în Florența, un moment cînd costumul era ceva individual, cînd fiecare se purta după propria sa modă (vol, p. 162, n. 1) și s-au văzut pînă tîrziu, în plin secol XVI, oameni de seamă care aveau ¹ curajul și fantezia să facă acest lucru ; ceilalți, cei pe care originalitatea nu-i împingea pînă-ntr-acele, știau cel puțin să adauge cîte ceva individual la moda dominantă. A fost un semn de decadență pentru Italia, cînd Giovanni della Casa recomandă ² să se evite în îmbrăcăminte detaliile bătătoare la ochi și să se urmeze, pe cît posibil, moda timpului. Epoca noastră, a cărei lege supremă este simplitatea și neieșirea din comun, cel puțin în ce privește vestimentația bărbătească, renunță prin aceasta la avantaje mai mari de cît își poate închipui. Dar face și o mare economie de timp, ceea ce, ținînd seama de ritmul vieții de astăzi, este o compensație satisfăcătoare.

În epoca Renașterii, existau în Veneția ³ și Florența anumite reguli pentru portul bărbătesc și anumite legi în ce privește luxul și eleganța feminină. În orașele

¹ Paul Jovii, *Elogia vir. litt.*, p. 138 u., 112 u. și 143 u. sub titlul *Petrus Gravina, Alex. Achillinus, Balth. Castellio etc.*

² Casa, *Il Galateo*, p. 78.

³ Despre acestea, vezi cărțile referitoare la costumele venețiene și Sansovino ; *Venezia*, fol. 150 u. Toaleta miresei este albă, cu părul despletit căzînd pe umeri — ca *Flora* lui Tizian.

în care domnea libertatea vestimentară, ca de pildă în Neapole, moraliștii constatau, nu fără durere, că nu se mai poate observa nici o diferență între nobilime și burghezic.¹ Pe lângă aceasta, ei condamnau prea desele schimbări ale modei și (dacă interpretăm exact vorbele lor) admirația neghioabă pentru tot ceea ce venea din Franța, deși aceste mode fuseseră, adeseori, la origine italiene, și nu făceau altceva decât să revină în Italia, unde fuseseră născocite. În măsura în care numeroasele schimbări în tăietura și forma hainelor, precum și adoptarea modelelor² franceze și spaniole, nu făceau decât să slujească dorinței de a se împopoțona, n-ar mai trebui să ne ocupăm de această chestiune ;

¹ Jovian Pontan., *De principe* : „*Utinam autem non eo impudentiae perventum esset, ut inter mercatorem ei patricium nulum sit in vestitu ceteroque ornatu discrimen. Sed haec tanta licentia reprehendi potest, coerceri non potest, quamquam mutari vestes sic quotidie videamus, ut quas quarto ante mense in deliciis habebamus, nunc repudiemus et tanquam veteramenta abjiciamus. Quodque, tolerari vix potest, nullum fere vestimenti genus probatur, quod e Galliis non fuerit adductum, in quibus levia pleraque in pretio sunt, tametsi nostri persaepe homines modum illis et quasi formulam quandam praescribant.*” („O, doar nu s-a ajuns la atîta nerușinare încît să nu se facă nici o deosebire între negustor și patrician la îmbrăcăminte sau la celelalte podoabe ! Dar această libertate poate fi numai criticată, nu poate fi oprită, deși vedem că zilnic se schimbă portul, încît îmbrăcăminte care cu patru luni în urmă ne plăcea tare mult, acum o respingem și o îndepărtăm ca învechită. Și acest lucru nu poate fi tolerat, nici un fel de îmbrăcăminte aproape nu este apreciată dacă nu a fost adusă de la galli, între acestea cele mai frivole fiind prețuite, deși oamenii noștri statorniceau adesea o măsură pentru acestea și chiar un fel de regulă.)

² Relativ la aceasta, vezi de ex. *Diario Ferrarese* în Murat., XXIV, col. 297, 320, 376, 399 ; în ultimul pasaj, e vorba și de moda germană.

dar aceste lucruri își au importanța lor în istoria culturii, ajutându-ne să înțelegem viața agitată a Italiei în deceniile din preajma anului 1500.

O deosebită considerație merită străduința femeilor de a-și schimba în mod esențial înfățișarea prin tot felul de artificii și mijloace de toaletă. În nici o țară din Europa, de la căderea Imperiului roman, nu s-a lucrat atît cît în Italia Renașterii, pentru modificarea formelor corpului, a tenului, a culorii și dispoziției naturale a părului¹. Fiecare încearcă să-și realizeze înfățișarea după un ideal ce și l-a făurit, fie chiar cu ajutorul artificilor celor mai vizibile, a mijloacelor celor mai extravagante. Vom face total abstracție de costumul obișnuit, care, în secolul al XIV-lea², era excesiv de pestriț și supraîncărcat de bijuterii, dar care mai târziu devine mai elegant, rămînînd totuși bogat — și ne vom mărgini la toaletă, în sensul strict al cuvîntului.

La început s-a purtat, în stil mare, coafura falsă, chiar și din mătase albă sau galbenă³, pentru ca, apoi, să se renunțe la ea și să se reia moda pînă cînd un predicator al pocăinții mișcă sufletele pline de deșertăciunea lumii; fu ridicat în piața publică un

¹ A se compara pasajele corespunzătoare din Falke: *Die deutsche Trachten — und Modenwelt* (Moda și costumele germane).

² Despre femeile florentine, vezi principalele pasaje din Giov. Villani, X, 10 și 152; Matteo Villani, I, 4. În marele edict al modei din 1330, nu se permit, între altele, pe costumul feminin, decît figuri broșate; cele pictate (*dipinto*) sînt oprite. Oare e vorba aici de imprimeuri pe stofe?

³ Cele confecționate din păr veritabil se cheamă „*capelli morti*”. Despre dinții falși, făcuți din fildeș, pe care și-i punea un prelat italian, dar numai în scopul de a-și păstra claritatea pronunției — vezi în Anshelm, *Cronica din Berna*, IV, p. 30 (1508).

rug (*talamo*), aranjat cu mult gust, pe care fură așezate, pe lângă falsele împletituri de păr¹, tot felul de lăute, de jucării, de măști, bilete de vrăjitorii, culegeri de cîntece, amulete și alte nimicuri; flacăra atotpurificatoare le spulbera pe toate în vînt. Culoarea ideală care s-a încercat a se da părului natural cît și celui fals, era cea blondă. Și fiindcă soarele dobîndise faima că ar putea face părul blond², existau femei care, pe vreme bună, ședeau toată ziua la soare³. De altfel se întrebuițau diferite substanțe colorante și mixturi pentru creșterea părului. Pe lângă acestea, se folosea un întreg arsenal de lichide parfumate, de amestecuri cosmetice, de farduri, de paste și alifii pentru diferitele părți ale feței, chiar pentru pleoape și dinți, artificii de care noi astăzi nu mai avem idee. Nici ironia poezilor⁴, nici mînia predicatorilor, nici teama de degradarea prea timpurie a pielii nu puteau să le facă pe femei să renunțe la obiceiul de a-și schimba tenul natural și chiar de a-și modifica în parte trăsăturile feței. E posibil ca desele și somptuoasele reprezentări ale misterele religioase la care participau sute

¹ *Infessura*, în Eccard., *Scriptores*, II, col. 1874 — *Allegretto*, în Murat., col. 823. — Apoi autorii care au scris despre Savonarola; vezi mai jos.

² Sansovino, *Venezia*, fol. 152; *capelli biondissimi per forza di sole*. — Vezi p. 79, u.

³ Cum se întîmpla și în Germania. *Poesie satiriche*, p. 119, în satira lui Bern. Giambullari: *per prender moglie*. Este un rezumat al întregii chimii aplicate în cele privind toaleta, care, în mod evident, se sprijinea încă pe superstiție și magie.

⁴ Care totuși își dădeau întreaga osteneală să scoată în evidență tot ce era dezgustător, primejdios și ridicul în acest machiaj. Vezi Ariosto, *Satira III*, v. s. 203 u. — Aretino, *Il marescalco*, atto II, scena V și mai multe pasaje din *Ragionamenti*. Apoi, Giambullari, loc. cit. — Phil. Beroald. sen. *Carmina*.

de actori costumați și fardați excesiv ¹ să fi contribuit la răspîndirea acestui abuz în viața de toate zilele; în orice caz obiceiul devenise general iar fetele de la țară se străduiau din răzputeri să fie și ele în rînd ² cu femeile de la oraș. Se putea predica oricît că toate aceste artificii n-ar fi decît semnul curtezanelor frivole, totuși, femeile cele mai de treabă, gospodine, care tot timpul anului nu obișnuiau să se atingă de o cutie de fard, se machiau în zilele de sărbători, cînd se arătau în public ³. Putem considera aceste năravuri ca un simptom al barbariei ce și-ar găsi paralela în plăcerea tatuajului la semînțele sălbatice sau ca o consecință a nestăpînitei aspirații după frumusețea trăsăturilor și culorilor fragedei tinereți de care vorbește marea grijă a acestor toalete multiple — în orice caz, bărbații le-au criticat cu prisosință.

Obiceiul parfumatului a fost de asemenea dus la exces; el se aplica tuturor celor ce-l înconjurau pe om. Cu prilejul anumitor serbări pînă și catîrii erau tratați ⁴ cu alifii și substanțe bine mirositoare, iar Aretino îi mulțumea lui Cosimo I-ul, care-i trimisese un pachetel cu bani ⁵ parfumați.

¹ Cennino Cennini, *Trattato della pittura*, dă în cap. 161 o rețetă pentru vopsirea feței, desigur pentru mistere și mascarade, căci în cap. 162 recomandă serios abținerea, în general, de la fard și de la apele de toaletă.

² Comp. *La Nencia di Barberino*, strofele 20 și 40. Amanțul îi promite să-i aducă de la oraș diferite farduri. Vezi mai sus pp. 89, u.

³ L. B. Alberti, *Trattato del governo della famiglia*, p. 118.

⁴ Tristan Caracciolo, în Murat., XXII, col. 87, — Bandello, parte II, Nov. 47.

⁵ Capitolo I, către Cosimo: „*Quei cento scudi nuovi e profumati che l'altro di mi mandaste a donare*“. („Cei patru sute de scuzi noi și parfumați pe care mi i-ați trimis ca să-i dau“.) Unele obiecte din acea epocă și-au păstrat parfumul pînă astăzi.

Apoi italienii erau convinși că sînt mai curați decît cei din Nord. Din motive generale cultural-istorice, această pretenție poate fi mai degrabă admisă decît respinsă, această calitate, a curățeniei, fiind un atribut al omului modern, care se dezvoltă pentru întîia oară în Italia ; iar faptul că italienii constituiau una dintre cele mai bogate națiuni ale lumii de atunci, pledează mai mult în favoarea acestui lucru. O probă sigură nu vom avea niciodată, dar, dacă e vorba de prioritate în materie de reguli ale curățeniei, poezia cavalească ar putea revendica cîntea de a fi fost cea dintîi în această direcție. Un lucru este cert, și anume, că în biografiile unora dintre personalitățile celebre ale Renașterii, se scoate în evidență curățenia desăvîrșită¹, mai ales la masă și că, după italieni, germanul e socotit drept prototipul omului murdar². Aflăm de la Giovio³ despre deprinderile murdare pe care Massimiliano Sforza le adusese cu el din Germania, unde-și făcuse educația, precum și felul în care aceste deprinderi băteau la ochi compatrioților săi. Este surprinzător că, cel puțin în secolul al XV-lea, hanurile⁴ se aflau, în cea mai mare parte, în mîinile germanilor, care pătrunseseră în acest sector mai ales din pricina

¹ Vespasiano Fiorent, p. 458, în *Viața lui Donato Acciajuoli*, și în *Viața lui Niccoli*, p. 625.

² Giraldi, *Hecatomithi*, Introd. Nov. 6.

³ Paul. Jov., *Elogia*, p. 289.

⁴ Aeneas Sylvius (*Vitae paparum*, ap. Murat., III, II, col. 880) spune, în legătură cu Baccano : „*Pauca sunt mapalia, eaque hospitia faciunt Theutonici ; hoc hominum genus totam fere Italiam hospitalem facit ; ubi non repereris hos, neque diversorium quaeras.*” („Există puține colibe, iar în acestea te găzduiesc teutonii ; acest neam de oameni fac aproape întreaga Italie ospitalieră ; unde n-ai să-i găsești pe aceștia, n-ai să găsești nici (han) găzduire.”)

pelerinilor care mergeau la Roma. Totuși, afirmația nu se poate referi decît la hanurile de la drumul mare, deoarece în orașele mai importante, se aflau hoteluri italiene de prim rang¹. Lipsa de hanuri la țară și la drumul mare s-ar putea explica și prin puțină siguranță a călătorilor în afara orașelor.

Din prima jumătate a secolului al XVI-lea, avem apoi acea „*scoală a politetei*” pe care Giovanni della Casa, un florentin prin naștere, a publicat-o sub titlul *Il Galateo*. Aici se prescrie nu numai curățenia în cel mai strict sens, dar și dezbărarea de obiceiurile și apucăturile „necuviincioase”, autorul vorbind cu siguranța infailibilă cu care moralistul proclamă cele mai înalte legi ale moralei. În alte literaturi aceste lucruri sînt tratate mai puțin sistematic și numai indirect, ca o exemplificare în zugrăvirea lucrurilor necuviincioase.²

Il Galateo este un îndreptar de bună purtare care insistă asupra delicatetei și tactului în general. Chiar și în zilele noastre, oricine poate citi cartea cu deosebit folos și ne îndoim că politetea din vechea Europă a ieșit vreodată din preceptele ei. În măsura în care tactul este un produs al inimii el trebuie să fi existat la toate popoarele de la începuturile oricărei culturi ;

¹ Franco Sacchetti, *Nov.* 21 — Pe la 1450, Padua se mîndrea cu un mare han „*La Bou*” încăpător și frumos ca un palat, cu grajduri pentru 200 de cai (Michelle Savonarola, ap. Murat., XXIV, col. 1175). Florența avea aproape de poarta San-Gallo, un grup de hanuri dintre cele mai mari și frumoase ce se cunoșteau pe atunci ; totuși, se pare că ele serveau mai mult ca loc de recreație și odihnă pentru cetățenii orașului. (Varchi, *Stor. fiorent.*, III, p. 86.)

² A se confrunta de ex. : părțile corespunzătoare din *Corabia nebunilor* de Sebastian Brandt, *Colocviile* lui Erasmus, poemul latin al lui Grobianus, etc.

alții îl vor fi dobândit prin eforturile voinței ; dar italienii au fost cei dintâi care l-au recunoscut ca pe o datorie socială generală și ca pe un semn al culturii și educației. Și, de altfel, Italia însăși se schimbase atât de mult în ultimele două secole ! Se observă limpede că vremea glumelor de prost gust între cunoscuți și mai puțin cunoscuți, vremea „burle”-lor și „befe”-lor (vol. I, pp. 189, u.) a trecut pentru societatea bună¹, că poporul a ieșit dintre zidurile orașelor și s-a obișnuit cu bunele maniere, cu o politețe cosmopolită și, oarecum, neutră. Vom vorbi mai jos despre viața de societate propriu-zisă.

Întreaga existență exterioară, în secolul al XV-lea și începutul celui de al XVI-lea, era, la italieni, mai elegantă și mai rafinată decât la oricare alt popor. Mai întâi, o sumedenie de lucruri mai mari și mai mărunte, care, împreună, alcătuiesc confortul modern, existau deja în Italia, în vreme ce ele erau necunoscute în alte țări. Pe străzile bine pavate ale orașelor² italiene trăsurile deveniseră un vehicol general, în timp ce, pretutindeni în alte părți, se mergea pe jos sau călare, iar trăsura nu se obișnuia în nici un caz pentru plimbările de plăcere. Cunoaștem³, mai ales de la nuveliști, paturile elastice și moi, covoarele de preț, obiectele de toaletă despre a căror existență nici nu poate fi vorba în afara Peninsulei. Bogăția și

¹ Moderarea burlei reiese, între altele, din exemplele cuprinse în *Il Cortigiano*, L. II, cap. 48 u. Burla răutăcioasă se mai menținu în Florența atât cât putu. *Nuvelele* lui Lasca (1550) sînt o mărturie în această privință.

² Pentru Milano, un pasaj important în : Bandello, parte I, *Nov.* 9. Existau peste șaiszeci de trăsuri cu cîte patru cai și numeroase altele cu doi cai, cele mai multe aurite, bogat sculptate și tapițate cu mătase. Cf. ibidem, *Nov.* 4, Ariosto, *Satira* III, v. 127.

³ Bandello, part. I, *Nov.* 3, III, 42, IV, 25.

frumusețea lenjeriei este adeseori scoasă în evidență în mod deosebit. Unele din aceste obiecte intră în domeniul artei; rămii uimit văzînd cum arta înobilează, în fel și chip, obiectele de lux, cum nu se mulțumește să împodobească cu vase superbe bufetele masive și etajerele grațioase, să acopere pereții cu splendoarea covoarelor, să dea noptierelor formele plastice cele mai variate și să atragă tîmplăria fină cu totul în domeniul artistic. Către sfîrșitul Evului Mediu, întregul Occident încearcă să facă la fel de îndată ce mijloacele îi permit, însă, ori se dedă la jocuri copilărești și de prost gust, ori nu știe să iasă din uniformitatea stilului decorativ gotic, în timp ce Renașterea se mișcă liber în tot ceea ce creează, lucrînd pentru un cerc mult mai larg de cunoscători.

Așa se explică — în parte — triumful Italiei asupra Nordului în materie de decorație, în cursul secolului al XVI-lea, deși această superioritate își are cauzele ei mai adînci și mai generale.

CAPITOLUL 3

LIMBA CA BAZĂ A VIEȚII SOCIALE

Viața socială în sensul cel mai înalt al cuvîntului, aceea sociabilitate care devine în timpul Renașterii o adevărată operă de artă, expresia cea mai înaltă, mai conștientă a vieții unui popor are limba drept bază și condiție primordială.

În epoca de înflorire a Evului Mediu, nobilimea popoarelor occidentale încercase să impună o limbă „de curte” destinată atît uzului zilnic cît și poeziei. Tot astfel și Italia cu dialectele ei atît de variate, avea, în secolul al XIII-lea, un așa-zis „Curiale”, adică un limbaj comun al curților și poezilor. Faptul că s-a încercat, s-a depus un efort conștient, pentru a face din această limbă de curte un mod de comunicare al oamenilor cultivați și al scriitorilor, a fost hotărîtor. Introducerea la cele *O sută de vechi nuvele* redactate înainte de 1300, mărturisește deschis acest țel. Și anume, limba este considerată în acest text ca fiind complet emancipată de orice elemente poetice : idealul este exprimarea simplă, elegantă, clară așa cum apare în discursuri, proverbe, răspunsuri laconice. Această exprimare ideală este obiectul unui cult, pe care nu-l regăsim decît la greci și la arabi : „*Cîți inși au izbutit în viața lor să se exprime măcar o singură dată într-un bel parlare ?*”

Dar era cu atît mai greu să se creeze o asemenea limbă ideală cu cît lipsea unitatea în aceste eforturi zeloase. Dante ne transportă în vârtejul central al acestei lupte ; scrierea sa *Despre limba italiană*¹ nu este importantă numai din punctul de vedere al limbii italiene ci este în același timp prima cercetare rațională a unei limbi moderne, în general. Desfășurarea raționamentelor sale și rezultatele la care ajunge — cu toate lipsurile acestei lucrări — interesează în mod special istoria lingvisticii, care îi asigură pentru totdeauna un loc de mare însemnătate. Aici vom constata un singur fapt : cu mult înainte de alcătuirea acestei opere, problema limbii trebuie să fi avut, la italieni, o mare importanță, constituind o preocupare de fiecare zi ; fuseseră studiate toate dialectele cu preferințe pentru unele, repulsii pentru altele ; nașterea unei limbi ideale comune a fost însoțită de cele mai crîncene dureri.

În acest sens contribuția cea mai importantă a avut-o Dante însuși prin marele său poem. Dialectul toscan a fost, în esență, baza acestei noi limbi ideale². Dacă cu aceasta am spus prea mult, vom cere puțină îngăduință pentru un străin care, într-o chestiune atît

¹ *De vulgari elequentia*, ed. Pio Rajna, Florența, 1896. După Boccaccio, *Vita di Dante*, p. 77, compusă cu puțin timp înainte de moartea sa. Despre rapida și sensibilă transformare a limbii în timpul vieții sale, se exprimă la începutul lui *Convivio*.

² Progresul treptat al acesteia în literatură și în viață ar putea fi ușor reprezentat într-un tabel, de către un cunoscător autohton. Ar trebui constatat cît timp s-au menținut în cursul sec. al XIV-lea și al XV-lea unele dialecte în corespondența zilnică, în scrierile oficiale, în protocoalele juridice și, în sfîrșit, în cronică și în literatură (întregi sau amestecate). Ar trebui de asemenea să se țină cont de menținerea dialectelor italiene alături de latina mai mult sau mai puțin pură care servea atunci de limbă oficială.

de controversată, urmează pur și simplu opinia dominantă.

E posibil ca în literatură și în poezie, disputa asupra acestei limbi să fi avut în egală măsură efecte bune și rele, s-ar putea ca purismul să fi îndepărtat pe unii autori foarte înzestrați de exprimarea simplă și naivă. Alții, care erau perfect stăpâni pe limba lor, se bizuiau mai degrabă pe frumusețea ei majestuoasă și pe armonia ei firească sacrificând astfel conținutul formei. În definitiv, la un instrument atât de miraculos, orice melodie, cât de banală, sună minunat. Dar, oricum, din punct de vedere social, această limbă avea o înaltă valoare. Ea este un auxiliar în dezvoltarea și stilul individului, îl silește pe omul cultivat să-și păstreze ținuta chiar și în împrejurările cele mai vulgare, să-și mențină demnitatea exterioară în momentele cele mai neobișnuite. Fără îndoială, murdăria și răutatea se puteau ascunde și sub acest vestmînt clasic, cum altădată se arătasera sub masca aticismului celui mai pur, numai că tot ce era mai fin și mai nobil găsi în această limbă o expresie valabilă. Dar mai presus de orice, ea este importantă din punct de vedere național, ca patrie ideală a oamenilor de cultură din statele Italiei, îmbucătățită atât de timpuriu¹. Mai mult; ea nu este organul exclusiv al nobilimii sau al unei clase oarecare, individul cel mai sărac și cel mai umil are timpul și mijloacele necesare să și-o însușească dacă vrea. Chiar și în zilele noastre (și azi, poate, mai mult decît oricînd) străinul sosit pe meleagurile italiene, în regiuni în care se vorbește de obicei un dialect dintre cele mai greu de înțeles, e deseori surprins să audă oameni sim-

¹ Aceasta este deja impresia lui Dante : *De vulgari eloquentia*, I, c. 17, 18.

pli, țărani chiar, vorbind, cu un accent ireproșabil, italiana cea mai pură, în vreme ce în Franța sau chiar în Germania unde intelectualii cu renume își păstrează accentul provincial, am căuta în zadar, la clasele de jos, această puritate a limbajului și a dicțiunii. Fără îndoială, au existat în Italia mai mulți știutori de carte decît ne-am putea închipui, date fiind anumite stări de lucruri, bunăoară în statele papale, dar la ce-ar fi ajutat acest lucru, dacă toată lumea n-ar fi arătat un respect absolut pentru puritatea limbii și a pronunției, și n-ar fi văzut în ele un bun de înaltă valoare, demn de a fi păstrat? Această limbă se răspîndi, pe încetul, în toate provinciile italiene. Veneția, Milanul și Neapole o adoptară oficial, încă din epoca în care literatura era înfloritoare și, în parte, tocmai din această cauză. Piemontul a devenit de-abia în zilele noastre (secolul al XIX-lea), printr-un act liber al voinței sale, o țară cu adevărat italiană, înlocuindu-și dialectul prin alipirea sa la limba „pură” autentic-italiană¹. Chiar de la începutul secolului al XVI-lea fură lăsate pe seama literaturii dialectale, voit și cu intenție, anumite subiecte, nu numai comice ci și serioase². Se formă astfel un stil capabil să surprindă în forme verbale orice nuanță a gândirii. La alte popoare, o astfel de sciziune voită nu s-a produs decît mult mai tîrziu.

¹ Se scria și se citea, în Piemont, încă de mult în dialectul toscan numai că se scria și se citea foarte puțin.

² Se știa, de asemenea, destul de bine, unde se potrivește dialectul în viața de toate zilele și unde nu. Gioviano Pontano își îngăduie să recomande principelui moștenitor din Neapole să nu-l întrebuințeze (Jov. Pontano, *De principe*). După cum se știe ultimii Bourboni erau mai puțin scrupuloși în această privință. Felul în care era luat în deridere un cardinal milanez care încerca să-și păstreze dialectul său la Roma, vezi în Bandello, partea II, Nov. 31.

Opinia oamenilor de cultură asupra valorii limbii ca organ al sociabilității mai înalte, se găsește desăvârșit formulată în *Il Cortigiano*¹. Existau deja, la începutul secolului al XVI-lea, persoane care încercau cu tot dinadinsul să păstreze expresii vechi din Dante și din alți toscani din vremea sa, numai pe motivul că erau vechi. Autorul le interzice pentru limba vorbită și nu vrea să le accepte nici pentru limba scrisă, dat fiind că aceasta nu e decît o formă a celei dintîi. Consecvent cu sine însuși, admite apoi că cel mai frumos limbaj este cel care se apropie mai mult de scrierile frumos alcătuite. El dă să se înțeleagă, foarte clar, că cei care au de spus lucruri mari, creează propria lor limbă; că limba este mobilă și schimbătoare, pentru că este vie. Poți folosi expresiile cele mai frumoase după bunul tău plac, dacă poporul se slujește și el de ele, chiar dacă provin din alte ținuturi decît din Toscana; cîteodată chiar și cuvintele franțuzești sau spaniole pot fi întrebuintate, dacă au fost adoptate și dacă corespund unor stări de lucruri bine definite².

¹ Bald. Castiglione, *Il Cortigiano*, L. I. fol. 27 u. Cu toate că utilizează dialogul reiese totuși pretutindeni opinia personală a autorului.

² Numai că nu trebuia să se meargă prea departe pe această cale. Poeții satirici amestecă, în versurile lor, fărîmituri spaniole iar Folengo (sub pseudonimul de Limerno Pitocco în *Orlandino* al său) presară cuvinte franțuzești dar numai în batjocură. Este cu totul în afară de obicei că o stradă din Milano, care în timpul dominației franceze de la 1500 la 1512 și de la 1515 la 1522 se chema *Rue Belle*, se numește și astăzi *Rugabella*. Din lunga dominație spaniolă n-a rămas în limbă aproape nici o urmă; cel mult la clădiri și străzi, ici și colo, numele unui vice-rege. De-abia în secolul al XVIII-lea s-au văzut, o dată cu pătrunderea ideilor din literatura franceză, multe întorsături și expresii franțuzești introduse în limba italiană; purismul din veacul nostru (XIX), și-a dat și își dă merceu osteneala să le înlăture.

Astfel a luat naștere prin duh și inteligență, prin stăruință și grijă o limbă care nu va fi vechea toscană pură, dar care va fi italiană, bogată ca o grădină încărcată de flori și de fructe. Trebuie ca la toate celelalte perfecțiuni ale sale, la întreaga lui virtuozitate, *Il Cortegiano* să adauge și pe aceea a limbajului, pentru a-și pune în valoare tactul, spiritul și sentimentele nobile.

Cum limba a devenit pentru societate o problemă de interes comun, arhaiștii și puriștii nu izbutiră — cu toate ostenele — să-și impună punctul de vedere decât în prea mică măsură. Existau chiar în Toscana mulți autori de valoare și desăvârșiți oameni de lume care nu se sinchiseau de asemenea pretenții și care se amuzau chiar de ele, lucru care se întâmpla mai ales când vreun deștept oarecare, venit din alte părți, încerca să dovedească toscanilor că nu-și înțeleg propria limbă ¹. A fost de ajuns să apară și să intre în acțiune un scriitor ca Macchiavelli pentru ca toate aceste pînze de păianjen să se spulbere : arhaiștii și puriștii rămaseră neputincioși în fața acestei gândiri viguroase, exprimată într-o limbă simplă și curată, în fața acestei limbi care avea toate calitățile, cu excepția aceleia de a fi pur „*trecentismo*“. Pe de altă parte, prea mulți italieni din nordul țării, dar și cetățeni din Roma, Neapole, etc., nu se puteau împăca cu o severitate excesivă în materie de limbaj. Este adevărat că ei repudiaseră multe din întorsăturile și expresiile dialectului lor, și un străin ar fi putut fi ispitit să acuze pe Bandello de falsă modestie auzindu-l protestînd adeseori sus și tare : „*Eu nu am un stil ; scrisul meu nu este florentin,*

¹ Firenzuola, *Opere*, I, în prefață, despre frumusețea feminină și II, în *Ragionamenti* de la începutul navelor.

ci, mai de grabă, barbar; nu râvnesc să aduc limbii podoabe noi; nu sînt decît un lombard, și încă unul de la granița ligurică”¹. Și, în adevăr, cel mai bun mijloc de apărare împotriva partizanilor rigorismului era să renunți, în mod categoric, la orice pretenție mai înaltă, însușindu-ți, dimpotrivă, pe cît îți stă în putință, limba vorbită de toți. Nu oricine putea face ca Pietro Bembo care, venețian fiind prin naștere, a scris toată viața lui în cea mai curată toscană, dar aproape ca într-o limbă străină — sau ca Sannazaro care, ca napolitan, făcea la fel. Important era ca fiecare să respecte limba, atît în vorbire cît și în scris. Încolo puriștii n-aveau decît să rămînă cu fanatismul lor, cu congresele lor lingvistice și așa mai departe². Influența lor, nu deveni vătămătoare decît mai târziu, cînd suflul originalității în literatură slăbi și fu nimicit sub influența unor factori mult mai pernicioși. În cele din urmă, Academia de la Crusca fu liberă să trateze limba italiană ca pe o limbă moartă; devenise atît de nepuținicioasă încît nu putu nici măcar să împiedice, în secolul al XVIII-lea, franțuzirea ei spirituală.

Această limbă iubită, cultivată, mlădioasă în toate chipurile, constituia sub forma ei conversațională baza întregii vieți sociale. În timp ce în Nord, nobilimea și principii trăiau izolat sau își petreceau timpul liber în întruniri, la vînătoare sau în ceremonii pompoase, iar burghezia se distra cu diferite jocuri, exerciții sportive,

¹ Bandello, *parte I, Proemio și Nov. 1 și 2*. Un alt lombard, Teofilo Folengo, pe care l-am amintit mai sus, în *Orlandino*, lămurește chestiunea cu glume plăcute.

² Unul din ele a avut loc, după cît se pare, la Bologna în 1531 sub președinția lui Bembo. Vezi scrisoarea lui Claud. Tolomei în Firenzeuola, *Opere*, vol. II, anexă. (*Adaos Geiger*: E vorba aici mai puțin de purism cît de vechea dispută dintre toscani și lombarzi.)

sărbătoriri, ori uneori versificînd, exista în Italia, pe lîngă toate acestea, o sferă neutră în care oamenii de orice proveniență, dacă aveau talent și cultura necesară, găseau o deosebită plăcere să-și petreacă vremea discutînd, schimbînd idei serioase sau glumind într-o formă aleasă. Întrucît în Italia, problema recepțiilor¹ era cu totul secundară, paraziții și mîncării puteau fi ținuți ușor la distanță. Dacă am putea da crezare autorilor de dialoguri, conversațiile dintre spiritele de elită atingeau chiar problemele înalte ale existenței; exprimarea gîndirii celei mai adînci nu era, ca în Nord, un fapt izolat; ea trebuie să fi fost un bun comun, o desfătare prețioasă a mai multora laolaltă. Totuși ne vom mărgini aici numai la aspectele superioare ale sociabilității (*Geselligkeit*), la ceea ce viața socială a avea mai grațios, mai jucăuș.

¹ Spre 1550 Luigi Cornaro se plînge, la începutul scrierii sale *Trattato della vita sobria* (Tratat asupra vieții cumpătate), de următorul fapt: „Nu e decît puțin timp de cînd vedem Italia invadată de ceremonii și complimente (spaniole), de lutheranism și de desfrîu. Cumpătarea și libertatea, degajarea în relațiile sociale au dispărut în același timp.” Cf. cap. I.

CAPITOLUL 4

FORMA SUPERIOARĂ A SOCIABILITĂȚII

Această formă era, cel puțin de la începutul secolului al XVI-lea, frumos organizată, conform unor norme, și se baza pe o convenție tacită sau mărturisită, orientându-se cu toată libertatea, după legea oportunității și preceptele bunei-cuviințe, opuse oricăror etichete goale. În anumite cercuri, mai puțin rafinate, care luau caracterul unor corporații permanente, existau statute și admiteri în toată regula, ca de pildă în acele asociații gălăgioase și vesele ale artiștilor florentini, despre care povestește Vasari¹; astfel de reuniuni regulate și destul de numeroase făceau posibilă reprezentarea comediilor celor mai importante din acea vreme. Alte reuniuni mondene, care aveau loc mai mult întâmplător, se mulțumeau să se supună prescripțiilor impuse de vreo doamnă din înalta societate. Toată lumea cunoaște începutul *Decameronului* lui Boccaccio și consideră domnia Pampineeii în grupul ei

¹ Vasari (B. VI, p. 610 u., *Vita di Fustici*). A se adăuga aci și clica bîrfitoare a artiștilor scăpătați, VI, p. 451, *Vita d'Aristotile-Capitoli*, lucrarea lui Macchiavelli în care pledează pentru o societate de pleziriști (în *Opere minori*, p. 407), o caricatură comică a statutelor unei asociații, în stilul lumii absurde (răsturnate). Incomparabilă este, și va rămîne, cunoscuta descriere a unei serate artistice la Roma, în *Benvenuto Cellini*, I, cap. 30.

ca o agreabilă ficțiune ; despre o atare fantezie este desigur vorba și în cazul de față numai că ea se bazează pe o practică pe cît de reală, pe atît de frecventă. Firenzuola care aproape cu două secole mai tîrziu își deschide culegerea de nuvele cu o introducere asemănătoare, se apropie, de altfel, și mai mult de realitate punînd în gura reginei ocazionale un veritabil mesaj al tronului cu privire la organizarea timpului pe care urmează să-l petreacă la țară asociația ce-o guvernează : mai întîi, o oră de filozofie, dimineața, în cursul unei plimbări pe o colină ; apoi masa ¹, înveselită de acordurile lăutelor și de cîntece ; după aceea, într-un loc răcoros se va recita o *canzone* nouă, al cărei subiect se va da de cu seară ; mai tîrziu, în amurg, se va face o plimbare la vreun izvor, unde toți se vor așeza și unde fiecare va povesti cîte o nuvelă ; în sfîrșit cina, însoțită de conversații plăcute „care să poată fi socotite decente pentru noi femeile și care să pară că vă sînt inspirate de vin, vouă bărbaților“. În introducerile sau dedicațiile care preced diferitele lui nuvele, Bandello nu prezintă astfel de discursuri inaugurale, deoarece societățile în fața cărora se povestesc istorioarele sale ființau deja ca cercuri închegate, dar el ne lasă să ghicim cît spirit, cîtă imaginație și grație trebuie să fi existat la membrii acelor reuniuni. Mulți cititori își vor zice că o asociație care era în stare să asculte povestiri atît de imorale nu poate prezenta nici un interes. Ar fi mai just să admirăm soliditatea temeliei unei societăți care în pofida istoriilor de acest soi, respecta formele, nu depășea limitele bunei-cuviințe

¹ Care avea loc pe la orele 10—11. Confr. Bandello, parte II, Nov. 10.

și, în mijlocul distracțiilor celor mai deșarte, era capabilă să revină la discuțiile și sfaturile cele mai serioase. Năzuința spre forme tot mai înalte în relațiile sociale, era mai puternică decît orice. Alt imbold. Nu e nevoie să luăm ca termen de comparație societatea foarte idealizată pe care Castiglione, la curtea lui Guidobaldo din Urbino, ori Pietro Bembo la castelul Asolo, o prezintă ca scop suprem al vieții. Tocmai societatea unui Bandello, cu toate frivolitățile ei, dă cea mai nimerită măsură a distracției, a grației ușoare, a înaltei bunăvoințe, a libertății adevărate sau chiar a spiritului și a gustului delicat pentru poezie și artă care deosebeau și animau aceste cercuri. O dovadă supremă a valorii sociabilității este faptul că femeile care constituiau sufletul ei, deveneau celebre și se bucurau de o înaltă considerație, fără ca reputația lor să sufere cîtuși de puțin. Fără îndoială una din protectoarele lui Bandello, Isabella de Gonzaga, din casa d'Este a căzut pradă defăimării; aceasta însă nu prin purtarea ei, cît prin ușurătatea domnișoarelor ei de companie¹. Giulia Gonzaga Colonna, Ippoleta Sforza, căsătorită Bentivoglio, Bianca Rangona, Cecilia Gallerana, Camilla Scarampa și altele n-au avut nici o pată, ori, probabil, greșelile vieții lor intime n-au fost de natură să le „umbrească gloria socială“. Femeia cea mai celebră a Italiei, Vittoria Colonna (1490—1547), prietena lui Castiglione și unica dragoste a lui Michelangelo, fu, cu adevărat, o sfință.

Divertismentele și petrecerile la care se deda această societate în orașe și în vilele de la țară, în stațiunile

¹ Prato, *Archiv. stor.*, III, p. 309, poreclește femeile „*alquante ministre di Venere*“.

balneare, nu se poate prezenta în așa fel încît să rezulte o superioritate netă a Italiei asupra vieții mondene din restul Europei. Dar să-l ascultăm pe Bandello¹ și să ne întrebăm apoi dacă ceva asemănător ar fi fost posibil în Franța, de pildă, înainte ca o astfel de sociabilitate să fi fost transplantată din Italia prin oameni ca însuși Bandello. Fără îndoială saloanele elegante n-au avut o prea mare influență asupra spiritului acelei epoci ; dar ar fi nedrept să nu apreciem partea de inițiativă care le revine în mișcarea artelor și poeziei ; ele au cel puțin meritul de a fi contribuit la crearea unei unități a gustului, la apariția dragostei conștiente pentru frumos, care nu existau pe atunci în vreo altă țară. Dar, chiar dacă facem abstracție de acest lucru, o asemenea societate este un produs necesar al acelei culturi și al acelei existențe, care erau pe atunci specifice Italiei și care au devenit apoi europene.

În Florența, viața de societate suferă influența puternică a literaturii și a politicii. Lorenzo Magnifico este în primul rînd o personalitate care-și domină cu desăvîrșire anturajul nu numai, cum s-ar putea crede, prin poziția sa — coasiprinciară ci prin natura sa extraordinară. El este stăpînul absolut al acelui cerc, tocmai fiindcă lasă deplină libertate unor oameni foarte diferiți unul de altul². Vedem, de pildă, cît de mult căuta el să-l cruțe pe marele său preceptor Poli-

¹ Pasajele mai importante : Parte I, Nov. 1, 3, 21, 30, 44 ; II, 10, 34, 55 ; III, 17 etc.

² Comp. Lorenzo Magnifico, de Medici, *Poesie I*, 204 (*Banchetul*), 291 (*Vînătoarea de șoimi*), — Roscoe, *Vita di Lorenzo*, III, p. 140 și anexele 17—19.

ziano și cît de greu se împăcau într-însul, alura superbă a poetului și cărturarului cu limitele impuse de grandoearea casei, pe cale să devină princiară și în același timp cu susceptibilitatea soției; în schimb Poliziano este purtătorul de cuvînt și simbolul gloriei mediceice. Iar Lorenzo, ca un adevărat Medici, se bucură că poate proslăvi, cît mai grandios, plăcerile pe care i le-a dat viața de societate. Într-o fermecătoare improvizație, *Vînătoarea de șoimi*, el face portretul satiric al tovarășilor săi; descriind „ospățul” merge pînă la burlesc, făcînd să se simtă totuși, în mod deslușit, că raporturile dintre ei și el pot fi cît se poate de serioase¹. Cît privește aceste raporturi, ele ne sînt bine cunoscute din corespondența sa și din dățile de seamă asupra conversațiilor sale savante și filosofice. Alte cercuri care se formară mai tîrziu la Florența, sînt, în parte, un fel de cluburi politice, unde se dezbat diferite teorii, dar au, în același timp, o latură poetică și una filozofică, așa cum era cunoscuta academie platonice, ce se întrunea, după moartea lui Lorenzo, în grădinile familiei Ruccellai².

¹ Titlul *Simposio* este inexact. Ar trebui: *Întoarcerea de la culsul vîilor*. Lorenzo zugrăvește, în chipul cel mai plăcut, și anume într-o parodie după *Infernul* lui Dante, modul în care îi înțîlnește, unul după altul, mai ales pe Via Faenza, pe toți bunii lui prieteni care se întorceau de la țară, mai mult sau mai puțin cu chef. De un comic foarte reușit este în cap. 8 tabloul lui Pioviano Arlotto care, vrînd să-și regăsească setea pierdută, umbla avînd atîrnate pe el: bucăți de pastramă, o scrumbie, o bucată de brînză, un cîrnat și patru sardele „*e tutti si cocevan nel sudore*” („și toate se coceau în sudoare”).

² Despre Cosimo Ruccellai, ca centru al acestui cerc, la începutul sec. al XVI-lea, vezi în Macchiavelli, *Arte della guerra*, L. I.

La curțile princiare, societatea depindea, în mod firesc, de persoana suveranului. Fără îndoială, pe la începutul secolului al XVI-lea mai existau doar câteva asemenea curți, avînd o importanță minimă în ceea ce privește spiritul vieții sociale. Roma avea curtea ei, cu adevărat unică, aceea a lui Leon al X-lea ; era o societate deosebită întru totul, cum n-a mai fost alta în istoria lumii.

CAPITOLUL 5

OMUL DE LUME DESĂVÎRȘIT

Desigur, acel *cortigiano* a cărui imagine ne-o zugrăvește Castiglione, se perfecționează, se rafinează, mai mult pentru sine decît pentru viața de curte. El este propriu-zis omul de lume ideal, așa cum îl postulează cultura acelei epoci, ca o chintesență a ei, încît curtea pare să fie făcută pentru el, mai degrabă decît el pentru curte. Cumpănind bine lucrurile, un astfel de om n-ar putea fi folosit la nici o curte, căci el însuși are calitățile și ținuta unui prinț desăvîrșit, și fiindcă superioritatea sa neafectată, virtuozitatea sa calmă și firească în toate lucrurile exterioare și spirituale, presupun o natură mult prea independentă. Forța interioară care-l mîină — deși autorul nu ne-o spune — nu este slujirea principelui, ci propria sa desăvîrșire. Un exemplu: în război, *il cortigiano*¹ refuză misiunile primejdioase chiar dacă sînt utile, mai ales atunci cînd sînt lipsite de grandoare și de stil, cum ar fi de pildă capturarea unei turme de vite sau altceva de acest fel; ceea ce îl împinge să ia parte la război nu este datoria în sine, ci *l'onore*. Poziția lui morală față de principe, așa cum o definește autorul în cartea a patra, este foarte liberă și foarte independentă. Teoria

¹ *Il Cortigiano*, L. II, cap. 8.

relațiilor distinse de dragoste (în cartea a treia) cuprinde un mare număr de observații psihologice foarte fine, dar care, în cea mai mare parte, au un caracter prea general, iar glorificarea aproape lirică a amorului ideal (la sfârșitul cărții a patra) nu mai are nimic comun cu obiectul special al operii. Totuși, și aici, ca și în *Asolani*, opera lui Bembo, e nivelul deosebit de ridicat al culturii, prin felul delicat în care sînt analizate sentimentele. E adevărat că spusele acestor autori nu trebuie înțelese dogmatic, dar este sigur că subiecte de acest gen erau dezbătute în înalta societate a timpului. Vom vedea însă că nu numai galanteriile și mofturile, ci și pasiunea adevărată a inimii omenеști își găsea aci o analiză subtilă.

În privința aptitudinilor fizice, curteanul trebuie să exceleze înainte de toate în ceea ce se cheamă exercițiile cavalerеști, dar pe lângă ele trebuie să posede o serie întreagă de aptitudini, așa cum se cerea la o curte bazată pe o necontenită și stăruitoare întrecere, o curte cum nu mai există alta în afara Italiei. Multe din aceste calități care i se cereau curteanului, își aveau rațiunea de a fi numai în ideea generală, aproape abstractă, a perfecțiunii individuale. Trebuia ca omul de curte să fie familiarizat cu toate jocurile nobile ; să știe să sară, să alerge, să înoate, să cunoască diferite feluri de lupte ; trebuia, mai presus de orice, să fie un dansator desăvârșit și — se înțelege de la sine — un bun călăreț. *Il Cortigiano* trebuia, apoi, să stăpînească mai multe limbi, să cunoască cel puțin italiana și latina, să se priceapă în literatură, să fie un diletant iscusit în artele plastice ; i se cerea chiar un anumit grad de virtuozitate în materie de muzică, lucru pe care însă trebuia să-l păstreze cît mai tainic. Firește,

nu se pretindea să le cunoască pe toate temeinic, cu excepția armelor. Tocmai din reciproca neutralizare a acestor multiple calități ia naștere individul desăvârșit, adică acela la care nici una din însușiri nu predomină în mod absolut, nu prezintă o superioritate jenantă pentru alții.

Un lucru e sigur și anume că italienii în secolul al XVI-lea — atât ca teoreticieni cât și ca dascăli practici — au adus la școala lor întreg Occidentul, atât în ce privește exercițiile fizice cât și deprinderea bunelor maniere. În materie de călărie, scrimă și dans, au dat tonul prin manuale cu gravuri și prin învățămîntul practic; gimnastica, separată de exercițiile de război și de jocurile obișnuite, a fost predată, poate pentru prima oară, de către Vittorino da Feltre rămînînd apoi ca element obligatoriu al educației perfecte¹. Hotărî-

¹ Coelius Calagninus (*Opera*, p. 514) descrie educația unui tînăr din înalta societate italiană de pe la 1500 (în discursul funebru pentru Antonio Costabili) după cum urmează: mai întîi, „*artes liberales et ingenuae disciplinae*; *tum adolescentia in iis exercitationibus acta, quae ad rem militarem corpus animumque praemununt*. Nunc *gymnastae* (adică maestrul de gimn.) *operam dare, luctari, excurrere, nautae, equitare, venari, aucupari, ad palum et apud lanistam ictus in ferre aut declinare, cesim punctimve hostem ferire, hastam vibrare, sub armis hyemen juxta et aestatem traducere, lanceis occurrere, veri ac communis Martis simulacra imitari*” („Mai întîi artele liberale și învășcate, apoi adolescența era exersată în acele deprinderi, care întăresc corpul și sufletul pentru război. Apoi maestrul te învață să lupți, să alergi, să vinezi de-a călare, să prinzi păsări cu lațul, să arunci la țintă, să te lupți cu gladiatori, sau să le eviți loviturile, să lovești dușmanul cu tășul sau cu vîrful, să arunci sulița, să petreci deopotrivă iarna ca și vara, sub arme, să ieși în calea sulițelor, luînd exemplu și imitînd adevărata înfățișare a lui Marte”). Cardanus (*De propria vita*, cap. 7) numește printre exercițiile sale fizice și încălecarea din salt pe un cal de lemn. Comp. Gargantua, I, 23, 24: educația în general și 35: arta gimnasticii.

tor este faptul că se învăța metodic ; din păcate nu putem spune exact asupra căror exerciții se insita cu precădere și care anume din cele ce precumpănesc astăzi se cunoșteau pe atunci. Dar ceea ce știm este că italienii, potrivit felului lor, atât de cunoscut, de a vedea și a gândi, înțelegeau să dezvolte la individ nu numai forța și agilitatea, dar și grația și eleganța în mișcări ; avem în această privință date pozitive. E destul să amintim de felul în care marele Federigo de Montefeltro conducea singur exercițiile serale sportive ale tinerilor fii de seniori ce-i fuseseră încredințați.

Jocurile și exercițiile de întrecere ale oamenilor din popor nu difereau prea mult de cele răspândite în restul Occidentului. În orașele maritime li se adăugau, desigur, întrecerile nautice iar „*regatte*“-le venețiene erau de mult celebre ¹.

Jocul clasic al Italiei a fost, și este, după cum se știe, jocul cu mingea care trebuie să fi fost, încă din timpul Renașterii, practicat și cultivat cu mai mult zel și strălucire decât oriunde în Europa. Totuși, nu e posibil să aducem dovezi pozitive în sprijinul acestei presupunerii.

¹ Sansovino, *Venezia*, fol. 172 u. Regatele trebuie să fi luat naștere cu prilejul ieșirilor spre Lido, unde se trăgea cu arce-buzele ; marea regată generală de ziua Sf. Paul, devenise oficială din 1315. Pe vremuri se făcea în Veneția și multă călărie, înainte ca străzile să fi fost pavate și ca podurile de lemn să fi fost schimbate în poduri boltite de piatră. Petrarca (*Epist. seniles*, II, 2, p. 783 ?) descria un splendid turnir de călăreți în Piața San-Marco, iar dogele Steno ținea grajduri tot atât de frumoase ca ale oricărui principe italian. Totuși călăria în jurul acestei piețe era, în genere, interzisă încă din anul 1291. — Mai târziu venețienii avură, firește, renumele de slabi călăreți. Vezi Ariosto, *Sat.* V, vs. 208.

Aici e locul să amintim și despre muzică¹. Pe la 1500 arta compoziției era reprezentată, în deosebi, de membrii școlii flamande care se remarcă prin talentul și originalitatea operelor lor. Dar alături de muzica flamandă exista deja o muzică italiană care, cunoscută și dezvoltată de germani, a exercitat o influență hotărâtoare asupra muzicii moderne. O jumătate de veac mai târziu apare Palestrina a cărui forță genială ne subjugă și astăzi. Aflăm de asemenea că el a fost un mare inovator, dar dacă el sau alții au făcut pasul hotărâtor în limbajul muzical al lumii moderne este o întrebare pe care autorii timpului n-au lămurit-o îndeajuns pentru ca profanii să-și poată face o idee limpede în această privință. Nu vom insista deci asupra istoriei compoziției muzicale, ci ne vom mărgini să aflăm rolul muzicii în viața de societate a timpului.

¹ Despre cunoștințele muzicale ale lui Dante și despre canzonetele lui Petrarca și Boccaccio, vezi Trucchi, *Poesie ital. inedite*, II, p. 139. — Despre teoreticienii seq. al XIV-lea vezi Filippo Villani, *Vite*, p. 46 și Scardconius, *De urb. Patav antiq. in Graev. Thesaur*, VI, III, col. 297. — Despre muzica de la curtea lui Federigo de Urbino, detalii în Vesp. Fiorent, p. 122. — Orchestra de copii a lui Ercole I, *Diario Ferrarese*, în Murat., XXIV, col. 358. — În afara Italiei; nu se permitea persoanelor din înalta societate să cultive muzica; în această privință avură loc discuții violente la curtea flamandă a tânărului Carol Quintul; vezi Hubert. Leod., — *De vita Frid. II, Palat. L. III*. Un pasaj interesant și cuprinzător privitor la muzică se găsește tocmai acolo unde nu l-ar căuta nimeni, în *Macaroneide Phant.* XX. Este descrierea comică a unui cvartet de cântăreți din care aflăm că se cântau și cîntece spaniole și franceze, că muzica își avea deja adversarii ei (pe la 1520) și că orchestra lui Leon al X-lea și compozitorul Josquin des Prés erau obiectul unei admirații entuziaste. Autorul numește operele principale ale acestui artist. Același autor (Folengo) afișează, de asemenea, un fanatism muzical absolut modern în al său *Orlandino*, III, 23 u. (publicat sub pseudonimul Limerno Pitocco).

Caracteristică pentru Renaștere și pentru Italia este, înainte de toate, specializarea orchestrei, cântarea de noi instrumente și — ca o urmare firească — virtuozitatea, străduința individului de a străluci într-o anumită ramură a muzicii și de a stăpîni perfect un anumit instrument.

Printre instrumentele care pot exprima o încreagă armonie și pot, oarecum, înlocui orchestra era nu numai orga, răspîdită și perfecționată de multă vreme, dar și instrumentul cu coarde numit „*gravicembalo*” sau „*clavicembalo*”. S-au păstrat cîteva exemplare de la începutul secolului al XVI-lea, datorită, cum se știe, faptului că multe din ele erau împodobite cu picturi executate de cei mai mari artiști. Printre instrumentele ușoare, primul loc îl ocupă violina, și deja unii dintre virtuozii ei ajunseseră celebri. La curtea lui Leon al X-lea, care încă de cînd era cardinal avusese casa plină de muzicanți, el însuși bucurîndu-se de reputația unui cunoscător și executant de mîna întâia, — evreul Giovan Maria și Jacopo Sansevero își făcură un nume ilustru; primul obținut de la Papa titlul de conte și un mic erăcel¹, trăsăturile celui de al doilea, se pare că le putem descoperi în figura lui Apollo din *Parnasul* lui Rafael. În cursul secolului al XVI-lea se formară virtuozii pentru toate instrumentele, iar Lomazzo (pe la 1580) citează trei artiști renumiți care excelau în același timp în voce, orgă, lăută,

¹ *Leonis vita anonyma* în Roscoe, ed. Bossi, XII, p. 171. Regesta Leonis nr. 3315. Să fie oare violonistul galeriei Sciarra? Un anume Giovan Maria da Cornetto este pomenit cu elogii în *Orlandino*. Milano, 1854, III, 27. (cf. Pastor IV, 2, p. 173, A. 7 — n. Kröner.)

liră, violoncel, „*viola da gamba*“, harpă, chitară, corn și trâmbiță; Lomazzo își exprimă dorința de a vedea pictate¹ pe instrumente tot felul de tablouri frumoase. Asemenea păreri ar fi fost, desigur, de neînchipuit în afara Italiei, presupunând chiar că la acea epocă aceleași instrumente vor fi existat pretutindeni.

Ceea ce dovedește mai mult decât orice bogăția și varietatea instrumentelor, sînt vechile colecții făcute de diferiți amatori, fie din curiozitate, fie din plăcere. La Veneția², în orașul atît de pasionat pentru muzică, se găseau mai multe colecții de acest fel; era de ajuns să se găsească cîțiva virtuoși pentru ca de îndată și pe loc să se improvizeze un concert (într-una din aceste colecții se pot vedea o mulțime de instrumente lucrate după desene și descrieri antice, numai că nu se spune dacă cineva știa să cînte la ele și ce fel de sunete produceau). Nu trebuie uitat că o parte din ele, cu înfățișarea lor elegantă și bizară, constituiau adevărate curiozități, putînd fi aranjate în așa fel încît să încînte privirea. De aceea, se întîlnesc adesea în colecțiile cuprinzînd obiecte de artă sau rarități.

În afară de virtuoșii propriu-ziși, executanții sînt fie amatori izolați, fie orchestre întregi de amatori,

¹ Lomazzo, *Trattato dell'arte della pittura*, p. 347, u. Vorbind despre liră, autorul numește pe Leonardo da Vinci ca și pe Alfonso (duce?) de Ferrara. Autorul strînge laolaltă toate celebritățile secolului, printre care se află și mulți evrei. — Cea mai mare enumerare de muzicieni din sec. al XVI-lea, împărțită în două categorii, o generație mai veche și alta mai nouă, se găsește în Rabelais, în *Prologul nou* la cartea IV. — Un virtuos, orbul Francesco din Florența (+ 1390), a primit coroana de lauri din partea regelui din Cipru — care se afla la Veneția.

² Sansovino, *Venezia*, fol. 138. Firește, aceiași amatori colecționau și culegeri de note muzicale.

formînd¹ un fel de corporație — o „academie“. Foarte mulți dintre artiștii plastici erau cunoscători și în muzică, deseori maeștri. Persoanelor din lumea mare nu li se recomandau instrumentele de suflat, pentru aceleași motive² pentru care fuseseră interzise lui Alcibiade și chiar Pallas-Athenei; societatea elegantă iubea muzica vocală cu sau fără acompaniament de vioară; ea cultiva de asemenea cvartetul³ de instrumente cu coarde și pianul, din cauza posibilităților lui multiple; cîntecul pe mai multe voci nu era gustat „căci o singură voce se poate auzi, gusta și aprecia mai bine“. Cu alte cuvinte, cîntecul — cu toată modestia convențională — rămîne o exhibiție a individului în societate și, ca atare, este mai bine să se audă (și să se vadă) fiecare cîntăreț în parte. Și întrucît se presupune că în sufletul auditoarelor se trezesc cele mai dulci sentimente, se recomandă artiștilor bătrîni să înceteze de-a se mai face auziți, chiar dacă mai au încă talent. Era foarte important ca cel care cînta să facă o impresie armonioasă atît prin talentul cît și prin înfățișarea sa. În aceste cercuri nici nu se pune problema compoziției, ca operă de artă avînd o valoare independentă de execuția operei.

¹ *Academia de'filarmonici* din Verona e menționată și de Vasari, XI, 133 în *Viața lui Sanmichele*: — În jurul lui Lorenzo Magnifico se adunase deja din 1480 o „școală de armonie cu 15 membri, printre care celebrul organist Squarcialupi“. Confr. Delécluse, *Florence et ses vicissitudes*, vol. II, p. 256. De la Lorenzo, pare să fi moștenit fiul său Leon al X-lea entuziasmul pentru muzică. Și fiul său cel mai mare, Pietro, era foarte muzical. Firește, acești melomani făceau colecții de note muzicale.

² *Il Cortigiano*, fol. 56. Compară fol. 52.

³ *Quattro viole da arco* — desigur un înalt grad de cultură muzicală, foarte rar întîlnit în străinătate la acea vreme.

Compozitorul dispare în dosul executantului și se întâmplă uneori ca textul melodiei să descrie însăși viața nenorocită a cântărețului.¹

E evident că acest diletantism al claselor înalte și mijlocii era mai răspândit în Italia și că, în același timp, se apropia mai mult de arta propriu-zisă decât în orice altă țară. Oriunde e vorba de distracții, muzica figurează pe primul plan, ca unul din principalele elemente ale vieții sociale; sute de portrete reprezintă oameni sau grupuri de oameni, făcând muzică sau cel puțin avînd în mîini lăute sau alte instrumente; chiar din tablourile religioase reiese, prin concertele îngerilor, cît de obișnuiți erau pictorii cu muzicanții, în viața de toate zilele. Aflăm, de pildă, că un cântăreț din lăută, Antonio Rota, din Padua (+ 1549) a devenit bogat dînd lecții și tipărind o metodă de lăută².

Într-o epocă în care opera modernă încă nu începuse să concentreze și să monopolizeze geniul muzical, o anumită libertate în arta muzicală a produs lucrări minunate, variate și originale. Este o altă întrebare, în ce măsură acest univers sonor ne-ar mai putea atrage astăzi, dacă urechea noastră l-ar percepe din nou.

¹ Bandello, parte I, *Nov.* 26. Cîntecul lui Antonio Bologna în palatul Ippolitei Bentivoglio. Confruntă III, 26. În timpurile noastre susceptibile aceasta s-ar numi o profanare a celor mai sfinte sentimente (comp. ultimul cîntec al lui Britannicus. Tacit, *Annal.*, XII, 15). — După șpusele autorilor, recitația acompaniată la lăută sau vioară e greu de deosebit de cîntecul propriu-zis.

² Scardeonius, *loc. cit.*

CAPITOLUL 6

POZIȚIA FEMEII ÎN SOCIETATE

Pentru a înțelege viața socială din timpul Renașterii este esențial să știm că femeia era considerată egală bărbatului. Nu trebuie să ne lăsăm induși în eroare de unele reflecții subtile, și adeseori răutăcioase, asupra preinsei inferiorității a sexului frumos, așa cum apar ele, de pildă, la autorii unor dialoguri și nici să luăm ca literă de evanghelie o satiră, ca cea de-a treia a lui Ariosto¹, care consideră femeia un copil mare și periculos pe care bărbatul trebuie să știe să-l trateze, ea rămânând despărțită de el printr-un abis. Ce e drept, dacă ne gândim la femeile din timpul Renașterii, acest abis este, într-un anumit sens, o realitate, tocmai fiindcă femeia cultivată era egală bărbatului și acea relație umană pe care noi o numim comunitate sufletească și intelectuală nu a fost realizată în căsătoriile italiene așa cum s-a petrecut în lumea civilizată a țărilor nordice.

Mai întâi, educația femeii în clasele înalte este, în esența ei, identică cu aceea a bărbatului. Italienii Renașterii nu ezită cîtuși de puțin să dea fiilor și fiicelor

¹ Adresată lui Annibale Maleguccio.

lor aceeași învățătură literară și filozofică; întrucît această cultură neoantică era privită ca cel mai înalt bun al vieții, ca nu era refuzată nici fetelor¹. Am văzut pînă la ce virtuozitate ajunseseră unele principese în scrierea și retorica latină. Alte femei trebuiau să-și însușească, cel puțin, lecturile bărbaților pentru a cunoaște bine antichitatea și a putea urmări conversațiile, dominate în cea mai mare parte de ele; se interesau de poezia italiană, făcînd „*canzone*”, sonete și diverse improvizații prin care, multe, deveniră celebre² începînd cu venețiana Cassandra Fedele (sfîrșitul sec. al XV-lea); Vittoria Colonna a devenit — putem spune — nemuritoare. Dacă există un argument în favoarea celor susținute de noi mai înainte, atunci acesta este tocmai poezia lirică a femeilor cu tonul ei absolut bărbătesc. Sonetele de dragoste ca și poemele religioase ale femeilor au o factură atît de hotărîtă, sînt scrise într-un stil atît de ferm și de precis, sînt atît de depărtate de acel misticism vag și de acele inegalități pe care le întîlnim de obicei în poezia feminină, încît le-am putea crede compuse de bărbați, dacă numele, informațiile pozitive și anumite indicii de formă exterioară n-ar afirma contrariul.

Căci o dată cu cultura se dezvoltă și individualismul femeilor din înalta societate ca și acela al bărbaților, pe cînd în afara Italiei, pînă la Reformă, personalitatea femeilor, chiar dacă erau soții de principii, era

¹ Totuși nu lipseau cei care — în privința fetelor — pretindeau o educație specială, alta decît aceea a bărbaților, și care se împotriveau ca femeile să aibă ocupații savante (*Adaos Geiger*).

² Dimpotrivă, în artele plastice, participarea femeilor este extrem de redusă.

foarte puțin dezvoltată. Excepții ca Izabela de Bavarria, Margaretha de Anjou, Isabella de Castilia etc., nu apar decît prin concursul unor împrejurări extraordinare și sîntem ispițiți să credem că aceste apariții sînt mai mult silite decît naturale. De-a lungul întregului secol al XV-lea soțiile suveranilor italieni și mai ales cele ale condotierilor au, aproape toate, o fizionomie particulară care le distinge de mulțime; sînt părtașe la notorietatea, ba chiar la gloria bărbaților. Treptat li se adaugă o serie de femei devenite celebre pentru diverse însușiri; talentul, frumusețea, educația aleasă, puritatea moravurilor și pietatea se împleteau cu personalitatea lor, alcătuiind un întreg, perfect armonios¹. Nu se poate vorbi de o „emancipare” specială, conștientă a lor; această stare de emancipare există în mod natural. Femeia trebuia — întocmai ca bărbatul — să devină o personalitate distinctă și desăvîrșită în toate privințele. Aceleași idei și aceleași sentimente, adică același spirit și aceeași inimă, care contribuie la perfecțiunea omului, trebuie să facă și perfecțiunea femeii. O activitate literară efectivă nu i se cere, iar dacă este poetă, se așteaptă desigur din partea ei accente profunde și sentimentale, nu însă efuziuni lirice sub forma jurnalelor intime și a romanelor. Aceste femei nu se gîndeau la public; ele trebuiau în primul

¹ Așa trebuie înțeleasă de pildă biografia Alessandrei da Bardi în *Vespasiano Fiorentino* (Mai, *Spicileg. rom.*, XI, p. 593 u.) Autorul este — în treacăt fie zis — un mare „*laudator temporis acti*” („un entuziast admirator al trecutului”) și nu trebuie uitat că aproape o sută de ani înainte de ceea ce numește el fericitele vremuri de odinioară — Boccaccio scria *Decameronul*.

rînd să împună¹ bărbaților de valoare și să țină în frîu autoritatea abuzivă a acestora.

Cel mai frumos elogiu care se poate aduce marilor femei din Italia acelei epoci este de a recunoaște că au avut un spirit și un suflet viril. E destul să privim atitudinea bărbătească a celor mai multe figuri feminine din poemele epice, îndeosebi din cele ale lui Bojardo și Ariosto, pentru a ști că aici este vorba de un ideal bine definit. Titlul de „virago” pe care secolul nostru (al XIX-lea) îl privește ca pe un compliment foarte echivoc, era pe atunci cea mai măgulitoare dintre distincții; această glorie a purtat-o cu toată strălucirea Caterina Sforza, soția, apoi văduva lui Girolamo Riario care apără cu multă vigoare orașul Forlì pe care-l moștenise de la soțul ei, mai întîi împotriva partidului asasinilor lui, apoi, mai tîrziu, împotriva lui Cezar Borgia; fu învinsă, dar admirația tuturor compatrioților săi pentru ea rămase neștirbită; păstră denumirea de „prima donna d'Italia”². Găsim un asemenea spirit eroic și la alte femei ale Renașterii, chiar dacă nici una din ele n-a mai avut asemenea prilej de a-și proba eroismul; la Izabela

¹ Ant. Galateo, *Epist.* 3 către tînăra Bona Sforza, mai tîrziu soția lui Sigismund al Poloniei: „Incipe aliquid de viro sapere quoniam ad imperandum viris nata es... ita fac, ut sapientibus viris placeas, ut te prudentes et graves viri admittantur, et vulgi ets muliercularum studia et iudicia despicias etc.” („Începe să cunoști ceva despre bărbat, fiindcă ai fost născută să-i conduci... Fă în așa fel încît să plăci bărbaților înțelepți, să te admire bărbații chibzuiți și serioși și să disprețuiești preocupările și judecata (opinia) gloatei și a muierilor.”) O altă scrisoare interesantă (*Spicileg. rom.*, VIII, p. 532).

² Acesta este numele pe care i-l dă cronica. *Chron. venetum* in Murat., XXIV, col. 121; virago, p. 128. A se vedea Infessura in Eccard., *Scriptores*, II, col. 1981 și *Archiv. stor.*, append. II, p. 250.

Gonzaga, de pildă, întâlnim trăsăturile eroinei, Clarice, din casa Medici, soția lui Filippo Strozzi, nu este nici ea mai prejos.

Firește, astfel de femei puteau să îngăduie, în prezența lor, istorisirea unor nuvele ca acelea ale lui Bandello, fără ca armonia societății să aibă de suferit. Ceea ce domina viața socială a acelor timpuri nu era elementul feminin așa cum îl înțelegem noi astăzi, adică respectarea anumitor conveniențe, rezerve sau taine, ci conștiința energiei, a frumuseții și a unui prezent primejdios. De aceea găsim, alături de cea mai mare decență, de formele cele mai măsurate, mai pline de gravitate, „ceva“, un lucru în care secolul al XIX-lea vede „lipsă de pudoare“¹. Fiindcă nu mai simțim în stare să realizăm, în închipuirea noastră, contraponderea acestui defect aparent, adică puternica personalitate a femeilor superioare ale Italiei de atunci. Este ușor de înțeles că toate tratatele și dialogurile, luate la un loc, nu spun nimic formal, nimic hotărâtor în această privință, cu toate lungile discuții asupra rolului femeii, a aptitudinilor ei și chiar asupra dragostei.

Ceea ce pare să fi lipsit acestei societăți în general, este prezența fetelor², care erau ținute la mare dis-

¹ Și uneori chiar așa era. Cum trebuie să se poarte femeile în atari povestiri, arată *Cortigiano*, L. III, cap. 17. Că femeile care erau prezente la dialogurile sale trebuiau să știe să se poarte, arată pasajul, plin de vigoare, C. III, cap. 69. Ceea ce se spune despre corespondentul feminin al lui „cortigiano“, adică „*domna di palazzo*“, nu este decisiv, deoarece ea este mult mai mult în serviciul principesei decât „cortigiano“ în serviciul principelui. În Bandello, I. Nov. 44, Bianca d'Este povestește dramatica istorie amoroasă a strămoșului ei, Niccolò de Ferrara și a Parkinei.

² Cât de mult știau să aprecieze călătorii italieni libertatea în relațiile cu fetele din Anglia și Țările de Jos, arată Bandello, II, Nov. 42 și IV, Nov. 27.

tanță, chiar cînd nu erau crescute la mînăstire. E greu de spus dacă absența lor a avut ca efect o mai mare libertate a conversației sau dacă, invers, libertatea conversației le-a îndepărtat.

Italianii din timpul Renașterii caută cu mai multă asiduitate societatea curtezanelor ca și vechii atenieni pe a hetairilor lor. O celebră curtezană din Roma, Imperia, o femeie de spirit, destul de cultivată, învățase de la un oarecare Domenico Campani să facă sonete, fiind și o excelentă muziciană¹. Frumoasa Isabella de Luna, de origine spaniolă, era cel puțin amuzantă; avea o inimă bună dublată de o gură rea și îngrozitor de bîrfitoare², care nu cruța nimic și care i-a adus multe necazuri. La Milano, Bandello cunoscuse pe maiestrea Caterina di San Celsa³, o muziciană aleasă și o pricepută declamatoare și așa mai departe. Din toate acestea rezultă că oameni de spirit și cu renume, care le vizitau, ba chiar trăiau uneori cu ele un timp oarecare, le pretindeau un anumit grad de cultură și distincție, tratîndu-le cu cel mai mare respect, mai ales cînd era vorba de curtezane cu renume; chiar după încetarea legăturilor cu ele, bărbații țineau ca aceste femei să le păstreze⁴ o bună amintire, deoarece pasiunea, chiar stinsă, lasă o impresie adîncă în suflete. În general însă, aceste raporturi nu se confundau cu relațiile sociale permise, oficiale, iar urmările pe care

Paul. Jov., *De rom. piscibus*, cap. 5 — Bandello, parte III, Nov. 42 — Aretino, în *Ragionamento del Zoppino*, p. 327, spune despre o curtezană că știe pe dinafară întreg Petrarca și Boccaccio și numeroase versuri frumoase din Vergiliu, Horațiu, Ovid și o mie de alți autori.

² Bandello, II, 51. IV, 16.

³ Bandello, IV, 8.

⁴ Un exemplu foarte caracteristic în această privință, la Giraldu, *Hecatomithi*, VI, Nov. 7.

le-au răsfrint asupra literaturii și poeziei sînt mai mult de natură scandalosă.

Rămîi mirat, pe bună dreptate, că printre cele 6800 de curtezane, cîte număra ¹ Roma în 1490, prin urmare înainte de apariția sifilisului, nu s-a evidențiat aproape nici o femeie de spirit și de talent mai deosebit ; cele pe care le-am amintit mai sus aparțin unei epoci mai tîrzii. Felul de viață, morala și filozofia femeilor publice, mai ales trecerea bruscă și repetată de la plăceri la goana după cîștig sau la pasiuni adînci, precum și ipocrizia și perversitatea diabolică a unor curtezane mai vîrstnice, n-au fost, poate, niciodată mai bine descrise decît de Giraldi în *Nouvelle-le* care formează introducerea la *Hecatomnithi* ; Pietro Aretino, dimpotrivă, în *Ragionamenti*, caută mai mult să-și zugrăvească propriul suflet decît pe acela al nefericitelor, căci, într-adevăr, nefericite au fost.

Amantele principilor, așa cum am arătat mai sus (vorbind despre marile case domnitoare), au aprins imaginația poeților și artiștilor, devenind bine cunoscute, prin creațiile acestora, atît contemporanilor cît și posterității, în timp ce de la o Alice Perries amanta lui Eduard al III-lea, regele Angliei), sau o Clara Dettin (iubita lui Frederic Biruitorul) n-a mai rămas decît numele, iar de la Agnes Sorel, o mică poveste de dragoste, o „*minnesage*“, mai mult născocită decît autentică. Tot astfel stau lucrurile cu amantele regilor francezi ai Renașterii, Francisc I-ul și Henric al II-lea.

¹ *Infessura*, ed. Tommasini, p. 260. Sînt socotite numai femeile publice, nu și concubinele. De altfel, în raport cu presupusa populație a Romei, numărul este enorm, probabil o greșeală de transcriere.

CAPITOLUL 7

VIAȚA DE FAMILIE

După ce am studiat viața socială, merită să aruncăm o privire și asupra vieții de familie din timpul Renașterii. Observînd imoralitatea vremii sîntem, în general, înclinați să credem că viața de familie a italienilor nu era decît aceea a unui cămin răvășit (aspect ce va fi tratat în ultima parte a lucrării). Pînă atunci e destul să amintim că, în Italia, infidelitatea conjugală a fost depărte de a avea o acțiune atît de dăunătoare asupra familiei ca în țările din Nord, cîtă vreme n-au fost depășite anumite limite.

Familia, așa cum ne apare în Evul Mediu, era un produs al moravurilor dominante sau, mai exact, un produs natural evoluat, ce se întemeia pe instinctele născute din dezvoltarea popoarelor și pe un mod de viață determinat de condiția socială și de avere. Cavalerismul, în perioada lui de înflorire, nu a influențat prea mult alcătuirea familiei; viața cavalerilor se desfășura la curte și pe cîmpul de luptă; omagiul lor se îndrepta, în mod obișnuit, către alte femei decît cele legitime, iar acasă, la castel, lucrurile erau lăsate la voia întîmplării. Renașterea încearcă, cea dintîi în mod conștient, să pună ordine în treburile gospodăriei, făcînd din căminul familial o adevărată operă de artă. O economie dezvoltată, o gospodărie bine întocmită

î-au fost de folos omului din timpul Renașterii ; dar mai capătă importanță chibzuiala cu care erau urmărite și cîntărite toate problemele vieții în comun, ale educației, aranjamentului interior al casei, supravegherea servitorilor.

Documentul cel mai prețios în această privință, este dialogul lui L. B. Alberti¹ privitor la arta de a administra o casă. Un tată vorbește fiilor săi adulți și îi inițiază. Se dau toate amănuntele necesare gospodăririi unei case mari și bogate, care, printr-o bună chibzuială și printr-o viață relativ cumpătată, poate asigura fericirea și bunăstarea unui șir întreg de generații. Unei însemnate proprietăți funciare, ale cărei produse acoperă nevoile casei susținînd-o din punct de vedere economic, i se adaugă o industrie casnică, o țesătorie, fie de lînă, fie de mătase. Locuința este solidă și bine orînduită ; de asemenea tot ce ține de mobilier și de confort într-o casă trebuie să fie de preț, durabil, îngrijit în toate amănuntele ; dar viața de toate zilele să fie cît se poate de simplă. Toate cheltuielile, de la cele de reprezentare pînă la banii de buzunar ai celor mai tineri dintre fii, sînt calculate conform unor raporturi raționale, nicidecum convenționale. Dar lucrul cel mai important este educația pe care stăpînul casei o dă nu numai copiilor, ci întregii familii. El își formează mai întîi soția, care nu este la început decît o fată timidă, crescută sub aripa mamei, și o învață să-și

¹ *Trattato del governo della famiglia*, Cf. mai sus vol. I, p. 165, nota 2. Pandolfini a murit în 1446, iar L. B. Alberti, căruia i se atribuie de asemenea această operă a murit în 1472. (Frz. Harder observă că Tratatul a fost elaborat ca o anexă la *Oeconomicus* al lui Xenophon și că prin acei *antichi*, la care se referă autorul la pag. 117 a ediției din Torino trebuie să se înțeleagă Xenophon. — Cf. îndeosebi pp. 7—10 din *Oeconomicus* — (Adaos Geiger.)

conducă slugile. După ce face din soția lui adevărata stăpînă a casei, își crește fiii fără nici o asprime inutilă¹, supraveghindu-i cu grijă și conducându-i „mai mult cu autoritatea decît cu forța”; în sfîrșit, își alege și își tratează angajații și servitorii după astfel de principii, încît să-i facă să se simtă legați de casă.

Relevăm încă o trăsătură care, la drept vorbind, nu e nicidecum o descoperire a autorului pomenit, dar asupra căreia insistă: dragostea italianului cultivat pentru viața la țară. În țările nordice locuiau la țară nobilii (în castelele lor din creierii munților) și ordinele călugărești mai distinse (în mănăstirile lor bine zăvo-rîte). Burgezii, chiar cei mai bogați, locuiau tot anul în oraș. În Italia, dimpotrivă; parte pentru că cel puțin prin împrejurimile anumitor orașe² siguranța politică și polițienească era mai mare decît în alte țări, pe de altă parte, datorită avantajelor pe care le-o oferea viața în aer liber, oamenii preferau să înfrunte riscurile (mult mai mari la țară) ale unui eventual război,

¹ O istorie temeinică, elaborată într-un spirit psihologic, a bătaii corecționale la popoarele germanice și romănice, ar avea valoarea citorva volume de depeșe sau protocoale de negocieri. Cînd și prin ce influență a ajuns bătaia o uzanță zilnică în familia germană? Desigur, mult timp după ce Walther cînta: „nimeni nu poate crește copilul cu vîrgă”. În Italia încetează bătaia din vreme: copilul de șapte ani nu mai este lovit. Micul Roland, (Orlandino, cap. VII, str. 42) prezintă principiul:

„Sol gli asini și panno bastonare

Se una tal bestia fussi, patirei.”

(„Numai măgarilor li se trage cu bîta

Dacă aș fi eu asemenea dobitoc, aș avea de suferit.”)

² Giovanni Villani, XI, 93: Despre construirea vilelor la florentini, înainte de mijlocul sec. al XIV-lea. Ei aveau vile mai frumoase decît casele din oraș și cheltuiau cu ele peste măsură — „onde erano tenuti matti” — (din care pricină erau socotiți „nebuni”).

decît să trăiască între zidurile orașului. Astfel a luat naștere vila, locuința de țară a orașeanului bogat. O nobilă moștenire a vechii Rome reînvie, îndată ce prosperitatea materială și cultura poporului o îngăduie.

Autorul nostru își găsește fericirea și liniștea în vila sa, dar să-l ascultăm pe el : „*În timp ce toate celelalte bunuri te condamnă la muncă, te expun la primejdii, stîrnesc frică și regrete, vila oferă mari și nobile desfătări ; e întotdeauna un cămin primitor și îmbietor ; dacă o locuiești în anotimpul potrivit și te simți bine într-însa, te vor răsfața nenumărate bucurii ; primăvara te va umple de voioșie și speranță, prin verdele copacilor și prin cîntecul păsărilor ; toamna îți dăruiește din belșug, în schimbul unei munci neînsemnate, fructele cele mai felurite. Grație ei îți petreci tot anul fără să cunoști melancolia. Este locul de întîlnire al oamenilor cinstiți și buni care trăiesc fără ascunzișuri, fără înșelăciuni ; ca între pereți de sticlă. N-au ce căuta judecători sau martori în acest lăcaș al păcii și al bunei înțelegeri. Veniți aici toți cei care fugiți de orgoliul celor bogați și de viclenia celor răi ; veniți cei care căutați o viață plină de desfătări, o fericire necunoscută.*” Aspectul economic al vieții la țară este următorul : o proprietate trebuie să producă pe cît posibil de toate : grîu, vin, ulei, furaje și lemn, astfel de proprietăți fiind scump plătite, și pe drept, căci, o dată cumpărată, familia nu mai are nevoie să cumpere nimic de pe piață. Autorul își trădează pasiunea pentru plăcerile vieții la țară, în capitolul introductiv : „*Florența este înconjurată de numeroase vile ; aerul este în aceste regiuni limpede ca cristalul, priveliștea surîzătoare, peisajul admirabil ; nu e ceață, nici vînt supăraător ; apa e curată și sănătoasă ; construcțiile seamănă*

cu palatele princiare, altele aduc a castel, atît sînt de bogate și de somptuoase". L. B. Alberti se referă la acele case de țară, veritabile modele ale genului, sacrificate în 1529 chiar de către florentinii care încercaseră în zadar să-și apere orașul.¹

În aceste vile, ca și în cele de pe Brenda, de pe colinele lombarde, din Posilippo și Vomero — viața de societate lua un caracter mai sobru și mai liber decît în palatele și saloanele orașelor. Ici, colo se întîlnesc descrieri grațioase ale vieții pe care o duceau invitații reuniți sub același acoperămint, ale partidelor de vîna-toare și plimbărilor în aer liber. Cîteodată, chiar literatura este rodul acestor șederi la țară.

¹ *Trattato del governo della famiglia*, Torino, 1829, pp. 84—88.

CAPITOLUL 8

SERBĂRILE

Este firesc ca la studiul vieții sociale să adăugăm o descriere a serbărilor, a reprezentațiilor și procesiunilor fastuoase¹. Arta și strălucirea pe care Italia Renășterii o desfășura² la serbările ei, nu a fost posibilă decât grație vieții în comun a tuturor claselor, fapt care a format, de altfel, specificul societății italiene. În Nord, mînăstirile, curțile și orașele își aveau serbările lor, diferite de cele din Italia, și totodată deosebite de la o regiune la altă, fiecare avînd stilul și conținutul ei diferit; dincoace de Alpi, dimpotrivă, festivitățile atinseseră desăvîrșirea, prin răspîndirea culturii și artei ca bunuri ale tuturor. Arhitectura decorativă, care venea în ajutorul acestor serbări, merită o pagină proprie în istoria artelor, deși ea ne apare doar ca o imagine fantastică, pe care nu o mai putem reconstitui decît destul de vag după descrierile epocii. Aici serbarea în sine ne preocupă doar ca moment solemn în existența poporului, momentul în care idealurile religioase, morale și poetice ale acestuia iau o înfățișare

¹ Cf. J. Burckhardt, *Geschichte der Renaissance in Italien*, Stuttgart, 1868, pp. 320—332; în ed. IV din 1904: pp. 387 (n. Kröner).

² Compară pp. 45, u., unde luxul puterii în scenă s-a dovedit a fi o piedică în dezvoltarea dramei, în sensul mai înalt al cuvîntului.

vizibilă. Festivitățile italiene în forma lor cea mai înaltă sînt o adevărată trecere de la viață la artă.

Cele două forme principale ale reprezentațiilor festive sînt, la originea lor, ca pretutindeni în Apus, *misterele*, adică istoria sfîntă sau legenda dramatizată — și cortegiul pompos, procesiunea care urmează unei solemnități religioase.

În Italia, reprezentările misterelor erau mai strălucitoare, mai numeroase și, datorită dezvoltării paralele a artelor plastice și a poeziei, dovedeau un gust rafinat. Treptat, se desprind din ele nu numai farsa, ca în restul Occidentului, și, mai tîrziu, drama profană, ci, încă de timpuriu, pantomina, însoțită de tot ceea ce putea s-o facă mai atrăgătoare: muzică și balet.

În orașele italiene așezate în cîmpie, cu străzi largi¹ și bine pavate, procesiunea dă naștere la acel „*Trionfo*“, adică cortegiul cu personaje costumate, în trăsuri sau pe jos, triumf a cărui semnificație, mai mult religioasă la început, devine din ce în ce mai profană. Procesiunea de Joia Verde și cortegiul carnavalului se aseamănă, prin pompa exterioară, cu cortegiile princiare ce se organizează cu prilejul intrării acestora în orașe. Este adevărat că și celelalte popoare depuneau, în astfel de ocazii, cele mai mari eforturi, făceau cheltuieli enorme, dar numai în Italia se formă o adevărată artă a serbărilor, care transformă cortegiile în desfășurări uimitoare și alegorii ingenioase.

Din acele manifestații strălucitoare, au mai rămas astăzi doar urme cu totul sărăcăcioase. Solemnitățile religioase ca și cele princiare și-au pierdut aproape în întregime caracterul spectaculos și costumația, din

¹ În comparație cu orașele din Nord.

teama de ridicol; clasele cultivate care altădată se interesau de aceste spectacole, nu le mai gustă astăzi. Chiar în timpul carnavalului, marile mascașade de altădată au ieșit din uz. Ceea ce a dăinuit (unele măști religioase care figurează în procesiunile cîtorva confrerii călugărești și chiar pompoasa serbare a Sfintei Rozalii de la Palermo) trădează limpede cît de indiferentă a devenit lumea cultivată față de aceste solemnități.

Vîrsta de aur a festivităților nu începe decît o dată cu triumful spiritului modern, adică în secolul al XV-lea¹, dacă nu cumva Florența nu începuse mai repede decît tot restul Italiei și în această privință. Se știe, cel puțin, că florentinii erau organizați, încă de mult, pe cartiere, în ce privește serbările publice, ceea ce presupune la ei o mare dezvoltare a artei și a luxului. Așa, de pildă, aceea reprezentare a iadului organizată pe fluviul Arno la 1 mai 1304, cînd sub ochii spectatorilor se prăbuși podul „alla Carraja”². Mai târziu, se văzură florentini străbătînd³ Italia ca organizatori de spectacole, „festaiuoli”, ceea ce dovedește că ajunseseră, încă de mult, la o anumită perfecțiune în acest domeniu.

Dacă încercăm să aflăm în ce constă superioritatea esențială a festivităților italiene față de cele străine, o vom găsi, în primul rînd, în simțul și gustul

¹ Festivitățile cu prilejul învestirii lui Visconte ca duce de Milano în 1395 (Corio, fol. 274) aveau, pe lângă marea lor strălucire, și ceva grosolan-medieval, iar elementul dramatic lipsește încă cu desăvîrșire. Compară cu cortegiile meschine din Pavia, în cursul secolului al XIV-lea (*Anonymus, de laudibus Papiae*, în Murat., XI, col. 34. s).

² Giovanni Villani, VIII, 70.

³ Cf. de ex. Infessura, în Eccard, *Script.* II, col. 1896—Corio, fol. 417, 421.

individului cultivat, pentru reprezentarea a tot ce este individual, adică în aptitudinea de a inventa o mască, de a o purta și de a susține rolul pe care îl presupune. Pictorii și sculptorii nu contribuiau numai la decorarea străzilor și piețelor, ci se ocupau și de personajele reprezentate, indicînd costumul, machiajul precum și alte multe amănunte. În al doilea rînd în înțelegerea ușoară și deplină a conținutului poetic, care forma miezul acestor serbări. În privința misterelor, a jocurilor religioase, înțelegerea era la același nivel pentru tot Occidentul, dat fiind faptul că istoriile biblice și legendare erau cunoscute de toată lumea. Dar pentru tot restul reprezentațiilor, italienii aveau o situație mai bună. Pentru declamațiile personajelor, fie sacre, fie profane, ei posedau o poezie lirică amplă și sonoră, care captiva deopotrivă pe cei mari și pe cei mici¹. Apoi, cea mai mare parte a spectatorilor (din orașe) cunoștea figurile mitologice și ghicea — în orice caz mai ușor decît în alte părți — pe cele alegorice ca și pe cele istorice, toate acestea aparținînd sferei unei culturi mult mai avansate în Italia decît în restul lumii.

Aici e nevoie de o lămurire. Întreg Evul Mediu fusese epoca alegoriei care ajunsese să stăpînească totul; teologia și filozofia își tratau categoriile ca pe niște ființe reale², în așa fel, încît pentru poezie și pentru artă era, pare-se, o sarcină ușoară să le dea acestora ceea ce le mai lipsea, pentru a făuri din ele adevărate personalități. În această privință, toate

¹ În dialogurile misterelor se preferau strofele de opt versuri, în monologuri terținele.

² Aici nici măcar nu e nevoie să ne gîndim la realismul scolasticilor.

țările Occidentului se aflau la același nivel; din lumea gândurilor și ideilor lor puteau lua naștere pre-tutindeni figuri concrete, numai că attributele acestora vor fi enigmatice și nepopulare; ceea ce se întâmplă frecvent chiar în Italia, înainte, în timpul și după Renaștere; e suficient, în acest sens, ca o tră-sătură întâmplătoare a figurii alegorice să fie luată drept un atribut permanent al ei. Însuși Dante n-a scăpat de astfel de interpretări¹ false, el care se mîndrea cu obscuritatea alegoriilor sale². Petrarca în „Trionfi”, vrea cel puțin să prezinte cu toată claritatea dar în termeni puțini, figurile Amоруlui, Castității, Morții, Celebrității și așa mai departe. Alții, dimpotrivă, își încarcă alegoriile cu attribute greșite. În *Satirele* lui Vinciguerra³, de pildă, Invidia este reprezentată cu „oribili dinți de fier”; Lăcomia își mușcă buzele, despletită și zburlită, și așa mai departe, pentru a părea astfel indiferentă la orice în afară de mîncare. Nu putem examina aici cît erau de supărătoare aceste erori în arta plastică. Aceasta, ca și poezia, se considera fericită atunci cînd alegoria se putea exprima printr-o figură mitologică, adică printr-o formă artistică legată de antichitate, ceea ce o asigura în fața pericolului absurdității: între-

¹ De pildă, cînd construiește imagini metaforice, cînd vrea a treapta spartă de la mijlocul porții purgatoriului să însemne mîhnirea inimii (*Purgat.*, IX, 97), în vreme ce, toruși, lespede de piatră prin spargere își pierde valoarea de treaptă; sau cîm (*Purgat.*, XVIII, 94) acei care au fost leneși pe pămînt își spală păcatul leneviei alergînd mereu pe lumea cealaltă, deși alergatul poate fi și un semn al refugiei etc.

² *Inferno*, IX, 61, *Purgat.*, VIII, 19.

³ *Poesie satiriche*, ed. Milan, 1908, p. 70 s. (De la sfîrșitul secolului al XV-lea.).

buintărea lui Marte în locul războiului, a Dianei¹ în locul vînătoarei și așa mai departe.

Dar în artă și poezie existau și alegorii mai reușite, iar cît privește unele din aceste figuri care apăreau în procesiunile italiene, putem cel puțin admite că publicul le pretindea foarte caracteristice și, în orice caz, manifestîndu-se prin viu grai, deoarece, prin cultura sa generală, era în stare să le înțeleagă. În afara Italiei, mai ales la curtea burgundă, lumea se mulțumea încă, pe acea vreme, cu figuri nedesluite, chiar simple simboluri, deoarece se socotea drept o deosebită distincție ca cineva să fi fost inițiat sau măcar să pară că este. La celebrul „*jurămînt al fazanului*” din 1453², tînăra și frumoasa călăreață care întruchipa pe regina bucuriilor, este singura alegorie cu adevărat plăcută; uriașele vase de flori cu automate și personaje vii sînt fie simple jucării, fie obiecte înzestrate cu o semnificație prea vagă pe care mintea cu greu o deslușește. Statuia unei femei goale, care se afla lîngă bufet, păzită de un leu viu, trebuia să reprezinte Constantinopolul și viitorul său salvator, ducele de Burgundia. Restul, cu excepția unei pantomime (*Iason în Colchida*) părea sau foarte profund, sau lipsit total de sens; cel care a descris această serbare, Olivier în-luși, venise costumat în chip de „biserică”, în turnul șezat pe spatele unui elefant condus de un uriaș și

¹ Această ultimă personificare se găsește în *Venatio de cardinalul Adriano da Corneto (1504) deseori retipărită chiar în Germania (de ex. la Strassburg în 1512). Acest poem avea drept scop consolarea lui Ascanio Sforza pentru prăbușirea casei sale, prin plăcerile vînătoarei (vol. I, p. 311.).*

² De fapt, 1454, Cf. Olivier de la Marche, *Mémoires*, cap. 29.

cînta un interminabil cîntec de jale despre biruința ne-credincioșilor ¹.

Chiar dacă alegoriile din poeziile italiene, din operele de artă și serbările lor dovedesc gust, avînd o mai înaltă calitate, nu aceasta constituie adevărata lor superioritate. Avantajul ² hotărîtor al italienilor consta mai cu seamă în faptul că, în afară de alegoriile generale, cunoșteau un mare număr de figuri istorice care uneau individualitatea cu generalitatea ; erau obișnuiți să vadă numeroși bărbați celebri citați în poezie sau imortalizați de arta plastică. *Divina Commedie*, *Triumfurile* lui Petrarca, *Viziunea amoroasă* a lui Boccaccio, opere în care nu figurează decît asemenea personaje, mai mult, larga răspîndire a culturii bazată pe antichitate, obișnuise publicul italian cu elementele istorice. Figurile acestea apăreau și în cadrul procesiunilor individualizate, sub măști ușor de recunoscut, sau cel puțin grupate iscusit în jurul unei figuri alegorice principale. Se învață astfel arta de a compune grupuri într-o vreme în care cele mai impunătoare procesiuni din Nord erau fie un amestec confuz de simboluri neînțelese, fie simple jocuri lipsite de semnificație.

Vom începe cu genul, poate, cel mai vechi, cu misterele ³. Ele seamănă întru totul cu cele din restul Eu-

¹ Pentru alte sărbători franceze, vezi, de pildă : *Juvénal des Ursins* ad. a. 1389 (intrarea reginei Isabeau) ; — Jean de Troyes ad. a. 1461 (intrarea lui Ludovic al XI-lea.) Nici aici nu lipsesc mașinile zburătoare, statuile vii și altele, dar totul este confuz, fără legătură, iar alegoriile, mai toate, indescifrabile.

² Adică un avantaj pentru poeții și artiștii mari care știau să tragă foloase.

³ Cf. Bartol. Gamba, *Notizie intorno alle opere di Feo Belcari*, Milano, 1808, și în special introducerea scrierii : *Le rappresentazioni di Feo Belcari et altre di lui poesie*, Firenze, 1833. Ca o paralelă, introducerea bibliofilului Iacob la Pathelin (Cf. d'Ancona, *Origini del teatro italiano*, vol. 1 și 2, Torino, 1891.)

ropei ; în Italia, ca și în alte țări, se ridică în piețele publice, în biserici, în vastele culoare boltite ale mî-năstirilor enorme schele, în vîrfurile cărora se plasează un paradis, ce se poate închide și deschide și, care, uneori, are în partea de jos, un iad ; între aceste două extremități se găsește scena propriu-zisă, localizînd drama, așezate una lîngă alta ; piesa biblică sau legendară începe, adeseori, printr-un dialog teologic între apostoli, părinți ai bisericii, profeți, Sibile și Virtuți și, după împrejurări, se încheie cu un dans. Se înțelege de la sine că în Italia ca și în țările nordice, avem în programul spectacolului cîte un „*intermezzo*” pe jumătate comic, plin de personaje secundare, numai că acest element e mai puțin grosolan decît dincolo de Alpi. E adevărat că un mister religios avînd ca subiect uciderea pruncilor din Bethleem și reprezentat într-o biserică din Siena, se termina printr-o scenă cu mame disperate care-și smulgeau reciproc părul.¹ Arta de a se înălța și de a coborî, plutind prin procedee mecanice, meșteșug care producea efecte atît de gustate de public, era, se pare, mult mai dezvoltată la italieni decît la alte popoare ; încă din secolul al XIV-lea, florentinii făceau mult haz atunci cînd acest număr nu le reușea cum trebuie². La scurtă vreme, Brunellesco inventă, pentru sărbătorirea Bunei-Vestiri în piața Santa Felice, acel aparat nemaipomenit de ingenios compus dintr-o sferă cerească în jurul căreia se roteau în zbor cete de îngeri, printre care Gabriel cobora plutind într-o mașină de forma migdalei ; Cecca, un alt

¹ Della Valle, *Lettere sanesi*, III, p. 53. A fost o mare străduință a numitului Feo Belcari (+ 1484) de a curăți misterele de astfel de excese.

² Franco Sacchetti, *Nov.* 72.

inventator, aduse și el idei și mașini pentru asemenea spectacole¹. Asociațiile religioase sau cartierele care se însărcinau cu organizarea acestor serbări, și în parte chiar cu executarea lor, făceau apel, cel puțin în orașele mari, la toate resursele artei, punând în joc toate mijloacele bănești de care dispuneau. Se poate presupune același lucru despre reprezentațiile ce se ofereau la marile serbări princiare, când se jucau misterele alături de drame profane și de pantomime. La curtea lui Pietro Riario, la aceea din Ferrara etc., se desfășurau în asemenea ocazii, spectacole pompoase și neînchipuit de strălucitoare.² Dacă am putea să ne reprezentăm talentul scenic și bogatele costume ale actorilor, localitățile figurate prin minunate decoruri în care se regăsea stilul arhitecturii timpului, ghirlandele de frunze și covoarele, în sfârșit, ca fundal al scenei, edificii care încadrau piața unui mare oraș sau colonadele din curtea unui palat sau a unei mănăstiri, am avea un tablou de o bogăție fabuloasă. Dar, după cum această minunată punere în scenă nu a fost prielnică dramei profane, tot astfel a fost împiedicată și dezvoltarea poetică a mistereleor, prin aceeași nemăsurată poftă de spectaculos. În textele ce ni s-au păstrat, găsim, în genere, o acțiune dramatică săracă, împodobită cu câteva frumoase

¹ Vasari II, p. 525, *Vita di Brunellesco*, III, 197. *Vita de Cecca*, cf. III, p. 204, *Vita di don Bartolommeo*.

² *Archiv. stor.*, append. II, p. 310. Misterul Bunei-Vestiri reprezentat la Ferrara, cu prilejul nunții lui Alfonso, cu ingenioase mașini de zbor și focuri de artificii. Vezi privitor la misterul Suzanei, a lui Ion Botezătorul și la reprezentarea unei legende la locuința cardinalului Riario, în *Corio*, fol. 417. Misterul lui Constantin cel Mare în palatul papal, carnavalul din 1484, vezi în *Jac. Volaterranus*, Murat., XXIII, col. 194.

pasaje lirice și unele tirade retorice, dar nimic care să amintească grandoarea și elanul caracteristic acelor *Autos sacramentales* ale lui Calderon.

E posibil ca uneori, în micile orașe unde punerea în scenă era mai modestă, reprezentarea dramelor religioase să fi fost mai impresionantă. S-a întâmplat¹, de pildă, ca unul din marii predicatori, despre care va fi vorba în partea ultimă a acestei cărți, Roberto da Lecce, să-și încheie ciclul de predici din timpul teribilei ciume din Perugia (1448), cu o reprezentare a Patimilor din Vinerea mare; apărură numai câteva personaje; dar întreg poporul izbucni în lacrimi. Fără îndoială, se întrebunțau în astfel de ocazii mijloace de înduioșare împrumutate naturalismului celui mai dur. Se obținea ceva asemănător tablourilor unui Matteo da Siena, sau grupurilor de ceramică ale lui Guido Mazzoni, când actorul care reprezenta pe Crist trebuia să apară pe scenă acoperit de vînătăi și cu sudori de singe, ba chiar cu coasta străpunsă și rana sîngerîndă².

Făcînd abstracție de câteva mari sărbători religioase, cununii princiare etc., împrejurările speciale care prilejuiau reprezentațiile misterelor erau foarte diferite. Cînd, de pildă, San-Bernardino da Siena fu sanctificat de către papă (1450), avu loc — probabil în

¹ Graziani, *Cronaca di Perugia, Archiv. stor.*, XIV, I, p. 598. În momentul răstignirii pe cruce, personajul viu era înlocuit cu un manechin.

² Un exemplu în *Pii II. Comment.*, L. VIII, pp. 383, 386. Și poezia sec. al XV-lea are uneori același ton de cruzime. O canzonă a lui Andrea de Basso descrie pînă în cele mai mici amănunte descompunerea trupului unei femei, care fusese neînduplecată față de iubitul ei. Într-o dramă, jucată la o minăstire în sec. al XII-lea, s-a putut vedea pe scenă cum Irod era mîncat de viermi. *Carmina Burana*, p. 80 u.

marea piață a orașului său natal — un fel de imitație dramatică (*rappresentazione*) a canonizării¹ sale, cu mîncare și băutură pentru toată lumea. Călugării cărturari își serbau promovarea la gradul de doctor în teologie printr-o reprezentare a legendei patronului orașului². De-abia descinsese în Italia regele Carol al VIII-lea, cînd ducesa văduvă Bianca de Savoia îl primi³ la Turin, cu un fel de pantomimă semireligioasă, în care mai întîi o scenă pastorală trebuia să reprezinte „*legea naturii*“, urmînd apoi o alta din viața patriarhilor care reprezenta „*legea harului*“; după care urmau istoriile lui *Lancelot du lac* și a *Atenei*. Cînd regele ajunsese la Chieri, fu așteptat din nou cu o pantomimă, care reprezenta o lehză primind o vizită înaltă.

Dacă exista o manifestație religioasă deosebită de toate celelalte prin fast și strălucire, aceasta era procesiunea de sărbătoarea Trupul Domnului sau Joia Verde, de care, în Spania, se atașa chiar și un anumit gen de poezie. În ceea ce privește Italia, s-a păstrat cel puțin descrierea fastuoasă a acestei sărbători, *Corpus Domini*, așa cum a fost celebrată de Pius al II-lea în 1482 la Viterbo⁴. Cortegiul în sine, care se urnise pornind dintr-un cort uriaș, splendid, ridicat în fața bisericii San-Francesco, trecînd prin strada principală și scurgîndu-se spre piața domului, era partea cea mai

¹ Allegretto, *Diarii Sanesi*, în Murat., XXIX, col. 767.

² Matarazzo, *Archiv. stor.* XVI, II, p. 36.

³ Extrase din *Vergier d'honneur*, în Roscoe, *Leone X*, ed. Bossi, I, p. 20 și III, p. 263.

⁴ *Pii II. Comment.*, L. VIII, p. 382 u. — O procesiune asemănătoare de sărbătoarea Trupului Domnului, de o strălucire deosebită, este menționată de Bursellis, *Annal. Bonon.*, în Murat., XXIII, col. 911, pentru anul 1492.

puțin importantă ; cardinalii și prelații bogați se însărcinaseră să împodobească tot parcursul, împărțindu-l între ei bucată cu bucată, acoperind toți pereții ¹ cu covoare scumpe și ghirlande de flori, făcând în același timp și o boltă imensă drept umbrar pentru întreaga procesiune și construind estrade în aer liber, pentru ca în cursul procesiunii să fie jucate scurte scene istorice și alegorice. Din descrierea rămasă, nu reiese limpede dacă era vorba de actori adevărați sau de simple manechine drapate ² ; în orice caz, nimic nu fusese neglijat, pentru a da serbării cea mai mare strălucire ; cheltuielile trebuie să fi fost extraordinare. Se vedea un Crist pătimind în mijlocul unui cor de îngeri ; o „cină de taină“ în care figura și sfântul Toma d'Aquino ; lupta arhanghelului Mihail cu demonii ; fântâni cu vin și orchestre de îngeri ; un mormânt al Mîntuitorului cu toată scena învierii ; în sfîrșit, în piața domului, mormîntul Mariei, care se deschidea după liturgia cea mare și după binecuvîntare ; purtată de îngeri, Maica Domnului se înălța cîntînd spre Paradis, unde Crist o încorona și o conducea la Tatăl Etern.

Printre aceste scene jucate în stradă, cea a cardinalului vice-cancelar Roderigo Borgia, mai tîrziu Alexandru al VI-lea, se distinge prin fast și prin alegorii obscure ³. Este cel dintîi spectacol acompaniat de salve

¹ Cu astfel de ocazii se putea spune : „*Nulla di muro si potea vedere*“, căci, într-adevăr, nu se mai vedea nici un perete.

² Același lucru se poate spune și despre alte descrieri.

³ Cinci regi însoțiți de oameni înarmați, un om sălbatec luptîndu-se cu un leu, acesta din urmă fiind probabil o aluzie la numele papii, Sylvius. (*Adaos Geiger* : după cum arată *Croce*, *Archiv. stor. napolet.*, XIV, 660, nu era vorba de un leu adevărat ci de unul imitat, făcut din lemn și paie.)

de tun¹, pentru care casa Borgia avea o predilecție deosebită.

Pius al II-lea vorbește mult mai puțin despre procesiunea care a avut loc în același an la Roma, cu ocazia aducerii din Grecia a craniului Sfântului Andrei. Și cu acest prilej Roderigo Borgia se distinse prin fastul deosebit cu care organizase serbarea; de altfel, această festivitate avu un caracter profan, dat fiind că inevitabilele coruri de îngeri mai erau însoțite și de alte măști și chiar de „oameni puternici”, niște herculi care trebuie că făceau tot felul de figuri atletice.

Spectacolele, în cea mai mare parte sau exclusiv, laice, mai cu seamă cele care aveau loc la marile curți princiare, urmăreau să uimească prin strălucire dar și prin bunul gust; exista, între diversele elemente ale festivității, o înlănțuire mitologică și alegorică plăcută și ușor de înțeles.

Dar un anumit caracter baroc nu lipsea nici aci; se vedeau apărînd figuri gigantice de animale, din care ieșeau deodată șiruri întregi de măști, ca de pildă la o recepție princiară în Siena² (1465), cînd, din pîntecele

¹ Exemple pentru perioada pontificatului lui Sixtus al IV-lea, vezi *Jac. Volaterran.*, în Murat., XXIII, vol. 135, 139. — De asemenea, s-au tras salve de tun, și la urcarea lui Alexandru al VI-lea pe tronul pontifical. Focurile de artificii, inventate pentru a înfrumuseța serbările italiene, intră, împreună cu toată decorația fastuoasă, mai degrabă în istoria artelor, decît în preocupările noastre. De asemenea, descrierea iluminățiilor splendide (v. p. 48), care au făcut celebre unele serbări — precum și a uriașelor vase de flori și a trofeelor de vînătoare — nu-și au locul aici.

² *Allegretto*, în Murat., XIII, col. 772 — Cf. Col. 770, primirea făcută lui Pius al II-lea în 1459, cînd se reprezenta un car cu îngeri și un paradis, de unde cobora un înger, salutînd pe Papa cu cîntece. Acesta fu mișcat pînă la lacrimi („*in modo che il papa si commosse a lagrime*”).

unei lupoaiice de aur, 15 ni un balet de douăsprezece persoane; alteleori apăreau uriașe vase de flori care conțineau personaje vii, chiar dacă obiectele nu erau de dimensiunile absurde pe care le aveau la curtea ducelui de Burgundia; se poate spune că cele mai multe aveau o linie artistică și poetică. Vorbind despre poezie (pp. 47, u.) am amintit despre amestecul dramei cu pantomima, la curtea din Ferrara. Serbările pe care cardinalul Pietro Riario le-a dat la Roma (1473) cu ocazia trecerii Lianorei de Aragon¹, mireasa principelui Ercole de Ferrara, s-au bucurat de o faimă europeană. Aici dramele propriu-zise, sînt încă mistere cu subiect în întregime religios; pantomimele, dimpotrivă, sînt mitologice; îl înfățișează pe Orfeu încîntînd animale sălbatice, pe Perseu și Andromeda, pe Ceres trasă de balauri iar pe Bacchus și Ariadna de pantere; apoi edictarea lui Achile; urma un balet al celebrelor perechi îndrăgostite din antichitate, un șir de nimfe întrerupt de năvala unor centauri, pe care apoi îi învinge Hercule, gonindu-i. Un lucru mărunț, dar caracteristic pentru gustul de atunci al formelor, e următorul: dacă la toate serbările existau personaje vii, care figurau ca statui în diverse nișe, fie așezate deasupra pilaștrilor fie alături de ele, deasupra arcurilor de triumf ori lîngă ele, ceea ce nu le împiedica să cînte sau să declame versuri la un moment dat, ele își păstrau culoarea naturală și îmbrăcămintea obișnuită, ceea ce le justifica manifestarea ca făpturi vii; în saloanele lui Riario se găsea însă între altele și un copil viu în întregime

¹ Corio, fol. 417, u. — *Infessura*, la Eccard, *Script.*, II, col. 1896, *Strozii poetae*, p. 193 în vol. *Aelosticha.*, cf. pp. 49, 54.

poleit cu aur, care, dintr-o fîntînă, stropea cu apă tot ce se afla în jurul său ¹.

Alte pantomime tot atît de strălucite, avură loc la Bologna, cu prilejul cununiei lui Annibale Bentivoglio cu Lucrezia d'Este ²; în loc de orchestre cîntară coruri, în vreme ce cea mai frumoasă din şirul de nimfe ale Dianei zbură lîngă Junona Pronuba în timp ce Venus, condusă de un leu, care nu era decît un individ bine travestit, se amestecă într-un balet de oameni sălbatci; decorul înfăţişa aici o pădurice aproape naturală. La Veneţia s-a sărbătorit, în 1491, vizita principeselor ³ d'Este, prin aducerea unui bucentaur (*bucintoro*), prin „regatte” şi prin prezentarea unei splendide pantomime *Meleagru* în curtea palatului dogilor. La Milano, Leonardo da Vinci ⁴ conduse festivităţile ducale ca şi pe cele ale altor seniori din timpul acela; una din maşinile sale care, desigur, putea concura cu cele ale lui Brunellesco, reprezenta într-o mărimă colosală, sistemul ceresc în plină mişcare; de cîte ori o planetă se apropia de Isabella, logodnica tînărului duce ⁵, zeul

¹ Vasari, VI, p. 255, *Vita di Puntormo*, povesteşte că în 1513, unul din aceşti copii care figurau în serbările florentine, a murit în urma efortului — sau poate a polcirii cu aur. Bietul copil trebuia să reprezinte „epoca de aur”.

² Phil. Beroaldi *orationes; nuptiae Bentivolarum*, Paris, 1492, p. 3 u.

³ M. Anton. Sabellici, *Epist.* L. III, fol. 17. (*Adaos Geiger*: Beatrice a prezentat ea însăşi festivitatea soţului ei — Lodovico Moro; în scrisori publicate de E. Molta în *Giorn. stor. della lett. ital.*, VII, p. 386 u.).

⁴ Amoretti, *Memorie etc. su Lionardo da Vinci*, p. 38 u.

⁵ În ce fel a obsedat astrologia acest secol pînă şi la serbări ne-o arată (deşi confuz descrise) procesiunile de planete la primirea logodnicilor princieri în Ferrara. *Diario Ferrarese*, în *Murat.*, XXIV, col. 248 ad. a 1473. Col. 283 ad. a. 1491. — Tot astfel în Mantua, *Archiv. Stor.*, append. II, p. 233.

care se afla înăuntru, ieșea din sferă și cînta versuri compuse de Bellincioni, poetul curții ducale (1489).¹ La o altă serbare (1493), apărură modelul statuii ecvestre a lui Francesco Sforza, defilînd în pas de paradă sub arcul de triumf din piața castelului. Se mai știe din Vasari, despre automatele ingenioase construite de Leonardo pentru recepția regilor Franței, ca seniori ai Milanului. Dar și orașele mai mici își dădeau osteneala să impună prin strălucirea serbărilor lor. Cînd ducele Borso veni² la Reggio, pentru a primi omagiile acestui oraș (1453), fu primit la intrare cu un enorm mecanism, deasupra căruia părea că plutește Sf. Prosper, patronul orașului, adumbrit de un baldachin ținut de îngeri, avînd dedesubtul lui o placă turnantă cu opt îngeri cîntînd, dintre care doi îl rugară pe sfînt să le încredințeze cheile cetății și sceptrul pentru ca să le înmîneze ducelui. Urma apoi un eșafodaj pus în mișcare de niște cai bine ascunși, pe care se afla un tron. Îndărătul tronului, Justiția stătea în picioare, însoțită de un geniu ca servitor; la cele patru colțuri ale platformei, patru legislatori bătrîni, înconjurați de șase îngeri purtînd drapele; de ambele părți, cavaleri în armuri, purtînd, de asemenea, drapele. Se înțelege de la sine că geniul și zeița nu l-au lăsat pe duce să treacă fără să-i adreseze cuvîntări de bun sosît. Un alt car, tras, pare-se, de un unicorn, purta o alegorie a Carității cu o torță aprinsă în mînă; între cele două alegorii, nu se putea renunța nici la antica plăcere a unui car în forma unei corăbii pus în mișcare de oameni bine ascunși.

¹ Burckhardt a dat anul 1489, dar Solmi a precizat în *Arch. stor. lomb.* 31, 76, că — în baza unui document necunoscut pînă acum — e vorba de anul 1490 (*n. Kröner.*)

² *Annal. Estens.* în Murat., XX, col. 468, u. Descrierea este neclară și, pe deasupra, tipărită după o copie incorectă.

Toate trei se aflau în fruntea cortegiului ducal ; dar în fața bisericii San-Pietro se opriră din nou ; un sfânt Petru, escortat de doi îngeri, coborî plutind, înconjurat de o aureolă de glorie, de pe fațada bisericii pînă jos la duce, îi întinse o cunună de lauri, apoi se ridică din nou plutind spre locul lui ¹. Clerul se mai îngrijise și de o altă alegorie, pur bisericească ; în vîrfurile a două coloane înalte stăteau Idolatria și Credința ; după ce aceasta din urmă, reprezentată printr-o fată frumoasă, transmise ducelui salutul ei, coloana alăturată se prăbuși cu manechin cu tot. Mai departe, cortegiul întîlni un Cezar cu șapte femei frumoase, pe care acesta le prezentă ducelui ca simbolurile celor șapte virtuți ce va trebui să le dobîndească. În fine, se ajunse la catedrală ; dar, după serviciul divin, ducelul Borso trebui din nou să ia loc pe un tron de aur, de la înălțimea căruia să asculte încă o dată complimentele și urările măștilor de care am pomenit. Încheierea o făcură trei îngeri, care coborîră, plutind, de pe o clădire vecină și-i oferiră, în mijlocul cîntecelor armonioase, ramuri de palmier ca simbolul păcii.

Să examinăm acum serbările în care cortegiul în sine este elementul principal.

Fără îndoială că, încă de la începutul Evului Mediu, procesiunile religioase oferiră un prilej pentru mascaradă, adică pentru plăcerea de a se travesti, fie prin însoțirea sacramentelor, a icoanelor și a moaștelor de către copii costumați în îngeri — fie prin personaje luate din Patimile lui Christos ca de pildă, Christ cu crucea, tâlhari, osuși, femei sfinte. La aceste serbări bisericești figurează cortegii avînd un caracter local care, conform spiritului naiv al Evului Mediu, conți-

¹ Aflăm că sfîrșitul acestei mașinării erau mascate cu ghirlande.

neau o grămadă de elemente profane. Interesant este, mai ales, acel „*carrus navalis*”, carul în formă de corabie¹, împrumutat din păgânism și care, după cum am văzut în exemplul de mai sus, putea figura în cortegii de naturi diferite, dar al cărui nume a rămas atașat mai ales de „carnaval”. O astfel de corabie putea să placă spectatorilor ca o operă de artă, grațios împodobită, fără ca cineva să-și mai dea seama de vechea ei semnificație. Când, de pildă, Isabella a Angliei și logodnicul ei, împăratul Frederic al II-lea, se întâlneau în Colonia, un mare număr de care în formă de corăbii, purtând coruri de preoți și trase de cai nevăzuți, ieșiră în întâmpinarea principesei.

Dar procesiunile religioase puteau să fie nu numai înfrumusețate prin adăugiri și podoabe de tot felul, ci înlocuite pur și simplu prin cortegii cu persoane travestite. Obiceiul actorilor care, mergând să joace un mister religios, defilau mai întâi pe străzile principale ale orașului a constituit un îndemn în acest sens. Dar este de asemenea posibil ca un gen de cortegiu compus din personaje religioase să se fi format în mod spontan. Dante descrie² acel „*Trionfo*” al Beatricei cu cei douăzeci și patru de bătrâni ai Apocalipsului, cele patru animale mistice, cele trei virtuți creștine și cele patru virtuți cardinale, Sf. Luca, Sf. Pavel și alți apostoli, în așa fel că ești aproape silit să presupui existența unor atari cortegii la o epocă foarte îndepărtată. Acest

¹ Propriu-zis, corabia „*Isis*” care se lansează la 5 martie, ca simbol al redeschiderii navigației. Analogie în cultul german, vezi în Jac. Grimm, *Deutsche Mythologie*.

² Purgatorio, cântul XXIX, p. 43 până la sfârșit, și începutul cântului XXX. Carul este, potrivit versetului 115, mai grandios decât carul de triumf al lui Scipio, al lui August, chiar decât al zeului soarelui.

lucru pare să-l dovedească mai cu seamă carul care poartă pe Beatrice și care, într-o pădure vizionară, magică, nu numai că nu putea fi de folos, ci era de-a dreptul bătător la ochi. Dante a considerat probabil carul doar ca pe un simbol esențial al triumfului; poate că poemul său să fi devenit un imbold pentru asemenea procesiuni a căror formă fusese luată din triumful imperatorilor romani? Oricum ar fi e sigur că poezia și teologia au ținut să păstreze acest simbol. Savonarola, în al său *Triumf al crucii*, reprezintă¹ pe Crist purtat pe un car triumfal; deasupra lui strălucește globul Trinității, în mîna stîngă are crucea, în dreapta cele două *Testamente*; mai jos stă Fecioara Maria; înaintea carului merg patriarhii, profeții, apostolii și predicatorii; de ambele părți martirii și doctorii cu cărțile deschise; urmează apoi tot poporul convertiților; la mare depărtare, se îngrămădesc nenumărate cete de vrăjmași, de împărați, de puternici, de filozofi, de eretici, toți învinși, cu idolii sfărîmați, cu cărțile arse. (O mare compoziție a lui Tizian, cunoscută ca gravură în lemn, se apropie oarecum de această descriere.) Dintre cele treisprezece elegii ale lui Sabellico în cinstea Maicii Domnului, cea de a noua și cea de a zecea conțin o procesiune triumfală a ei, împodobită cu numeroase alegorii și mai ales interesantă prin caracterul pozitiv și realist, pe care pictura secolului al XV-lea a știut să-l dea scenelor de acest gen.

Mult mai frecvente însă decît „trionfii-le“ religioase, erau cele profane: imitații după vechile procesiuni triumfale ale imperatorilor romani, așa cum

¹ Compară cu Ranke, *Geschichte der rom. und germ. Völker*, ed. II, 1874, p. 95.

Alte amănunte la Villari, Savonarola, II, p. 176-u. Schnitzer, Savonarola II, p. 463 u. (n. Kröner.)

se cunoșteau ele după reliefurile antice completate cu descrierile autorilor latini. Am vorbit mai înainte despre simțul istoric al poporului italian în vremea Renașterii, cu care aceste lucruri sînt în legătură.

Mai întîi existau adevărate intrări triumfale, care aveau loc din cînd în cînd și ai căror organizatori încercau să se apropie cît mai mult posibil de modelul antic, cîteodată chiar împotriva gustului triumfătorului însăși. În 1450, Francesco Sforza avu tăria de caracter să refuze, la intrarea în Milano, carul triumfal ce-i fusese pregătit, spunînd că astfel de lucruri nu sînt decît superstiții de ale regilor¹. Alfons cel Mare, la intrarea² sa în Neapole (1443) avu bunul gust să refuze cununa de lauri, pe care Napoleon, la încoronarea lui din Notre Dame, n-o va disprețui. Încolo, procesiunea lui Alfonso (care intră printr-o breșă făcută în zid, străbătînd apoi orașul pînă la dom) fu doar un amestec bizar de elemente antice, alegorice și altele de un burlesc pur. Carul tras de patru cai albi, pe care trona el, era disproportionat de înalt și în întregime aurit; douăzeci de patricieni îi purtau baldachinul din brocart de aur. Partea cortejiului pe care o preluaseră florentinii aflați în Neapole, se compunea mai întîi din tineri și eleganți cavaleri care-și agitau lăncile cu multă iscusință. Urma apoi un car purtînd pe zeița Fortuna, însoțită de

¹ Corio, fol. 401 : „dicendo, tali cose essere superstizioni de'Re“, Cf. Cagnola, *Archiv. stor.*, III, p. 127.

² Vezi vol. I, p. 269. — *Triumphus Alphonsi*, ca anexă la *Dicta et Facta Alphonsi*, de Ant. Panormita. — O repulsie față de triumfurile prea strălucitoare se observă și la vitejii Comneni. Cf. Cinnamus, *Epitome rer. ab Comnenis gestarum.*, I, 5 ; VI, 1.

șapte călăreți închipuind cele șapte Virtuți. Conform legilor necrutătoare ale alegoriei, la care artiștii, ei înșiși, erau siliți să se supună, zeita norocului ¹ n-avea păr decît în partea din față a capului, pe partea dinapoi fiind cheală, iar geniul, așezat pe o margine de jos a carului și care reprezenta nestatornicia norocului, trebuia, din această cauză, să stea cu picioarele într-un lighean cu apă. Urma apoi o trupă de cavaleri purtînd costume din diferite țări, unui îmbrăcați ca principii sau seniori străini, iar pe un car înalt, deasupra unui glob terestru ce se învîrtea, apărea un Iuliu Cezar ² încoronat cu lauri, care, oprindu-se, lămuria regelui, în versuri italiene, toate alegoriile precedente, reintrînd apoi și el în cortegiul. Șaizeci de florentini, tot înveșmîntați în purpură, completau splendida exhibiție a patriei lor, expertă în astfel de festivități. Venea apoi o trupă de catalani, pe jos, purtînd, legate de ei, niște jucării în forma unor cai mici și simulînd o bătaie cu o trupă de turci, voind parcă să parodieze patosul florentin. După aceea, apărea un turn enorm, a cărui ușă era păzită de un înger cu sabie; sus, stătea patru Virtuți și salutau, fiecare printr-un cîntec aparte, pe rege. Restul cortegiului nu mai prezenta vreun interes deosebit.

¹ Face parte din naivitățile Renașterii aceea de a indica Fortunei un astfel de loc. La intrarea lui Massimiliano Sforza în Milano (1512) ea stătea, ca figură principală a unui arc de triumf, deasupra celorlalte patru : „*Fama*“, „*Speranza*“, „*Audacia*“ și „*Penitenza*“, toate reprezentate prin persoane vii. Cf. Prato, *Archiv. stor.*, III, p. 305.

² Intrarea lui Borso d'Este în Reggio, descrisă mai sus, la pagina 389, arată ce impresie a făcut în toată Italia triumful lui Alfonso. Despre intrarea lui Cezar Borgia în Roma la 1500, vezi Gregorovius, VII, p. 439.

La intrarea lui Ludovic al XII-lea, regele Franței, în Milano (1507)¹, în afară de inevitabilul car cu Virtuți, se alcătui și un tablou alegoric cu Jupiter, Marte și o Italie înfășurată într-o plasă mare, imaginea țării care se supunea întru-totul voinței regelui; după care urma un car cu trofee și așa mai departe.

Cînd însă nu erau triumfuri reale de sărbătorit, poezia venea să despăgubească pe principi. După Petrarca și Boccaccio toate figurile glorioase ale prezentului slujesc drept însoțitoare ale alegoriilor; acum, celebritățile trecutului devin suita principilor. În acest sens cîntă² poeta Cleofe Gabrielli de Gubbio pe ducele Borso de Ferrara. Ea îi dădu ca suită șapte regine (adică artele liberale) cu care el urca pe un car, apoi cîteva cete de eroi care, pentru a nu fi confundați, purtau numele scris pe frunte; urmau toți poeții iluștri; zeii veneau în carele împodobite. În general, pe atunci, plimbarea figurilor mitologice și alegorice nu mai lua sfîrșit; chiar cea mai valoroasă operă de artă din timpul lui Borso, ciclul de fresce din palatul Schifanoja, cuprinde o întreagă friză avînd un astfel de conținut³. Cînd i se comandă lui Rafael să picteze „*Camera della segnatura*“, acest gen de pictură era deja consumat și profanat; geniul său i-a dat o nouă și ultimă consfin-

¹ Prato, *Archiv. stor.*, III, p. 260.

² Cele trei capitole în terține, în *Anecdota litt.*, p. 461 u.

³ Nu rareori apar și tablouri cu asemenea conținut: desigur mai mult ca o amintire a adevăratelor mascarade. În curînd, cei mari se obișnuiesc să iasă în carul triumfal la toate festivitățile. Annibale Bentivoglio, fiul cel mai mare al primarului orașului Bologna, după ce arbitrase o luptă obișnuită, se întoarce la palat, „*cum triumpho more romano*“. Bursellis, în Murat., XXIII, col. 909 ad. a. 1490.

țire iar lucrarea de mai sus rămîne și ea, ca toate operele lui, în admirația perpetuă a întregii omeniri.

Intrările triumfale propriu-zise aveau un caracter excepțional. Dar orice cortegiu solemn, fie că celebra o victorie strălucită, fie că era o manifestație fără prea mare însemnătate, lua, mai mult sau mai puțin, caracterul și, aproape întotdeauna, denumirea de *Trionfo*. E de mirare că acest lucru nu s-a extins și asupra înmormîntărilor.¹

La început se reprezentaseră, în timpul carnavalului și în alte ocazii, triumfuri ale anumitor generali romani din antichitate. Astfel, la Florența, se văzu triumful lui Paulus Aemilianus (sub Lorenzo Magnifico) și cel al lui Camillus (la vizita lui Leon al X-lea), amîndouă organizate sub conducerea pictorului Francesco Granacci². La Roma, prima solemnitate de acest fel sub Paul al II-lea, fu triumful lui Augustus după victoria sa asupra Cleopatrei³, cînd, în afară de personajele comice și mitologice (care nu lipseau nici din triumfurile antice), se regăsiră toate elementele consacrate prin tradiție: regi înălțuiți, panouri de mătase cu hotărîri ale poporului și senatului, un senat fictiv, costumat după moda antică, cu edili, chestori, pretori, etc. trăsuri pline de oameni mascați care cîntau și, fără îndoială, care cu trofee. Alte exhibiții reprezentau,

¹ Marile funeralii ale lui Malatesta Baglioni, otrăvit în Perugia la 1437 (Graziani, *Archiv. stor.*, XVI, I, p. 413), amintesc pompele funebre ale Etruriei antice. Cavalerii care însoțesc convoiul mortuar, precum și alte uzanțe se găsesc în general la toată nobilimea Occidentului. Cf. de pildă: Funeraliile lui Bertrand Duguesclin, în *Juvenal des Ursins*, ad. a. 1389 — Vezi și Graziani, loc. cit., p. 360.

² Vasari, V, p. 341, *Vita di Granacci*.

³ Mich. Canensis, *Vita Pauli II*, în Murat., III, II, col. 118. u.

Într-un chip mai general, antica putere a Romei, „*Stăpîna lumii*“ și, sub impresia primejdiei turcești, ochii mulțimii priveau cu fală o trupă de prizonieri turci, defilînd pe cămile.

Mai tîrziu, în timpul carnavalului din 1500, făcînd o aluzie îndrăzneată la propria sa persoană, Cezar Borgia sărbători¹ triumful lui Iuliu Cezar cu unsprezece care magnifice, desigur spre indignarea pelerinilor care veniseră la jubileu.

Foarte frumoase și pline de gust au fost cele două *Trionfi* avînd o semnificație mai generală, pe care două asociații rivale din Florența le organiză² cu prilejul alegerii lui Leon al X-lea: unul reprezenta cele trei vîrste ale vieții omenești, celălalt vîrstele lumii, în cinci tablouri din istoria Romei și în două alegorii care aminteau vîrsta de aur a lui Saturn și întoarcerea ei. Ornamentarea plină de fantezie a carelor, uneori opera marilor artiști florentini, uimea și fermeca lumea într-atît, încît născu dorința unanimă ca atari spectacole să devină periodice. Pînă atunci, orașele supuse remiteau pur și simplu darurile lor simbolice, ca omagiu anual, într-o anumită zi, fără o ceremonie deosebită (stofe scumpe și lumînări de ceară); acum, corporația de negustori construi zece care (urmînd ca mai tîrziu numărul lor să crească) nu atît pentru a transporta cuvenitele daruri, cît pentru a le simboliza³; Andrea del Sarto, care decora cîteva din ele, le prefăcu în adevărate opere de artă. Carele acestea

¹ Tommasi, *Vita di Cesare Borgia*, p. 251 (Gregorovius, Rom. VII, p. 441).

² Vasari, XI, p. 34 u. *Vita di Puntormo*. Un pasaj important în felul lui.

³ Vasari, V, p. 21. *Vita di Andrea Sarto*.

pentru tributuri și trofee, deveniseră nelipsite chiar de la unele manifestații mai puțin grandioase. În 1477, locuitorii din Siena sărbătoriră alianța încheiată între Ferrante și Sixtus al IV-lea, de care aparțineau și ei, printr-un car purtând „*un om travestit în zeița Păcii, stînd cu picioarele pe o cuirasă și pe diverse arme*”¹

La serbările venețiene, ambarcațiunile înlocuiau carul, dînd solemnităților o strălucire stranie, fantastică. O ieșire a Bucentaurului, *Bucintoro*, în întîmpinarea principeselor Lianore și Beatrice de Ferrara, în 1491 ne este descrisă² ca un spectacol cu adevărat feeric; nenumărate corăbii mergeau înaintea lui, împodobite cu covoare și ghirlande, avînd pe punte tineri în veșminte minunate; în jurul vaselor alunecau, pe niște aparate de plutire, genii cu atribute de zei; mai jos, se găseau alții, cu înfățișare de tritoni sau de nimfe alcătuiind grupuri; pretutindeni cîntece, parfumi și steaguri brodate cu aur, care fluturau în vînt. După Bucintoro venea un furnicar de gondole, încît pe întregul întins al unei mile („*miglie*” sau „*octo stadia*” spune autorul) nu se mai zărea apa. Între spectacolele care urmau cîteva zile în șir, în afară de pantomima amintită mai sus, e cazul să pomenim, ca de ceva nou, de „*regatta*” în care se întrecură cincizeci de fete voionice. În secolul al XVI³-lea, nobilimea era împărțită în corporații speciale care se îngrijeau de organizarea serbărilor, al căror punct de atracție îl forma de obi-

¹ Allegretto, la Murat., XXIII, col. 783. Faptul că s-a sfărîmat o roată era considerat ca semn rău.

² M. Anton. Sabellici, *Epist.*, L. III, fol. 17. Scrisoare către M. Anton. Barbavarus.

³ Sansovino, *Venezia*, p. 151, u. Societățile se numeau: *Pavoni*, *Accesi*, *Eterni*, *Realii*, *Sempiterni*; sînt desigur aceleași care mai tîrziu s-au transformat în academii.

cei cîte o mașină miraculoasă și de mari proporții, instalată pe un vas. Astfel, în 1541, cu prilejul serbării corporației *Sempiterni* se văzu mișcîndu-se pe *Canale Grande* un glob imens închipuind universul, înăuntrul căruia avu loc un bal feeric. Carnavalul din Veneția era vestit prin baluri, cortegii și reprezentații de tot felul. Piața San Marco era destul de mare ca să se poată organiza acolo, uneori, nu numai turnire ci chiar și „trionfi“, după modelul orașelor de uscat. La o serbare a Păcii¹, frățiile religioase (*scuole*) se îngrijiră de toate amănuntele unui asemenea cortegiu și se întrecură în lux și grandoare. Cu acest prilej, între două șiruri de policandre cu lumînări roșii, în mijlocul cetelor de muzicanți și de copii cu aripi, care țineau în mîinile lor cupe de aur și cornuri ale belșugului, se văzură tronînd, deasupra unui car împodobit, Noe și David, alături unul de altul; venea, apoi, Abigail, ducînd de căpăstru o cămilă încărcată de comori și, în urmă pe un alt car, un grup simbolic, cu înțeleș politic: Italia, între Veneția și Liguria, iar pe o treaptă mai înaltă, trei figuri feminine, purtînd însemnele principilor aliați². Acest car era urmat, între altele, de un glob terestru înconjurat de constelații. Carele următoare aduceau pe suveranii de mai sus, figurați prin personaje bogat costumate, cu servitorii și cu armele lor — dacă interpretăm bine spusele autorului.

Carnavalul propriu-zis, lăsînd la o parte marile procesiuni, n-avea nicăieri, în secolul al XV-lea, o fiziono-

¹ 12 April 1495, sărbătoarea încheierii păcii între Papă și Împărat; vezi scrisoarea către M. Anton. Barbavarus. Cf. M. Anton. Sabellici, *Epist.*, I. V, fol. 28.

² Papa Alexandru al VI-lea, împăratul Maximilian și regele Spaniei.

mie atât de variată ca la Roma¹. Aici erau mai întâi alergările, organizate în modul cel mai divers : existau curse de cai, de bivoli, de măgari ; apoi de bătrâni, de tineri, de evrei etc. Paul al II-lea, puneă să se împartă hrană poporului în fața locuinței lui de pe atunci, care era *Palazzo di Venezia*. Jocurile aveau loc în *Piazza Navona* ; ele nu dispăruseră, poate, niciodată în întregime, din vremurile antice, și păstrau un caracter războinic impunător ; era un simulacru de luptă între două trupe de cavalerie, după care urma o paradă de cetățeni înarmați. Pe de altă parte, măștile se bucurau de o mare libertate și timp de câteva luni² exista dreptul travestirii. Sixt al IV-lea nu se temea să treacă prin mijlocul măștilor chiar în cartierele cele mai populate ale orașului, Campo Fiore sau Banchi, dar evita vizitele în Vatican. Sub Inocențiu al VIII-lea, un obicei rău și destul de vechi al cardinalilor, atinse culmea : în timpul carnavalului din 1491, ei își trimiseră reciproc care încărcate cu măști, bufoni și cântăreți, toți admirabil costumați, dar recitînd versuri scandaloase ; erau, bineînțeles, escortați de călăreți.

În afară de carnaval, cetățenii Romei par să fi fost cei dintâi care au recunoscut valoarea marilor manifestății cu torțe. Cînd Pius al II-lea se întoarce³, în 1459, de la congresul din Mantua, poporul îi făcu cin-

¹ Infessura, ed. Tommazzini, 69, 265 ; — Canensius, *Vita Pauli II*, la Murat, III, II, col. 1012. — Platina, *Vitae pontiff.*, p. 318. — Jac Volaterran, în *Muratori.*, XXIII, col. 163, 194. — Paul. Jov. *Elogia*, p. 98 *sub Juliano Caesarino*. — În alte părți existau și întreceri între femei, v. *Diario Ferrarese*, în *Murat.*, XXIV, col. 384.

² Sub Alexandru al VI-lea, aceasta ținu odată din octombrie și pînă în post, în 1502, cu ocazia nunții Lucreției Borgia. Cf. Tommasi, 1. c., p. 322.

³ *Pii II. Comment.*, L. IV, p. 211.

stea unei uriașe parade ecvestre cu torțe, rotindu-se în cercuri luminoase în fața palatului. Sîxt al IV-lea, găsi totuși de cuviință să nu mai permită¹ astfel de demonstrații nocturne cu torțe și ramuri de măsline.

Carnavalul din Florența întrecea însă pe cel din Roma, printr-un anumit fel de cortegii, care au lăsat² și în literatură o glorioasă amintire. În mijlocul unui imens furnicar de măști, mișcîndu-se călare sau pe jos, apărea un car imens, avînd o formă fantastică și purtînd pe el fie o figură alegorică dominantă, fie un grup alegoric împreună cu tot ceea ce ține de el, de pildă Gelozia cu patru fețe purtînd pe fiecare cîte o pereche de ochelari, cele patru Temperamente cu planetele corespunzătoare, cele trei Parce, Înțelepciunea tronînd deasupra Speranței și a Temerii, înălțate în fața ei, cele patru vîrste ale vieții, cele patru vînturi, cele patru anotimpuri etc. De asemenea, celebrul car al Morții cu sicriile care se deschid, apoi splendide scene mitologice cu Bacchus și Ariadna sau Paris și Elena și așa mai departe.

În sfîrșit, apăreau care cu oameni formînd o anumită categorie ca de pildă cerșetorii sau vîntorii de nimfe, sufletele jalnice care au aparținut în viață femeilor nemiloase, eremiții, vagabonzii, diavolii, vînzătorii anumitor mărfuri, o dată chiar „*il popolo*“, lumea amestecată. Și toți se acuzau reciproc prin cîntece, pentru greșelile lor. Parte din aceste cîntece, care au

¹ Nantiporto, în Murat., III, II, col. 1 080. Poporul voia să-i mulțumească pentru că încheiase pacea ; găsiră însă porțile palatului închise și detașamente de soldați peste tot.

² Vezi : *Tutti i trionfi, carri, mascherate, o canti, carnascialeschi* — Cosmopoli, 1750. — Macchiavelli, *Opere Minori*, p. 505. — Vasari, VII, p. 115 u., *Vita di Piero di Cosimo* ; se atribuie acestuia din urmă o mare parte din dezvoltarea acestor elemente.

fost culese și au rămas pînă în zilele noastre, ne lămuresc asupra cortegiului; ele sînt uneori patetice, alteori umoristice, cîteodată obscene. Cîteva, din cele mai pipărate, sînt puse pe seama lui Lorenzo Magnifico, probabil fiindcă adevăratul autor n-a îndrăznit să-și dea numele; este sigur însă că el a compus minunatul cîntec care acompaniază scena cu Bacchus și Ariadna, al cărui refren străbate din secolul al XV-lea pînă la noi, ca o melancolică presimțire a prea scurtei splendori a Renașterii însăși :

*„Quanto è bella giovinezza,
Che si fugge tutta via !
Chi vuol esser lieto, sia :
Di doman non c'è certezza.”*

*(„Ce frumoasă-i tinerețea
Și atît de trecătoare !
Cine-i fericit — să fie,
Căci de mîine nu se știe.”)*

Partea a VI-a

MORAVURI ȘI RELIGIE

Moralitatea ● Religia în viața de toate zilele ● Religia și spiritul Renașterii ● Amestec de superstiții antice și moderne ● Zdruncinarea credinței

CAPITOLUL 1

MORALITATEA

Dacă atitudinea diferitelor popoare față de cele mai înalte lucruri, Dumnezeu, virtute ori nemurire, poate, fi cercetată pînă la un anumit punct, ea nu poate fi însă prezentată trăgînd paralele între aceste popoare. Cu cît afirmațiile în domeniul acesta par mai categorice, cu atît mai mult trebuie să ne ferim de a le accepta în mod absolut și de a le generaliza.

Lucrul e valabil în primul rînd pentru judecata noastră privitoare la moralitate. Vom putea indica multe nuanțe particulare precum și felurite contraste între popoare, dar înțelegerea omenească este prea slabă pentru a îmbrățișa o asemenea totalitate în mod absolut. Determinarea valorii morale a caracterului național, a vinovăției și conștiinței, duce la grave erori, greu de depistat tocmai fiindcă lipsurile și defectele au și o altă față, după care ele pot să apară drept caractere naționale, ba chiar virtuți. Acelor autori cărora le place să condamne unele popoare în masă și scriu, uneori, luînd chiar un ton violent, trebuie să le lăsăm această plăcere. Popoarele occidentale se pot ofensa reciproc, dar, din fericire, nu se pot osîndi. O mare națiune care prin cultura sa, prin fapte și prin experiențe, a fost într-o strînsă legătură cu întreaga lume modernă, nu-și pleacă urechea nici la

acuzății nici la apologii, ea își urmează calea ei, cu sau fără încuviințarea teoreticienilor.

De aceea, în cele ce urmează aici nu întreprindem un proces al culturii italiene, judecarea ei, ci ne mulțumim cu o serie de observații marginale, rezultat firesc al unor studii de mai mulți ani asupra Renașterii italiene. Valoarea acestor note este cu atât mai limitată, cu cât ele se referă, în cea mai mare parte, doar la viața păturilor superioare ale societății italiene pe care o cunoaștem sub aspectele ei bune, ca și sub cele rele, mult mai de aproape decât viața altor popoare europene. Dar, deși gloria și joshicia sînt aici mai evidente, mai bătătoare la ochi decât oriunde, nu înseamnă nicidecum că stabilirea unui bilanț general privind moralitatea ar fi mai ușoară.

Ce privire ar putea să pătrundă în adîncurile unde se formează caracterele și destinele popoarelor, unde însușirile înnăscute și cele dobîndite se contopesc, alcătuiind mereu alte și alte întreguri ce devin o a doua și a treia natură, în acele adîncuri în care însăși darurile spirituale, ce par la prima vedere originare, s-au format relativ tîrziu, fiind achiziții mai noi. Avea, de pildă, italianul, înainte de secolul al XIII-lea, acea vioiciune, acea siguranță a omului împlinit, acea capacitate de a însufleți total prin cuvînt și formă, prin care s-a distins de atunci încoace? Și dacă nu cunoaștem aceste lucruri, cum putem noi judeca acele multiple vine atît de delicate prin care circulă și se combină neconștient spiritul cu moralitatea? Există, fără îndoială, o judecată, personală, a cărei călăuză este conștiința dar e mai bine să lăsăm popoarele în pace, și să nu le aplicăm sentințele noastre generale. Cel mai bolnav popor în aparență, poate fi mai robust decât unul aparent sănătos, care ascunde în el

sîmburele morții, pe care cel dintîi pericol îl scoate la lumină.

La începutul secolului al XVI-lea, cînd cultura Renașterii ajunsese la apogeu și cînd dezastrul politic al națiunii era ca și irevocabil hotărît, n-au lipsit gînditorii serioși, care să facă o legătură între acest dezastru și marea imoralitate existentă. Nu e vorba de acei predicatori ai pocăinței, care apar la toate popoarele și în toate timpurile socotindu-se datori să se lamenteze din pricina vremurilor grele și a corupției lumii, ci de unul ca Macchiavelli care, în mijlocul uneia dintre cele mai importante înlănțuiri de raționamente¹ spune pe față : da, noi italienii sîntem profund nereligioși și depravați. Un altul ar fi spus, poate : noi sîntem excepțional de dezvoltăți pe plan individual ; rasa ne-a eliberat din cătușele moralei și ale religiei, iar legile exterioare le disprețuim, pentru că suveranii noștri sînt nelegitimi, iar slujbașii și judecătorii niște ticăloși. Macchiavelli însuși adaugă : pentru că Biserica, prin slujitorii ei, dă exemplul cel mai rău.

N-am trebui, oare, să adăugăm : „*pentru că antichitatea a avut o influență defavorabilă ?*” În orice caz, o astfel de afirmație comportă o serie de restricții ce trebuie făcute cu multă prudență. Mai întîi, s-ar putea vorbi de așa ceva în legătură cu umaniștii, avînd în vedere viața lor destrăbălată. La alte categorii s-ar putea ca situația să fi fost alta, și anume, ca idealul unei vieți, creștine, sfinte, să fi fost înlocuit printr-un ideal al grandoarei istorice. Printr-o eroare ușor de înțeles fură privite cu indiferență chiar și greșelile în pofida cărora oamenii mari au fost totuși mari. Se

¹ *Discorsi*, L. I, c. 12. Vezi și C. 55 : că Italia ar fi mai stricată decît orice altă țară ; după ea ar urma Franța și Spania.

poate presupune că acest lucru s-a petrecut aproape inconștient, căci dacă ar fi să căutăm un temei teoretic acestei idei, l-am găsi tot la umaniști, ca de pildă la Paolo Giovio, care îl dezvinovăța¹ pe Giangaleazzo Visconti, de călcarea unui jurământ, prin faptul că aceasta a făcut posibilă întemeierea unui mare stat, invocînd exemplul lui Iuliu Cezar. Marii istorici și oameni politici florentini n-au făcut uz de asemenea citate servile, iar dacă în judecata și faptele lor apare ceva ce ține de antichitate e pentru că forma statului lîr a dus în mod necesar la concepții oarecum analoge celor ale antichității.

Dar oricum, Italia se găsea, pe la începutul secolului al XVI-lea, într-o gravă criză morală, din care cu greu se mai putea spera să se găsească o ieșire.

Să începem prin a indica acea forță morală care a opus cea mai dîrză rezistență în fața răului. Oamenii superiori înzestrați, nădăjduiau să găsească această forță în sentimentul onoarei. Acest sentiment este un amestec enigmatic de conștiință etică și egoism, pe care omul modern îl mai păstrează încă, chiar dacă, din vina lui sau nu, a pierdut tot restul : credință, dragoste, nădejde. Acest sentiment al onoarei e conciliabil cu o mare doză de egoism și cu toate marile vicii, fiind în stare să ducă la cele mai năstrușnice iluzii, dar, în același timp, tot ce a mai rămas nobil în sufletul unui om, poate adera la acest simțămînt al onoarei, scoțînd dintr-însul, ca dintr-un izvor, forțe noi. Într-un sens mult mai larg decît ne închipuim de obicei, el a devenit pentru europeanul din zilele noastre, evoluat pe plan individual, îndreptarul hotărîtor al tuturor acțiunilor ; chiar mulți dintre aceia care pe

¹ Paul Jov., *Viri illustres* : Jo. Gal. Vicecomes.

lingă cultul onoarei au rămas credincioși tradițiilor morale și religioase, iau în mod inconștient hotărâri din cele mai importante, întemeindu-se pe acest sentiment.

Nu face parte din obiectivele noastre demonstrarea faptului că însăși antichitatea cunoștea o anumită nuanță a acestui sentiment și că Evul Mediu a făcut din onoare înțeleasă într-un sens special, rostul și mobilul unei anumite clase. De asemeni nu vom polemiza cu aceia care consideră conștiința și nu sentimentul onoarei, ca fiind unicul principiu activ moral; fără îndoială, ar fi mai bine și mai frumos dacă situația ar fi fost aceasta, dar de vreme ce ești silit să recunoști că hotărârile cele mai bune emanau dintr-o „conștiință mai mult sau mai puțin turburată de egoism” — e mai bine să spunem acestui amestec pe numele lui. Ce e drept, la italienii Renașterii, e uneori greu să deosebim sentimentul onoarei de setea propriu-zisă de glorie cu care, adeseori, se confundă. Totuși, cele două elemente rămân perfect distincte.

Asupra acestui punct, mărturiile nu lipsesc. Nu vom cita decât una din acestea, atât de evidentă încât se impune atenției noastre mai mult decât altele; ea este luată din *Aforismele* lui Guicciardini¹: „*Cel care prețuiește onoare izbuteste în toate, pentru că nu se teme nici de osteneți, nici de primejdii, nici de cheltuieli; am trăit-o pe pielea mea și trebuie s-o spun și s-o scriu: acțiunile omenești, care nu pornesc de la acest mobil puternic, sînt deșarte și moarte*”. Firește, cunoscînd viața autorului după alte mărturii, trebuie să adăugăm că aici nu e vorba decât de simțămîntul onoarei și nicidecum de apetitul propriu-zis al gloriei.

¹ Franc. Guicciardini, *Ricordi politici e civili*, n. 118 (*Opere inedite*, vol. I).

Mărturia lui Rabelais e poate mai precisă decît a oricărui italian. E adevărat că nu ne prea face plăcere să-i amestecăm numele în cercetarea noastră. Opera acestui francez viguros, dar baroc, ne dă o idee aproximativă despre felul în care ar arăta Renașterea dacă ar fi lipsită de formă și frumusețe¹. Dar imaginea pe care ne-o oferă zugrăvind viața ideală în mînăstirea Theleme este hotărîtoare din punct de vedere cultural-istoric, astfel încît fără această fantezie tabloul pe care-l avem despre secolul al XVI-lea ar fi incomplet. Printre altele, povestește următoarele despre domnii și doamnele trăind în acest ordin al bunului plac: „*En leur reigle n'estoit que ceste clause: Fay ce que voudras. Parce que gens liberes, bien nayz², bien instruits, conversans en compaignies honnestes, ont par nature ung instinct et aguillon qui tousjours les poulse à faictz vertueux, et retire de vice: lequel ilz nommoient honneur.*”³

Întîlnim aici aceeași credință în bunătatea naturii umane care va însufleți a doua jumătate a secolului

¹ Perechea sau paralela lui este Merlinus Coccajus (Teofilo Folengo), al cărui *Opus Macaronicorum* era cunoscut de Rabelais și citat de mai multe ori (*Pantagruel*, L. II ch. I și ch. III sfîrșitul). Poate ideea de a crea pe Gargantua și Pantagruel să-i fi fost inspirată lui Rabelais chiar de Merlinus Coccajus.

² Adică, de naștere, în sensul înalt al cuvîntului, căci Rabelais, fiul unui birtaș din Chinon, n-avea nici un motiv să aorde un privilegiu simplei noblete din naștere. Predica evanghelică de care e vorba în inscripția mînăstirii, nu s-ar potrivea cu viața obișnuită a thelemiților; ea trebuie interpretată mai degrabă în sens negativ, ca o sfidare a bisericii romane.

³ „In rînduiala lor nu exista decît, această clauză să ce-ți place. Fiindcă oamenii liberi, bine crescuți, bine instruiți, stînd de vorbă cu lumea cumsecade, au de la natură un instinct și un imbold care-i împinge mereu spre fapte virtuoaase și îi reține de la viciu; aceasta o numesc ei onoare” (n. tr.).

al XVIII-lea și care va deschide calea spre Revoluția franceză. Și la italieni, fiecare individ luat în parte face apel la acest nobil instinct, care îi este propriu, iar dacă judecățile și sentimentele oamenilor sînt, în genere, mai pesimiste — îndeosebi, sub impresia nenorocirii naționale — va trebui totuși să se țină întotdeauna seama de acel sentiment al onoarei. Dacă dezvoltarea nelimitată a individului a fost un fapt impus de necesitatea istorică, dacă ea a fost mai puternică decît voința însăși a individului, oriunde s-ar fi manifestat în Italia acelor timpuri sentimentul onoarei ca un imbold activ, el a fost un fenomen important. De cîte ori și împotriva cîtor asalturi violente ale egoismului, a trebuit să triumfe această forță, nu vom putea ști niciodată, și tocmai de aceea judecata noastră e neputincioasă, atunci cînd ni se cere să apreciem exact valoarea morală absolută a națiunii italiene.

Condiția cea mai importantă în prefacerea moralității italianului de înaltă cultură din vremea Renașterii, este fantezia. Mai mult decît orice, fantezia dă virtuților și viciilor lui, o culoare deosebită ; sub imperiul ei, egoismul său dezlănțuit își dă toate roadele.

Fantezia îi încîntă pasiunea pentru jocurile de noroc, făcînd din el primul jucător al timpurilor moderne, zugrăvindu-i imagini ale bogăției și plăcerilor viitoare în culori atît de ademenitoare, încît italianul pune totul la bătaie, sacrifică totul, în speranța cîștigului. Fără nici o îndoială că popoarele mahomedane i-ar fi luat-o înainte pe acest drum, dacă, din capul locului, *Coranul* n-ar fi introdus o interdicție a jocului, ca o măsură foarte necesară luată pentru apărarea moralei islamice, îndreptînd fantezia oamenilor către descoperirea comorilor ascunse. În Italia furia jocului deveni generală, punînd în primejdie, ba chiar ruinînd,

existența multora. Încă pe la sfârșitul secolului al XIV-lea, Florența a avut un Casanova al ei, un anume Buonacorso Pitti, care, călătorind mereu ca negustor, diplomat, om de afaceri și jucător de profesie, a câștigat și a pierdut enorme sume de bani, nemaiavînd ca parteneri decît principii, ca ducii de Brabant, Bavaria și Savoia¹. Și marea „oală“ a norocului, cum începuse a fi numită curia papală din Roma, își obișnuise oamenii cu emoțiile zarurilor, în care aceștia găseau satisfacții în recreațiile pe care și le îngăduiau în timpul marilor intrigi de la curtea pontificală. Franceschetto Cybo, de pildă, jucînd contra cardinalului Rafael Riario, a pierdut din două lovituri suma de 14 000 ducăți, iar după aceea se plînsese Papei că adversarul său l-ar fi trișat². Ca urmare, după cum se știe, Italia deveni patria loteriei.

De asemenea, fantezia a fost aceea care a dat în Italia, dorinței de răzbunare, caracterul ei deosebit. Desigur, simțul dreptății trebuie să fi fost, în toate vremurile cam același în întreg Occidentul iar călcarea legilor, cînd rămînea nepedepsită, trebuie să fi fost privită cam în același fel. Dar alte popoare, chiar dacă nu iartă mai ușor decît italienii, pot cel puțin să uite mai repede, în timp ce imaginația italiană păstrează³ impresia nedreptății cu o teribilă prospețime. Faptul că *vendetta* e considerată de morala populară ca o datorie, fiind aplicată adeseori, în modul cel mai oribil, conferă dorinței de răzbunare generale

¹ A se vedea jurnalul său sub formă de extras, în *Delicluze, Florence et ses vicissitudes*, vol. 2.

² Infessura, ap. Tommasini, p. 250 ; (vol. I, p. 134.).

³ Acest raționament al spiritualului Stendhal (*La chartreuse de Parme*, ed. Delahaye, p. 355) îmi pare întemeiată pe o adîncă observație psihologică.

un anumit temei. Ocîrmuirile și tribunalele orașelor recunosc existența și legitimitatea *vendettei* și caută să prevină doar excesele cele mai extreme. Chiar în lumea țăranilor găsim praznice ale lui Thyeste, omoruri care se țin lanț. Să ascultăm în această privință un singur martor¹:

Pe cîmpia de la Acquapendente, trei băieți păzeau niște vite. Unul zise: hai să ne jucăm de-a spînzurătoarea. Tocmai cînd unul se urcase pe umerii celui alt iar cel de al treilea îi înnodea funia de gît, prinzînd-o de craca zdravănă a unui stejar, se ivi un lup; cei doi o rupseră la fugă iar al treilea rămase atîrnat. La întoarcere, îl găsiră mort și-l îngropară. Duminică, veni tatăl mortului să-i aducă pîine, iar unul din cei doi băieți îi mărturisii cele întîmplate și-i arătă mormîntul. Dar bătrînul îl omorî cu un cuțit, îl spintecă, îi scoase ficatul și i-l servi, acasă, tatălui acestuia; apoi îi spuse al cui fusese ficatul pe care-l mîncase. Astfel se porni un șir întreg de omoruri între cele două familii, și, într-o lună, fură ucise 36 de persoane, femei și bărbați.

Astfel de *vendette*, prelungite uneori mai multe generații la rînd, care nu cruțau nici rudele îndepărtate nici prietenii familiei vrăjmașe; se întindeau pînă la clasele cele mai ridicate. Cronicile, ca și colecțiile de nuvele sînt pline de exemple, mai ales de răzbunări pentru necinstirea femeilor. Ținutul clasic al unor asemenea fapte era Romagna, unde *vendetta* se aplica oriunde interesele erau împărțite. Legenda prezintă în tablouri înspăimîntătoare sălbăticia care pusesse stă-

¹ Graziani, *Cronaca di Perugia*, pentru anul 1473 (*Arch. stor.*, XVI, 1, p. 415).

pînire pe acest popor atît de harnic și de sănătos. Așa, de pildă, se povestea despre un nobil cetățean din Ravenna, că își ținea dușmanii închiși într-un turn, unde ar fi putut să-i ardă de vii ; dar, în loc să o facă, îi lăsa să iasă, îi îmbrățișa și-i ospăta din plin. Abia după aceea, victimele eliberate, înnebunite de rușine se puneau cu adevărat pe uneltiri ¹. Călugări evlavioși, ba chiar sfinți, încercau să domolească patimile, predicînd neconținut buna înțelegere și împăcare, dar tot ce puteau să facă era domolirea *vendettelor* în curs, fără să poată împiedica iscarea altora noi.

Nu arareori nuvelele ne descriu numeroasele intervenții ale religiei, neputincioasă în fața celor săvîrșite și a unui trecut care nu mai putea fi schimbat. Nici Papa în persoană, nu prea avea noroc în încercările lui de împăciuire : „*Papa Paul al II-lea voia să pună capăt neînțelegerii care izbucnise între Antonio Caffarello și casa Alberino ; chemă în fața lui pe Giovanni Alberino și pe Antonio Caffarello, le porunci să se sărute și le anunță o pedeapsă de 2 000 de ducăți dacă vor întreprinde din nou ceva, unul împotriva celuilalt ; două zile mai tîrziu, Antonio fu înjunghiat de Giacomo Alberino, fiul lui Giovanni, care-l rănisese mai înainte. Mînios la culme, Papa Paul porunci confiscarea averii lui Alberino, dărîmarea caselor și expulzarea din Roma atît a tatălui cît și a fiului.*”² Jurămintele și ceremoniile, prin care cei ce se împăcau căutau să se asigure împotriva unei recidive, sînt uneori îngrozitoare : cînd în seara de anul nou 1494, partida Nove și partida Popolari trebuiră să se îmbră-

¹ Giraldi, *Hecatommithi*, I, nov. 7.

² Infessurà, în *Eccard., Scrip.*, II, col. 1892, anul 1464.

țișeze, doi câte doi, în domul din Siena¹, li se citi un jurământ, prin care cel care va călca înțelegerea urma să fie afurisit în lumea aceasta și în cea de dincolo : „*nimeni n-a mai auzit vreodată un jurământ atât de înfricoșător*“ ; ba chiar și ultimele mîngîieri din ceasul morții trebuiau să se prefacă în blesteme, pentru cel ce-și va călca cuvîntul. E limpede că astfel de formule exprimau mai mult desnădejdea mediatorului decît o garanție reală de pace și că o adevărată și sinceră împăcare n-ar fi avut nevoie de asemenea legăminte.

Nevoia personală de răzbunare a omului de cultură sau din înalta societate întemeindu-se pe aceleași obiceiuri populare, se manifestă, firește, în fel și chip, fiind aprobată fără rezerve² de opinia publică, al cărei ecou fidel sînt nuveliștii. Toată lumea era de acord că în ce privește ofensele pentru care justiția italiană a timpului nu prevedea pedepse și cu atît mai mult în privința jignirilor pentru care n-a existat niciodată și nicăieri legiuire suficientă (și nici nu poate exista) fiecare trebuie să-și facă singur dreptate. Numai că răzbunarea trebuie dusă la bun sfîrșit într-un mod inteligent, iar satisfacția celui ofensat să aducă o vătămare de fapt și o umilire publică a ofensatorului ; simplul triumf al forței brutale nu trece drept o satisfacție suficientă pentru o jignire. Trebuie să triumfe individul întreg, setea sa de faimă, orgoliul său să fie satisfăcut, — nu numai pumnul.

Pentru a-și atinge anumite scopuri, italianul din acele timpuri era capabil de multă prefăcătorie ; nu era, însă, în stare de vreo ipocrizie în materie de prin-

¹ Allegretto, *Diari sanesi*, în Murat., XXIII, col. 837.

² Acci care lasă răsplata în seama lui Dumnezeu, sînt ridiculi-
zați între alții de Pulci, în *Morgante*, canto XXI, str. 83 u. și
104 u.

cipii, nici în fața altora, nici în fața sa însăși. De aceea, chiar răzbunarea este mărturisită — cu toată naivitatea — ca o necesitate. Unii, înzestrați cu un temperament mai rece, prețuiesc răzbunarea, mai cu seamă atunci când, separată de pasiunea propriu-zisă, apare ca un scop în sine, „*pentru ca ceilalți să se învețe minte și să nu se mai lege de tine*”¹. Totuși, astfel de cazuri trebuie să fi fost destul de puține față de cele în care pasiunea adevărată își căuta legitima răcorire. Acest gen de răzbunare se deosebește net de *vendetta* propriu-zisă, de spălarea singelui prin sânge; în vreme ce ultima se menține în cadrele legii talionului („*ius talionis*”) prima depășește, în mod necesar, limitele unei simple compensații, întrucât ea nu pretinde numai aderarea la sentimentul dreptății, ci vrea să aibă și admiratorii sau, după împrejurări, rîsetele de partea ei.

În aceasta rezidă, de altfel, motivul amînării, deseori foarte lungi. Pentru o „*bella vendetta*” se cuvine, de regulă, un concurs de împrejurări, care trebuie neapărat realizat. Nuvelistii descriu, uneori, cu o adevărată plăcere, coacerea înceată a elementelor care vor alcătui prilejul unei frumoase *vendette*.

În ce privește moralitatea acțiunilor în care reclamantul și judecătorul sînt una și aceeași persoană, nu mai e nevoie să insistăm. Dacă acest caracter vindictiv al italienilor ar fi să fie justificat în vreun fel, lucrul nu s-ar putea face decît opunîndu-i o virtute națională corespunzătoare, adică recunoștință; aceeași imaginație care pe de o parte face mereu vie nedreptatea suferită, exagerînd-o pe de alta, ar trebui să

¹ Guicciardini, *Ricordi*, l. c., nr. 74.

readucă¹ în amintire și binefacerile primite. Nu va fi niciodată cu putință să se aducă probe în privința aceasta, probe concludente pentru întregul popor, totuși, nu lipsesc urme ale unei asemenea virtuți în caracterul poporului italian de astăzi. Cităm recunoștința vie a omului de rînd pentru îngrijirea ce i s-a dat sau purtarea frumoasă (*honette*) ce i s-a arătat, iar, la cei din clasele înalte, frumoasa amintire lăsată de cei ce aduceau un serviciu.

Acest raport al fanteziei, cu însușirile morale ale italianului, se regăsește pretutindeni. Dacă italianul pare să fie robul unui calcul rece, în acele cazuri în care omul din țările nordice ascultă mai de grabă de imboldul pasiunii, aceasta se datorește faptului că italianul și-a dezvoltat individualitatea mai de timpuriu, într-o formă mai accentuată, acest fenomen afectînd un număr mai mare de oameni. Cînd faptul se va produce și în afara Italiei, vor apare urmări asemănătoare; obișnuința de a se depărta temporar de casă și de autoritatea părintească, de pildă, este tot atît de proprie tineretului italian ca și tineretului nord-american. Mai tîrziu, se stabilesc, între părinți și copii, raporturi de dragoste și de respect blînd, însoțite de o anumită libertate.

În general, este foarte greu să te pronunți asupra modului în care apare la alte popoare sfera vieții afective. Sensibilitatea poate fi foarte dezvoltată la un popor, dar într-un fel atît de propriu, atît de particular, încît străinul nu va înțelege nimic din specificul

¹ Așa se descrie pe sine Cardanus (*De propria vita*, cap. 13) ca fiind extrem de vindicativ, dar și ca : *verax, memor beneficiorum, amans justitiae* (ca unul care își amintește sincer de binefaceri și iubește dreptatea).

ei. Poate că națiunile occidentale sînt în această privință, toate, la fel de înzestrate.

Dar dacă undeva în domeniul moralității fantezia a intervenit cu o autoritate suverană, aceasta s-a petrecut, desigur, în relațiile neîngăduite dintre cele două sexe. După cum se știe, Evul Mediu nu s-a sfiit de amorurile ușoare, pînă în momentul cînd a apărut sifilisul ; desigur, o statistică comparată a prostituției din acea vreme nu-și are rostul aici. Dar ceea ce pare să fie caracteristic Renașterii italiene este că, în această epocă și în această parte a lumii, căsnicia și drepturile ei sînt călcate în picioare mai mult și, în orice caz, mai conștient, decît oriunde. Nu poate fi vorba aici de fetele aparținînd claselor de sus, izolate cu grijă de restul lumii. Toată pasiunea amorului interzis se îndreaptă către femeile măritate.

Totuși este demn de remarcat faptul că numărul căsătoriilor n-a scăzut în această epocă și că viața de familie n-a fost zdruncinată nici pe departe în împrejurări similare. Fiecare dorea să trăiască numai și numai după bunul său plac, dar pentru nimic în lume n-ar fi vrut să renunțe la familie, chiar dacă pluteau anumite îndoieli asupra faptului că ea i-ar aparține în întregime. Dar rasa nu avu de suferit nici pe plan fiziologic, nici pe plan psihic din această pricină, căci aparenta scădere a nivelului intelectual care poate fi observată către mijlocul secolului al XVI-lea, se datorește anumitor cauze exterioare, atît politice cît și religioase, cauze care pot fi determinate exact, chiar dacă se contestă că în acea vreme ciclul creațiilor Renașterii se încheiase. Italienii au continuat — cu toate

excesele lor — să facă parte dintre popoarele cele mai sănătoase, mai puternice și mai inteligente ale Europei¹, și, întrucît moravurile lor s-au purificat, ei continuă să ocupe un loc de frunte pînă în zilele noastre.

Dacă examinăm mai de aproape morala erotică din epoca Renașterii, rămînem uimiți de ciudatul contrast pe care-l prezintă afirmațiile diferiților autori. Judecînd după nuveliști și după autorii comediilor, ai impresia că amorul este, pentru ei, identic cu plăcerea, spre dobîndirea căreia toate mijloacele, tragice ori comice, sînt nu numai îngăduite, ci cu atît mai interesante cu cît mai îndrăznețe și mai frivole. Dimpotrivă, dacă-i citim pe cei mai buni poeți lirici sau pe autorii de dialoguri, găsim la ei cea mai nobilă adîncire și spiritualizare a pasiunii; ei merg chiar pînă la a căuta ultima și cea mai înaltă expresie a dragostei, conform ideii antice a contopirii originare a sufletelor în ființa divină. Ambele concepții erau în vremea aceea valabile și ele puteau fi întîlnite la unul și același individ. Nu prea sună onorabil, dar este o realitate, că în omul cultivat din timpurile moderne, sentimente de diferite intensități pot exista în stare latentă, individul fiind capabil să le dea o expresie rațională și chiar artistică, după împrejurări. Omul modern este, și în această privință, ca și omul antichității clasice, un microcosm, ceea ce nu fusese și nu putea să fie omul medieval.

Trebuie remarcată, în primul rînd, în nuvele morale. După cum am observat, în cea mai mare parte din ele, se povestește despre femeile căsătorite și, prin urmare, despre adulter.

¹ O dată cu întărirea dominației spaniole, începe, ce e drept, o relativă scădere a populației. Dacă această despopulare ar fi fost consecința scăderii moralității, ar fi trebuit să apară cu mult mai înainte.

Concepția amintită mai sus (p. 142), după care femeia e considerată egală cu bărbatul, mi se pare de cea mai mare importanță. Femeia cultivată, avînd o personalitate evoluată, dispune de ea însăși în mod suveran, altfel decît femeile din Nord și o infidelitate din partea ei nu înseamnă o catastrofă, nu-i distruge viața, dacă se poate asigura împotriva urmărilor materiale. Dreptul soțului la fidelitatea ei nu are acea temelie solidă pe care o are în țările nordice ; bărbații din acele țări, dobîndesc acest drept prin poezia curtenitoare, prin pasiunea pe care o investesc făcînd „curte“ fetei, cerînd-o în căsătorie, prin logodna îndelungată, de obicei, care precede cununia. Logodnica italiană n-are vreme să-și cunoască viitorul soț ; ieșită de sub ascultarea părinților sau din disciplina severă a mînăstirii, tînașa pășeste de-a dreptul în lume și, din acel moment, individualitatea ei se dezvoltă într-un ritm extraordinar de rapid. Aceasta este cauza principală pentru care dreptul la fidelitatea soției apare condiționat, și chiar cel care îl consideră ca un *jus quaesitum*, nu-l raportează decît la faptul exterior, al contractului, nu la sentimente. Tînașa și frumoasa soție a unui mōșneag, de pildă, respinge darurile și biletele de dragoste ale unui tînar amoretz, cu intenția fermă de a-și păstra onoarea (*honesta*). „Dar dragostea tînărului îi făcea, totuși, plăcere, din cauza însușirilor lui alese, recunoscînd și ea că o femeie pură și generoasă poate iubi un bărbat distins, fără a-și păta onoarea.“¹ Dar cît de scurt este drumul de la o astfel de distincție pînă la dăruirea totală !

Infidelitatea femeii este socotită legitimă atunci cînd este provocată de cea a bărbatului. Femeia evoluată,

¹ Giral di, *Hecatommithi*, III, Nov. 2. — Întru totul asemănător : Cortigiano, L. III, cap. 57.

avînd personalitatea ei, consideră încălcarea datoriei conjugale din partea soțului nu numai ca o durere, ci ca un semn de dispreț, ca o ofensă umilitoare ; de aceea, ea trece, în urma unei asemenea ofense, mai mult din mîndrie și din calcul decît din pasiune, la răzbunarea pe care o merită bărbatul. Măsura cuvenită a pedepsei rămîne — după caz — pe seama tactului ei. Jignirea cea mai gravă poate găsi, totuși, o soluție de împăcare spre o viață liniștită în viitor, dacă rămîne absolut tainică. Nuvelisti, care sînt mereu la curent cu astfel de treburi, ori le nascocesc cunoscînd bine spiritul vremii, sînt copleșiți de admirație, cînd răzbunarea este perfect proporțională cu ofensa, adică savant îndeplinită. Se înțelege că soțul nu recunoaște, în fond, niciodată, acest drept al talionului, și nu consimte să i se supună, decît din teamă sau din motive de prudență. Atunci cînd nu există asemenea considerente și atunci cînd, în urma infidelității soției, el ajunge în situații îngrijorătoare așteptînd vreo intervenție străină pentru împăcare, riscînd astfel să se facă de rîsul lumii, aventura devine tragică. În asemenea cazuri, adeseori, urmează o contra-răzbunare violentă și chiar o crimă. Este foarte caracteristic în ceea ce privește sursa reală a acestor fapte că, în afară de soț, se cred îndreptățiți și chiar obligați să intervină și frații¹ și tatăl femeii, pentru a pedepsi pe soția adulteră ; în asemenea cazuri gelozia nu mai are nimic de-a face cu pedeapsa, iar sentimentul moral e scos și el din cauză ; ceea ce domină este ambiția și dorința de a tăia altora

¹ Un exemplu de răzbunare monstruoasă a unui frate, în Perugia, anul 1455, îl găsim în cronica lui Graziani, *Archiv. stor.*, XVI, I, p. 629. Fratele silește pe amant să scoată ochii surorii, apoi îl alungă în bătai. Bineînțeles, familia era o ramură a casei Oddi, iar amantul, un simplu negustor de frînghii.

pofta de a mai cleveti. „Astăzi, spune Bandello ¹, *vezi o femeie otrăvindu-și bărbatul pentru ca, rămânând văduvă, să-și poată face de cap. Alta, din teama de a i se descoperi purtările nepermise, își îndeamnă, amantul să-i ucidă soțul. Apoi se ridică părinți, frați și soți, cu otrava, cu sabiă și cu alte mijloace, să șteargă rușinea în fața lumii, și totuși, multe femei, riscându-și viața, disprețuindu-și onoarea, continuă să se lase târâte de pasiune.*“ Altădată, pe un ton ceva mai blând, exclamă : „*Ah, de n-ar trebui să auzi în fiecare zi : cutare și-a omorât nevasta, bănuind-o că-l înșeală ; acela și-a sugrumat fiica pentru că s-a cununat în taină ; altul și-a ucis sora fiindcă nu vrea să se mărite cu cel ales de el ! Este o mare cruzime din partea noastră că vrem să facem tot ce ne trece prin cap și nu recunoaștem bietelor femei același drept. Dacă ele săvârșesc vreo faptă care nu ne e pe plac, sîntem gata cu frînghia, cu pumnalul și cu otrava în mînă. Ce nebulie din partea bărbaților, să presupună că cinstea lor și a întregii case, atîrnă de poștele unei femei !*“ Din păcate, uneori, era atît de ușor să prevezi sfîrșitul unei astfel de intrigi amoroase, încît nuvelistul putea să folosească povestea unui amant chinuit de furia geloziei, în timp ce acesta se plimba încă viu. Medicul (și cîntărețul cu lăuta) Antonio Bologna se însurase în secret cu ducesa văduvă de Malfi, din casa de Aragon ; frații ducesei o prinseră, pe ea și pe copiii ei, și îi asasinară într-un castel. Antonio, care nu știa de cele întîmplate și se legăna în speranța că-și va revedea iubita, se afla la Milano unde îl pîndeau asasini plătiți. Invitat într-o societate la Ippolito Sforza, își cîntă, acompaniindu-se

¹ Bandello, parte I, Nov. 9 și 26. — Se întîmpla ca duhovnicul femeii să fie mituit de soț și să-i dezvăluie adulterul.

cu lăuta, trista-i aventură. Delio, un prieten al casei în care se aflau, îi povesti lui Scipione Atellano împlinirea, adăugînd că el va trata acest subiect într-o nuvelă, fiind sigur că Antonio va fi omorît. Felul în care faptul se îndeplini, aproape sub ochii lui Delio și Atellano, este descris într-un mod captivant de Bandello (I, 26).

Deocamdată, însă, nuveliștii continuă să fie întotdeauna de partea ingeniozității, a vicleniei în adulter, scoțînd la iveală întorsăturile comice, descriind cu plăcere scenele de-a v-ați ascunselea prin case, ochiadele, gesturile pline de tîlc, biletele secrete, cu-fărul dinainte pregătit cu perne și prăjituri, pentru a ascunde și transporta amantul și altele de felul acesta. Soțul înșelat apare, după împrejurări, ca un biet om ridicol din fire, sau ca un răzbunător teribil; un al treilea gen nu există, afară doar dacă femeia nu e zugrăvită ca o ființă rea, crudă, iar soțul și amantul victime inocente. Vom remarca, totuși, că povestirile de acest ultim tip nu sînt propriu-zis nuvele, ci doar exemple înspăimîntătoare, luate din viața reală¹.

Pe măsură ce influența spaniolă se făcu mai simțită în viața italiană, în cursul secolului al XVI-lea, cresc, probabil, în intensitate și gelozie cu tot arsenalul ei de mijloace violente. Trebuie însă să facem o distincție între acest sentiment și cel care justifica răzbunarea infidelității mai înainte, și care deriva din însuși spiritul Renașterii italiene. Gelozia, care a atins culmea sub influența culturii spaniole, descrescu o dată cu slăbirea acestei influențe, transformîndu-se, către sfîrșitul secolului al XVII-lea, în contrariul ei, în acea indiferență care considera prezența fantelui (*cicisbeo*) în fa-

¹ Un exemplu la Bandello, Parte I, Nov. 4.

milie ca pe aceea a unei figuri indispensabile, acceptînd, pe deasupra, încă unul sau mai mulți tolerați (*patiti*).

Cine s-ar încumeta să compare cantitatea enormă de imoralități pe care ni le descriu nuvelistii, cu ceea ce se petrecea în alte țări? Oare în Franța, de pildă, căsnicia în secolul al XV-lea era mai sfîntă decît în Italia? Citînd anecdotele galante (*fabliaux*) și farsele ai îndoieli serioase în această privință și poți ajunge la convingerea că infidelitățile erau tot atît de frecvente; numai că ele aveau mai rar un deznodămînt tragic, dat fiind că individul, cu exigențele sale, era mai puțin dezvoltat. Mai degrabă s-ar putea invoca, în favoarea popoarelor germanice, o mărturie hotărîtoare, și anume, marea libertate în relațiile sociale ale femeilor și fetelor, libertate de care italienii au fost atît de plăcut surprinși în Anglia și Țările de Jos. Și totuși, o prea mare importanță nu trebuie să i se acorde nici acestui fapt. Infidelitatea era, desigur, și acolo foarte frecventă, iar bărbatul, avînd o individualitate mai dezvoltată, se lasă de asemenea tîrît de setea de răzbunare pînă la cea mai tragică extremitate. N-avem decît să ne amintim de felul cum își tratau uneori soțiile principii nordici din acele vremuri, pe temeiul celei mai simple bănuieli.

La italienii Renășterii, amorul vinovat nu se mărginea, totuși, numai la senzualitatea banală, la pofta oarbă a omului vulgar, ci se înălța pînă la cea mai înaltă și mai nobilă pasiune, nu numai fiindcă fetele nemăritate se găseau în afara societății, ci și pentru că bărbatul desăvîrșit era mult mai atras de o femeie avînd o personalitate mai încheată, formată și prin căsnicie. Aceștia au fost bărbații care au înțeles și pre-

tuit cele mai sublime accente ale poeziei lirice și care, în tratatele și dialogurile lor, au încercat să înfățișeze tabloul ideal al pasiunii ce-i mistuia: *L'amor divino*. Când se plîng de cruzimea micului zeu înaripat, nu se gîndesc numai la rezistența nemediecată a iubitei sau la reținerea ei, ci și la conștiința vinovăției pe care o ascunde legătura lor. Ei încearcă să se ridice deasupra acestei situații nefericite printr-o spiritualizare a dragostei care-i apropie de ideea plonică, și care a găsit în Pietro Bembo apostolul ei cel mai ilustru. Îl auzim adresîndu-ni-se în mod direct, în cartea a treia a operei sale *Asolani*, și indirect, prin Castiglione, care-i pune în gură acel splendid discurs ce sfîrșește cartea a patra din *Cortigiano*. Acești doi autori n-au fost nicidecum stoici în viața lor obișnuită, dar nu era un lucru de nimic, în vremea aceea, să fii celebru și totodată, bărbat de treabă, două titluri ce nu puteau fi contestate nici unuia din ei. Contemporanii își dădeau seama că vorbele și gîndurile lor porneau de-a dreptul din inimă, și nici noi nu le putem disprețui ca pe niște fraze goale. Cine își dă osteneala să recitească *Il Cortigiano*, își va da seama cît de puțin se poate oglindi el într-un simplu extras. Pe vremea aceea trăiau în Italia cîteva femei de elită, care deveniseră celebre prin relații de acest gen, ca Giulia Gonzaga, Veronica da Coreggio și, mai presus de toate, Vittoria Colonna. Țara celor mai desfrînați vînători de fuste și a celor mai temuți bîrfitori a respectat, totuși, genul acesta de iubire și femeile de acest fel; aceasta e cea mai înaltă prețuire ce li se putea aduce. Dacă în purtarea lor intră și o doză de vanitate, dacă Vittoriei îi plăcea să asculte în jurul ei expresia sublimată a dragostei fără speranțe, din partea celor mai vestiți bărbați.

ai Italiei, cine ne-o poate spune ? Și dacă acest gen de iubire a devenit, uneori, o modă, nu este totuși un lucru de disprețuit că Vittoria, ea însăși, nu s-a demodat niciodată, că a rămas mereu în centrul vieții mondene, inspirînd, pînă în ultimele clipe ale existenței sale, cele mai puternice pasiuni.

Va trebui să treacă multă vreme pînă cînd alte țări europene vor produce fenomene oarecare asemănătoare.

Fantezia, care stăpînește acest popor mai mult decît pe oricare altul, este, în general, cauza datorită căreia orice pasiune devine, în cursul ei, peste măsură de violentă și, în anumite împrejurări, criminală, prin mijloacele pe care le întrebuițează. Cunoaștem o violență a slăbiciunii care nu se poate stăpîni ; aici, dimpotrivă, e vorba de o degenerare a forței. Cîteodată brutalitatea evoluează, luînd proporții colosale ; crima capătă o consistență proprie, personală.

Îngrădirile s-au împușinat. Statul a cărui autoritate e nelegitimă, statul întemeiat pe forță, nu se mai bucură de mare respect, nici măcar în rîndurile poporului de jos, iar în dreptatea justiției nu mai crede nimeni. Cînd se comite un omor, simpatia trece involuntar de partea ucigașului¹, înainte de a se cunoaște împrejurările în amănunt. O ținută bărbătească și dîrză, înaintea și în timpul execuției, provoacă atîta admirație, încît povestitorul ei uită pentru ce a fost

¹ „*Piaccia al signore Iddio che non si ritrovi*” („De-ar da Dumnezeu să nu se afle”) spun (în Giralaldi, III, Nov. 10), femeile casei, cînd li se povestește că fapta ar putea costa capul ucigașului.

condamnat¹ făptașul. Dar cînd la disprețul justiției și la *vendettele* fără sfîrșit se mai adaugă și impunitatea de care se bucură faptele nelegiuite, în perioadele de agitație politică ; atunci statul și societatea par să fi ajuns pe pragul disoluției. Prin astfel de momente trece orașul Neapole atunci cînd se schimbă stăpînirea de la cea aragoneză la cea franceză și apoi la cea spaniolă, și tot astfel se petrec lucrurile la Milano, în cursul repetatelor izgoniri și reveniri ale casei Sforza. S-au văzut apărînd oameni care nici pînă atunci nu recunoscuseră statul și societatea, și care dădură frîu liber instinctelor lor tîlhărești și criminale. Să căutăm un exemplu de acest gen, într-o sferă mai restrînsă.

În 1840, după moartea lui Galeazzo Maria Sforza, ducatul de Milano era frămîntat de crize interne. Nu mai exista nici o siguranță în orașele de provincie. Așa a fost la Parma², unde guvernatorul milanez, îngrozit de comploturile îndreptate împotriva lui, temîndu-se că va fi asasinat, încercă să descopere pe uneltitori oferind mai întîi recompense denunțătorilor și lăsînd apoi să i se smulgă ordine de punere în libertate pentru cei mai primejdioși indivizi ; spargerea, dărîmarea caselor și jefuirea celor avuți, mai cu seamă evrei, asasinările în plină zi, deveniră ceva obișnuit ; criminalii mascați cutreierau orașul noaptea, fără nici o sfială, la început izolați, apoi în numeroase bande înarmate ;

¹ Ceea ce se întîmplă, de pildă, la Gioviano Pontano (*De fortitudine*, L. II), eroicii Ascolani, care-și petrec ultima noapte dansînd și cîntînd, mama abruzziană care-și încurajează fiul în drum spre locul de oșindă etc. aparțin probabil familiilor de bandiți, fapt pe care autorul îl trece, totuși, sub tăcere.

² *Diarium Pormense*, în Murat., XXII, col. 330 pînă la 349 passim. (În ediția nouă a lui Muratori, *Cronica gestorum in partibus Lombardiae et reliquis Italiae*, edit. de A. Bonazzi, 1904, p. 63 ; sonetul la p. 71. — n. Kröner.)

circulau chiar glume ale nelegiuitorilor, satire și scrisori de amenințare și un sonet satiric împotriva autorităților, scriere care se pare că înverșună oficialitățile mai mult decît însăși îngrozitoarea stare de fapt. Multe biserici fură jefuite de tabernacul cu anafură cu tot, fapt care dă un colorit și un sens special acestei depravări generale. Este imposibil să ghicești ce s-ar întîmpla, în zilele noastre, chiar în orice țară din lume, dacă guvernul și poliția și-ar sista activitatea, împiedicînd totuși prin prezența lor crearea unui regim provizoriu ; dar ceea ce se petrecea atunci în Italia, în atari circumstanțe, lua un caracter aparte, datorită răzbunării care juca un rol covîrșitor în violențele comise.

În general, Italia Renașterii ne lasă impresia că marile crime și nelegiuiri săvîrșite, chiar și în vremuri normale, ar fi fost mai frecvente decît în alte țări. Fără îndoială, am putea fi induși în eroare prin faptul că avem mai multe date privind Italia, și că aceeași fantezie care a contribuit la nelegiuirea de fapt, la crima săvîrșită, poate să fi născocit și crime imaginate. Se poate ca suma violențelor să fi fost cam aceeași și în alte țări. E greu de spus, de pildă, dacă bogata și vigoaroasa Germanie din 1500, cu vagabonzii ei îndrăzneți, cu mulțimea de cerșetori și cu atîția cavaleri transformați în tîlhari la drumul mare, oferea mai multă siguranță, dacă viața omului era mai garantată decît în Italia. Dar un lucru e sigur, și anume că în Italia, crima premeditată, plătită, săvîrșită de a treia mînă, devenise un gest profesional, căpătînd o mare și înspăimîntătoare extindere.

Dacă avem în vedere mai întîi tîlhăria, observăm că în acea vreme Italia n-a fost, poate, mai atinsă de această plagă decît cea mai mare parte din țările nor-

dice ; constatăm chiar că anumite regiuni mai ferice, ca de pildă Toscana, au avut mai puțin de suferit din pricina tâlhăriei. Dar există figuri autentice de bandiți italieni. Cu greu am găsi în altă parte o asemenea figură, ca aceea a preotului rătăcit, tirât de pasiuni pînă la sălbăticirea totală, devenind cu timpul șef de bandă, despre care cronică vremii ne furnizează date din belșug ¹. La 12 august 1495, preotul don Nicolo de Pelagati din Figarolo, a fost închis într-o cușcă de fier, la piciorul turnului bisericii San Giuliano din Ferrara. Își rostise de două ori prima sa liturghie ; în aceeași zi își făcuse debutul și în crimă, săvîrșind un omor, pentru care fu absolvit apoi la Roma ; după aceea mai omorî patru oameni și se însură cu două femei, cu care cutreieră țara, rătăcind de colo pînă colo ; luă parte la mai multe omoruri, violă femei, răpi pe unele cu forța, săvîrși peste tot jafuri, mai făcu cîteva crime și străbătu provincia Ferrarei cu o bandă înarmată și îmbrăcată în uniformă, cerînd azil și hrană și amenințînd cu moartea. Dacă mai adăugăm din imaginație ceea ce cronicile nu menționează, ajungem la o înfiorătoare sumă de crime. Pretutindeni în acea vreme, asasinii, răufăcătorii se recrutau, de preferință, dintre preoți și călugări, care se puteau sustrage cu multă ușurință supravegherii și care se bucurau de toate imunitățile ; totuși, un Pelagati constituie o monstruoasă excepție. Se întîmpla și altminteri — lucru tot atît de puțin onorabil — ca oameni de nimic să se ascundă sub rasa călugărească, pentru a scăpa de urmărirea justiției, ca de pildă acel corsar pe care Massuccio îl cunoscuse într-o mînăstire din

¹ *Diario Ferrarese*, în Murat, XXIV, col. 312 u. Ne amintim, cu acest prilej, de banda preotului care, vreme de cîteva ani, înainte de 1387, a terorizat populația Lombardiei de vest.

Neapole¹. A existat și în viața papei Ioan al XXIII-lea ceva de acest gen, dar nu se cunoaște nimic precis².

De altfel, epocă celebrilor șefi de bandă nu începe decît ceva mai tîrziu, în secolul al XVII-lea, cînd adversitățile politice, Guelfii și Ghibelinii, spaniolii și francezii nu mai agitău țara; banditul ia locul partizanului politic.

În anumite regiuni ale Italiei, unde cultura nu putuse pătrunde, oamenii de la țară omorau de regulă orice străin care le cădea în mîină. Acest obicei exista mai cu seamă în anumite regiuni izolate din regatul Neapolului, ținuturi care rămăseseră într-o străveche stare de sălbăticie încît din vremea romanilor, și pentru care cuvintele „străin“ și „dușman“, „*hospes*“, și „*hostis*“ aveau, în chip nevinovat, aproape același înțeles. Acești oameni erau departe de a fi nerezigiosi; se întîmpla uneori ca un păstor, la spovedanie, să recunoască plin de teamă că în timpul postului i-a sărit un strop de lapte în gură, pe cînd făcea brînză. Bineînțeles că duhovnicul, care cunoștea moravurile locului, mai scotea de la el, cu această ocazie, și alte mărturisiri; de pildă, cum că, împreună cu tovarășii lui, jefuise și omorîse diverși călători, dar că aceste fapte, intrate în obiceiul pămîntului, nu-i pricinuiau vreo remușcare. Am văzut mai înainte pînă la ce grad de sălbăticie ajungea țăranul în vremuri furtunoase, de agitații politice sau de războaie.

¹ Massuccio, *Nov.* 29, ed. Settembr., p. 314. Se înțelege că respectivul avea de cele mai multe ori noroc și în omor.

² Dacă în tinerețea lui a fost corsar în războiul dintre cele două ramuri ale casei de Anjou pentru Neapole, poate că a acționat ca partizan politic, ceea ce nu era o rușine în acea vreme. Arhiepiscopul Paolo Fregoso de Genova și-a îngăduit poate și mai mult, în cea de a doua jumătate a sec. al XV-lea, fiind în același timp doge, corsar și cardinal.

Un rău mult mai mare decât banditismul, care bântuia în moravurile din acele timpuri, era crima plătită, săvârșită de o a treia mână. După cum se știe, Neapole se găsea, în această privință, în fruntea tuturor orașelor. „*Aici nimic nu costă mai ieftin decât viața unui om*” — spune Pontano¹. Dar mai există și alte regiuni în care faptele oribile de acest gen se țineau lanț. Firește, este foarte greu să împărțim aceste crime pe categorii, după motivele ce le-au determinat, întrucât scopurile politice, vrăjmașii partidelor între ei, dușmănia personală, răzbunarea și teama acționau simultan și în proporții variate. Este o mare cinste pentru florentini, cea mai evoluată populație a Italiei, că la ei astfel de lucruri se petreceau² într-o măsură neînsemnată, întrucât, probabil, mai dispuneau de o justiție care putea face față plîngerilor întemeiate, sau pentru că înalta lor cultură îi făcea să vadă cu alți ochi o intervenție criminală în roata destinului. La Florența, mai mult decât oriunde, se chibzuia adînc asupra urmărilor incalculabile ale unui asasinat, și se știa prea bine cît de neînsemnat, de puțin durabil este avantajul pe care poate conta instigatorul unei crime, presupus utile. După prăbușirea libertății florentine, asasinatele, îndeosebi cele plătite, s-au înmulțit repede, pînă în momentul cînd cîrmuirea lui Cosimo I-ul do-

¹ Jovian. *Pontani Antonius* : *Nec est quod Neapoli quam hominis vita minoris vendatur*. — Desigur, el vrea să spună că, sub casa de Anjou, n-a fost chiar așa ; „*sicam ab iis* — (de la aragonezi) — *accepimus*”. („*Am primit de la aceștia* — adică de la aragonezi — *un pumnal*”). Situația în jurul lui 1534 o arată Benv. Cellini, I, p. 70.

² O dovadă sigură în această privință nu poate aduce nimeni, dar se menționează puține omoruri, iar fantezia scriitorilor florentini din vremurile bune nu este plină de bănuieli de acest fel.

bîndi o autoritate suficientă, pentru ca, prin mijloace polițienești¹, toate fărădelegile să fie reprimare și lichidate.

În restul Italiei, crima plătită era mai frecventă sau mai rară, după cum instigatorii sus-puși erau mai mult sau mai puțin solvabili. Nu i-ar trece nimănui prin cap să facă o astfel de statistică ; dar dacă din toate decerurile pe care opinia publică le califică violente, numai o parte erau rezultate din crimă, tot ar fi fost de ajuns ca ele să atingă o cifră considerabilă. Principii și potentatii erau cei dintâi care dădeau exemplul cel mai rău ; ei nu-și făceau scrupule atunci cînd era vorba să considere asasinatul drept unul din mijloacele cele mai obișnuite în vederea menținerii atotputerniciei lor. Nu era nevoie pentru asta ca vreunul din ei să se numească Cezar Borgia. Sforza și dinastia de Aragon, mai tîrziu chiar și agenții lui Carol Quintul, își îngăduiau tot ceea ce li se părea util pentru atingerea scopurilor lor.

Fantezia italienilor se familiariză, cu vremea, în așa măsură cu asemenea lucruri, încît cu greu se mai putea închipui ca, un puternic al zilei să moară de moarte bună. Fără îndoială, oamenii își făceau de multe ori o idee exagerată despre eficacitatea otrăvurilor. Sîntem gata să credem că acel teribil praf alb de care se serveau cei din familia Borgia avea o eficacitate calculată pe un anumit termen ; astfel, se pare că e posibil ca și principele de Salerno să fi folosit un adevărat „*venenum atterminatum*“, un venin cu termen fix — atunci cînd a întins cardinalului de Aragon băutura mortală, cu vorbele : „*Vei muri în cîteva zile, pentru că ta-*

¹ Vezi relatările lui Fedeli, în Albèrti, *Relazioni*, seria II, vol. I, p. 353 u.

tăl tău, regele Ferante, a vrut să ne strivească pe toți" ¹. Ne îndoiam, însă, că scrisoarea trimisă ² de Caterina Riario papei Alexandru al VI-lea, l-ar fi putut ucide, chiar dacă acesta ar fi citit-o; iar când Alfons cel Mare fu sfătuit de medicii lui să nu citească Tit-Liviu trimis de Cosimo de Medici el le răspunse, pe bună dreptate: „Nu mai vorbești prostii” ³. Cît privește otrava cu care secretarul Piccinino voia să ungă lectica papei Pius al II-lea ea nu putea acționa, fără îndoială, decît pe o cale simpatică ⁴. Nu se știe pînă unde mergeau, în general, cunoștințele asupra otrăvurilor minerale și vegetale. Lichidul cu care pictorul Rosso Fiorentino și-a luat viața (1541), era în mod evident un acid ⁵ violent, care nu putea fi administrat altei persoane fără ca aceasta să nu bage de seamă. În ce privește folosirea armelor, mai cu seamă a pumna-

¹ Infessura, ed. Tomassini, p. 186 u.

² *Chron. venetum*, în Murat., XXIV, col. 131. — Cei din țările de la Nord își făceau o idee și mai fantastică despre arta otrăvirii la italieni; vezi în Juvénal des Ursins ad. a. 1382 (ed. Buchon, p. 336) lanțeta expertului în otrăvuri angajat în serviciul regelui Carol de Durazzo; era de ajuns ca cineva s-o privească fix, pentru a muri pe loc.

³ Petr. Crinitus, *De honesta disciplina*, L. XVIII, cap. 9.

⁴ *Pii II. Comment*, L. XI, p. 562, — Joh. Ant. Campanus, *Vita Pii II*, în Murat., III, II, col. 988.

⁵ Vasari, IX, 82, *Vita di Rossa*. — Nu se poate spune sigur dacă în căsniciile nefericite predominau otrăvirile reale sau mai mult îngrijorarea din pricina lor. Conf. Bandello, II, Nov. 5 și 54. Găsim un fapt ciudat în II, Nov. 40. Într-un oraș din Lombardia apuseană, care nu este indicat, trăiesc doi preparatori de otrăvuri; un soț care vrea să se convingă de sinceritatea disperării soției sale, îi dă o băutură presupus otrăvită, care nu era însă decît apă colorată. Femeia o bea într-adevăr și cei doi soți se împacă. Numai în familia lui Cardanus s-au întîmplat patru otrăviri. *De propria vita*, cap. 30, 50.

lului, cei din înalta societate milaneză ori napolitană, ca și cei din alte orașe, aveau, din păcate, prilejuri frecvente de a recurge la ele, deoarece la oamenii înarmați de care aveau nevoie pentru apărarea lor personală, setea de sânge era o urmare firească și fatală a lipsei de activitate. S-ar fi putut evita multe cruzimi dacă stăpînul n-ar fi știut că e de ajuns un simplu semn pentru ca un individ sau altul, din suita sa, să pună mîna pe armă.

Printre mijloacele tainice de nimicire figura, de asemenea, — cel puțin în intenție — vrăjitoria¹ sau magia, dar jucînd un rol cu totul secundar. Cînd se pomenea de *maleficii*, *malie* etc., scopul era de a vîrî groaza în dușman. La curțile din Franța și Anglia, în secolul al XIV-lea și al XV-lea, vrăjitoria primejdioasă, ucigătoare, juca un rol mult mai mare decît în înalta societate italiană.

În sfîrșit în Italia, țara în care individualismul a atins apogeul în toate sensurile, au apărut, de asemeni, cîțiva oameni de o „*sceleratezza*” absolută, care săvîrșesc crima pentru crimă, care nu mai privesc omorul ca pe un mijloc în vederea atingerii unui scop bine definit, ci ca pe un scop în sine care scapă tuturor normelor psihologice. În rîndurile acestor figuri monstruoase

¹ Maleficii, de pildă contra lui Leonello de Ferrara, vezi *Diario Ferrarase*, în Murat., XXIV, col. 194 ad. a. 1445. În timp ce în „Piazza” se citea sentința făptașului, un anume Benato, care, de altfel, avea o faimă proastă, se produse un mare zgomot în văzduh, urmat de un cutremur de pămînt; toți cei de față fugiră sau căzură la pămînt. Se spune că Benato chemase diavolii în ajutor („*havea chiamato e sconiurato il diavolo*”). — Nu mai vorbim de ceea ce spune Guicciardini (L. 1) despre maleficiul întrebuintat de Lodovico Moro contra nepotului său Giangiaccazzo.

par să figureze¹, mai întâi, unii condotieri, un Braccio de Montana, un Tiberto Brandolino și chiar un Werner von Urslingen, al cărui scut de argint purta inscripția : „*dușman al lui Dumnezeu, al milei și îndurării*“. Este sigur că această specie de oameni cuprindea, în genere, primi criminali pe deplin emancipați de orice lege divină sau umană. Vom fi mai prudenți în judecata noastră, îndată ~~ce~~ vom da seama că cea mai gravă crimă a acestora — după părerea cronicarilor — consta în disprețul arătat de ei față de anatema bisericească, și că asta explică secretul culorilor sub care ne este înfățișată întreaga lor personalitate. La Braccio acest sentiment era atât de puternic încât, o dată, apucat de furie, își puse oamenii să arunce dintr-un turn câțiva călugări care recitau psalmii², — „*dar față de soldații lui se purta loial și era un mare comandant*“. În general, crimele condotierilor trebuie să fi fost săvârșite mai mult din interes, sub influența situației lor, din care nu lipseau motivele demoralizării, chiar cruzimile care păreau, de cele mai multe ori, calculate, în scopul de a produce o intimidare generală. Cruzimile aragonezilor, după cum am văzut (vol. I, pp. 46, u.) își aveau motivul principal în dorința de răzbunare și în teamă. Descoperim o sete instintivă de sânge, o plăcere diabolică de distrugere la spaniolul Cezar Borgia, ale cărui orori depășesc, într-adevăr, cu mult scopurile propuse sau presupuse (vol. I, p. 140). Se recunoaște apoi o înăscută pornire spre rău în Sigismondo Malatesta, tiranul din Rimini (vol. I, pp. 42, 271); nu numai curia papală¹, ci și

¹ Ar putea fi numit înaintea tuturor Ezzelino da Romano, dacă n-ar fi fost stăpînit de ambiție și n-ar fi avut o credință neștrămutată în astrologie.

² *Giornali Napoletani*, în Murat., XXI, col. 1 092 ad. a. 1425.

vocea istoriei îl acuză de omor, de viol, de adulter, de incest, de sacrilegiu, de jurăminte false, de trădare și toate acestea săvârșite în repetate rînduri; dar cea mai oribilă faptă a sa a fost tentativa de viol asupra propriului fiu, Roberto, care l-a respins cu pumnalul²; s-ar putea ca o asemenea faptă să fi fost nu numai un efect al depravării, ci și al superstiției astrologice sau magice. În același fel s-a încercat a se explica și violul săvârșit asupra episcopului de Fano³ de către Pierluigi Farnese de Parma, fiul papei Paul al II-lea.

★

Dacă ne-am putea permite acum să rezumăm principalele trăsături ale caracterului italian, așa cum ne-au fost transmise în documentele privind viața straturilor sociale superioare, am ajunge la următorul rezultat: defectul fundamental al acestui caracter apare în același timp ca o condiție a măreției sale — este individualismul evoluat. Individul începe prin a se rupe de statul în cele mai multe cazuri, tiranic și nelegitim; tot ceea ce gîndește și face de aci înainte, i se impută, pe drept sau pe nedrept, ca o trădare. Văzînd cum triumfă egoismul, el începe să-și apere drepturile cu propriile mijloace și prin răzbunarea pe care o exercită ajunge victima forțelor întunecate ale propriei pasiuni, în timp ce e convins că prin fapta sa își va restabili

¹ *Pii II. comment.*, L. VII, p. 338.

² Jovian. Pontan., *De immanitate*, cap. 17, Opp. II, 968 unde e vorba, între alte monstruozități și de violul făptuit de Sigismondo asupra propriei sale fiice, care rămîne însărcinată.

³ Varchi, *Storie fiorentina*, la sfîrșit. (Dacă lucrarea este întregă, așa cum este tipărită, de ex. în ediția de Milano.)

liniștea, echilibrul interior. Iubirea lui se îndreaptă spre un alt individ, tot atît de evoluat ca și el, adică spre femeia aproapelui său. În fața puterilor și legilor care tind să-l oprească, are sentimentul propriei suveranități și, consultîndu-se în toate împrejurările cu eul său, hotărăște să acționeze după cum se pot împăca în sufletul său : sentimentul onoarei cu interesul, cumpătarea înțeleaptă cu pasiunea, renunțarea cu răzbunarea.

Or, dacă egoismul, înțeles în sensul cel mai larg ca și în sensul cel mai strîmt al cuvîntului, ar fi izvorul tuturor relelor, italianul evoluat al Renășterii ar fi, din această pricină, mai rău decît fiul oricărui alt popor.

Dar această dezvoltare individuală nu s-a produs din vina lui, ci printr-o determinare universal-istorică ; ea nu s-a abătut doar asupra lui, ci, prin mijlocirea culturii italiene, a cuprins și celelalte popoare ale Occidentului, fiind, de atunci, mediul superior în care ele trăiesc. Acest mediu nu este în sine nici bun nici rău — este necesar ; întrucît în el se dezvoltă atît binele cît și răul, în sensul lor modern, situație etică diferită întru totul de aceea a Evului Mediu.

Italianul Renășterii a avut de suportat primul șoc puternic al apariției unei lumi noi. Cu talentele și cu pasiunile sale el a devenit reprezentantul cel mai caracteristic și cel mai cunoscut, pentru toate culmile și abisurile acestui ev nou ; alături de o adîncă depravare, înflorește cea mai nobilă armonie a personalității și o artă sublimă care exaltă viața individului, cum nici antichitatea, nici Evul Mediu n-au voit-o și nici n-au fost în stare să o facă.

CAPITOLUL 2:

RELIGIA ÎN VIAȚA DE TOATE ZILELE

În strînsă legătură cu moralitatea unui popor, se află problema ideii pe care și-o face despre Dumnezeu, adică a unei credințe mai mari sau mai puțin puternice într-o guvernare divină a lumii — indiferent dacă această credință își imaginează¹ lumea ca fiind destinată fericirii sau sortită nefericirii și pieirii apropiate.

În această privință, dispoziția sufletească dominantă era diferită, după loc și oameni. Renașterea a cunoscut orașe și perioade în care stăpînea o proaspătă, o bine determinată voluptate de a trăi. O întunecare generală a cugetelor începe abia în timpul stăpînirii străine din secolul al XVI-lea. Or, lipsa de credință a italianului de atunci a ajuns de pomină; iar cine vrea să-și mai dea osteneala unor dovezi, poate strînge ușor sute de mărturii și exemple. Și aici sarcina noastră nu este decît să triem și să alegem; o judecată generală și definitivă nu ne vom permite nici de data aceasta.

¹ Au existat în această privință diferite dispoziții sufletești, după locuri și oameni. Renașterea a avut orașe și epoci în care predomina pofta de viață și de fericire. O întunecare generală a dispoziției sufletești începe de abia cu dominația străină în secolul al XVI-lea.

Ideea religioasă avusese, în timpurile mai vechi, izvorul și temeiul în creștinism și în manifestarca exterioară a puterii creștine, în Biserică. Atunci când biserica decăzu, omenirea ar fi trebuit să facă o distincție între religie și biserică, și să păstreze credința în ciuda oricărui fapt. Dar un atare postulat este mult mai ușor de stabilit decât de împlinit. Nu orice popor este atât de apatic sau atât de stupid, încât să suporte la nesfârșit contradicția dintre un principiu și ființa concretă care-l simbolizează. Bisericii decăzute îi revine cea mai grea răspundere cunoscută vreodată în istorie. Ea a impus ca adevăr absolut, slujindu-se de toate mijloacele forței, o doctrină alterată și desfigurată, în profitul atotputer-niciei ei și, sigură de intangibilitatea ei, s-a dedat la imoralitatea cea mai scandaloaasă; pentru a se menține mai presus de toate, și în pofida tuturor, ea a dat lovituri de moarte spiritului și conștiinței popoarelor aruncând în brațele necredinței și amărăciunii mulți oameni superiori, care au repudiat-o.

Aici se ivește, în calea gândurilor noastre, următoarea întrebare: pentru ce această Italie, atât de robustă din punct de vedere spiritual n-a reacționat mai energic, pentru ce n-a realizat o formă asemănătoare celei germane, chiar înaintea acesteia?

În aparență există un răspuns, și anume, că Italia n-a trecut dincolo de negarea ierarhiei, pe când Reforma germană își are originea și forța de neînvins în doctrinele pozitive, mai ales în ideea justificării prin credință și a ineficacității faptelor bune.

Este sigur că aceste doctrine n-au exercitat o influență asupra Italiei decât după ce ele au schimbat fața Germaniei și că s-au propagat mult prea târziu,

atunci cînd dominația spaniolă devenise atît de puternică încît să poată înăbuși¹ orice mișcare, fie direct, fie cu ajutorul papalității și al instrumentelor acesteia. Dar, deja în vechile mișcări religioase ale Italiei, de la misticii secolului al XIII-lea pînă la Savonarola, exista un tezaur de credințe pozitive care, pentru a se dezvolta și a triumfa, ar fi avut nevoie de oarecare noroc, de același noroc care a lipsit hugenotismului foarte pozitiv-creștin. Un eveniment de proporții colosale, cum a fost Reforma din secolul al XVI-lea, nu poate fi explicat, desigur, în ce privește unele evenimente particulare ale ei, sub raportul originii sau desfășurării, prin deducții istorico-filozofice, deși se poate demonstra cu ușurință necesitatea acestor deducții. Mișcările spiritului, apariția lor subită, comunicarea, dispariția lor, sînt și rămîn pentru mintea noastră o enigmă, cel puțin atîta vreme cît nu cunoaștem decît o parte din forțele care au acționat, fără să le putem îmbrățișa în totalitatea lor.

Sentimentele pe care clasele de sus, ca și cele de mijloc, le nutresc față de biserică, în momentul în care Renașterea atinge apogeul, sînt un amestec de indignare și dispreț, de acomodare cu ierarhia clericală, întrucît ea este în legătură cu toate cele ce țin de viața exterioară, și de un sentiment de dependență.

¹ Ceea ce numim noi spiritul Contrareformei, a apărut și s-a dezvoltat în Spania cu mult înainte de Reforma în sine, datorită supravegherii riguroase și renovării de către Ferdinand și Isabela a tuturor celor ce țin de cele ecleziastice. Principalul izvor e Gomez, *Viața Cardinalului Ximenez*, în Rob. Belus, *Rer. hispan. scriptores*, 3 vol., Frankfurt, 1581.

față de sfintele taine, față de consacrări și binecuvîntări. Ca un fapt foarte caracteristic pentru Italia, putem adăuga marea influență personală a cîtorva predicatori.

Există lucrări speciale și cuprinzătoare care cercetează atitudinea anticlericală a italienilor, așa cum s-a manifestat ea, începînd cu Dante, în literatură și istorie. În ce privește situația papalității în fața opiniei publice, a trebuit să dăm și noi unele lămuriri (vol. I, pp. 126, u ; 265, u.), iar cine vrea să cunoască ceea ce s-a spus mai răspicat în sensul acesta, n-are decît să recitească celebrele pasaje din *Discorsi*, opera lui Macchiavelli, și din Guicciardini (într-o ediție nemutilată). În afară de curia romană, membrii clerului care mai inspirau un respect moral¹ oarecare, erau cîțiva episcopi mai serioși precum și unii preoți ; dimpotrivă, toți beneficiarii veniturilor bisericești, canonicii și călugării sînt aproape fără nici o excepție, suspectați, bîrfeliile cu care sînt încărcăți aruncînd o umbră rușinoasă asupra întregii lui caste.

S-a pretins că monahismul a devenit țapul ispășitor al întregului cler, deoarece numai de călugări îți puteai bate joc fără nici un risc². Dar nu este adevărat. Călugării apar, de obicei, în nuvele și comedii, fiindcă aceste două genuri preferă tipurile perma-

¹ Trebuie să ținem seamă de faptul că nuvelistii și satiricii nu vorbesc aproape niciodată de episcopi, deși s-ar fi putut atinge și de ei, schimbînd numele localității. Aceasta se întîmplă de pildă la Bandello, II, Nov. 45 ; totuși, el descrie și un episcop virtuos. — Giovano Pontano prezintă în *Charon*, portretul unui episcop senzual, plimbîndu-se cu un „mers de rață”.

² Foscolo, *Discorso sul teste del Decamerone* : „Ma de preti in dignità ni uno poteva far motto senza pericolo ; onde ogni frate fu l'iroo della iniquità d'Israele” etc.

nente, cunoscute ; simpla aluzie la aceste tipuri poate fi ușor întregită prin imaginație. Apoi, nuvela nu-i cruță nici pe preoții seculari ¹. În al treilea rînd, tot restul literaturii oferă nenumărate mărturii, care arată cu cîtă îndrăzneală se exprima publicul, referitor la papalitate și la curia romană și cum le judeca ; dar în creațiile fanteziei nu trebuie să te aștepți la așa ceva. În al patrulea rînd, călugării se puteau răzbuna uneori și ei într-un mod crîncen.

Un lucru e cert, și anume că, împotriva monahilor, indignarea atingea culmea, aceasta fiind considerată o probă vie de inutilitate a vieții mînăstirești, a întregii orînduiri religioase, a ineficienței credințelor și religiei în general, după cum dorea fiecare, pe drept sau pe nedrept, să extindă deducțiile. Se poate admite aci, pentru a explica acest fapt, că Italia a păstrat o amintire mai vie decît alte țări despre nașterea celor două mari ordine de călugări cerșetori și că mai dănuia încă, în conștiința ei, ideea că aceste ordine fuseseră, la origine, conducătoarele acelei reacțiuni ², erezia secolului al XIII-lea, așa cum este numită, adică împotriva uneia din primele manifestări puternice ale spiritului italian modern. Iar poliția eclesiastică, care se afla aproape întotdeauna în mîinile dominicanilor, nu trezea în inima italienilor decît sentimente de ură ascunsă și dispreț.

¹ Bandello începe, de pildă vol. II, *Nov.* 1, astfel : „Nimănui nu-i șade mai rău viciul lăcomiei ca preotului, acesta neavînd nici măcar grija unei familii“. Cu acest raționament justifică el rușinoasa prădare a unui preot — zgîrcit, e adevărat, dar paralic — de către un tînăr senior, care trimite doi soldați sau hoți să-i fure un berbec. O singură istorioară de acest fel, arată mai bine decît toate tratatele modul în care se trăia pe atunci.

² Giov. Villani, III, 29, o spune foarte limpede, un secol mai tîrziu.

Cînd citești *Decameronul* și nuvelele lui Franco Sacchetti, îți vine să crezi că atacurile violente împotriva călugărilor și maicilor ar fi fost epuizate în aceste lucrări. Dar către începutul Reformei, tonul scriitorilor devine și mai violent. Lăsăm la o parte pe Aretino, căci în *Ragionamenti*, viața monahală nu este pentru el decît un pretext pentru a-și da frîu liber vervei naturale; dar vom invoca mărturia pe care Massuccio ne-o oferă în primele zece din cele cincizeci de nuvele ale sale. Ele sînt pornite din cea mai adîncă indignare, pe care autorul vrea să o împărtășească tuturor. Aceste nuvele sînt dedicate celor mai înalte personalități, chiar și regelui Ferrante și prințului Alfons de Neapole. În ceea ce privește povestirile înseși, ele sînt în parte mai vechi, cunoscute deja din Boccaccio; altele, însă, provin dintr-o teribilă actualitate napolitană. Prostirea și exploatarea maselor populare prin false minuni, la care se asociază moravurile scandaloase ale clerului, provoacă o adevărată disperare a oamenilor cumpăniți. Vorbind despre călugării minorități, care colindă țara în lung și-n lat, autorul spune: „*Ei înșeală, fură și se destrăbălează, iar cînd isprăvesc cu expediente, fac pe sfinții și săvîrșesc minuni: unul arătînd vestmintele sfîntului Vincenzo, altul un text scris de Sfîntul Bernardino*¹, al treilea frîul măgarului lui Capistrano... Alții angajează figuranți care se prefac a fi orbi sau bolnavi pe moarte și care prin atingerea antierilor, a relicvelor se însănătoșesc într-o clipă în fața mulțimii, care freamătă și strigă din răspuțeri: *miser cordia!* — fie-ți milă, Doamne. Se trag clopoțele și se întocmesc solemne procese verbale care

¹ L'Ordine. Probabil e vorba de o tăbliță cu inscripția I.H.S.

nu se mai sfîrșesc“... Se întîmplă uneori ca un călugăr, predicînd de la amvon, să fie brusc întrempt de un figurant din mulțime care-i strigă cu o surprinzătoare îndrăzneală că e un mincinos; deodată figurantul se prefacă că-i apucată de demoni, se zbate ca un epileptic, iar predicatorul blînd îl convertește și-l vindecă în fața mulțimii, iar scandaloasa comedie ia sfîrșit... Ajutat de complicele său, călugărul strînge aița bănet, încît ar putea cumpăra ușor o episcopie de la un cardinal, unde amîndoi să trăiască o viață tihnită. Massuccio nu face mare deosebire între franciscani și dominicani, dat fiind că și unii și alții sînt la fel de șarlatani. „Iar publicul se mai lasă încă tîrît de ura și dezbinarea acestor ordine, purtînd discuții în piețe publice¹ și împărțindu-se în tabăra franciscană și tabăra dominicană!“ Maicile călugărițe aparțin exclusiv călugăriilor; de îndată ce întretin legături cu laicii, ele sînt închise și persecutate; altele fac nuntă cu călugării, după rînduială, cu slujbă și rugăciuni, cu contracte, cu mîncare și băutură din plin. „Eu însumi — spune autorul — am asistat nu o dată, am văzut și m-am convîns. Maicile, măritate astfel, dau naștere unor călugări de toată frumusețea, sau leapădă rodul. Iar dacă cineva susține că aceasta e o minciună, n-are decît să cerceteze cloacele mînăstirilor de maici și va găsi acolo un depozit de oscioare fragede, nu prea diferite de cele din Bethleem de pe timpul lui Irod. Astfel de lucruri și încă multe altele, ascunde viața de mînăstire. Fără îndoială că între ei călugării își aranjează comod spovedaniile, dictîndu-și

¹ El adaugă (Nov. X, ed. Settembrini, p. 132): și în seggi, adică în asociațiile în care erau împărțiți nobilii napolitani. — Rivalitatea celor două ordine era deseori ridiculizată, de ex. Banello, III, Nov. 1A.

un simplu Pater noster (Tatăl nostru) pentru lucruri din pricina cărora unui laic i s-ar refuza orice iertare a păcatelor, asemenea unui eretic. De aceea, să se deschidă pământul și să-i înghită de vii pe acești criminali, cu protectorii lor cu tot." Într-un alt loc, întrucât puterea călugărilor se sprijinește, înainte de toate pe teama de lumea „cealaltă", Massuccio își exprimă o foarte ciudată dorință: „*N-ar fi pedeapsă mai bună pentru ei, ca o hotărîre a lui Dumnezeu de a suspenda purgatoriul; ei n-ar mai putea trăi atunci din pomeni, ci ar trebui să pună mîna pe sapă*".

Dacă se putea scrie astfel pe vremea lui Ferrante și încă adresîndu-i-te lui, aceasta se datora poate și faptului că regele însuși era furios pe călugări, în urma unei tentative de falsă minune pe care o încercaseră aceștia asupra lui ¹; i se prezentase o tăbliță de plumb purtînd pe ea o inscripție, tăbliță care fusese dezgropată în apropiere de Tarent, și se încercase prin ea să i se smulgă, în numele sfîntului Cataidus, o decizie de persecutare a evreilor așa cum aduseseră spaniolii și unii papi; simțind escrocheria, regele o zădărnici. Tot el mai descoperise și un fals ascet, după cum și tatăl său Alfonso demascase pe un altul. Curtea, cel puțin, nu se făcea complice la menținerea celor mai grosolane superstiții ².

Am ascultat un autor serios care nu e nici pe departe unic în felul său. Batjocura și injuriile la adresa călugărilor cerșetori mișună în toată literatura ³. Nu

¹ Pentru cele ce urmează, confr. Giov. Pontano, *De sermone*, L. II și Bandello, Parte I, Nov. 32.

² Denunțînd-o deschis cînd se producea în preajma ei. Vezi și Jov. Pont., *Antomins și Charon*.

³ De ex. cîntul opt din *Maccaroneide*.

ne îndoim că Renașterea ar fi lichidat în scurtă vreme aceste ordine călugărești, dacă n-ar fi survenit Reforma germană și Contrareforma. Nici predicatorii populari ai acestor ordine, nici sfinții lor, nu le-ar fi putut salva. Ar fi fost de ajuns o înțelegere prealabilă cu unul din papii care disprețuiau aceste ordine de cerșetori — bunăoară Leon al X-lea. Dacă spiritul vremii le considera ridicule și respingătoare, pentru Biserică ele nu mai erau decît un balast. Și cine știe ce i se mai pregătea chiar papalității, dacă n-ar fi salvat-o Reforma.

La sfîrșitul secolului al XV-lea, autoritatea de care dispunea preotul-inchizitor al unei mînăstiri dominicane și pe care o exercita în mod permanent în orașul de care aparținea, era încă destul de mare pentru ca să jeneze și să revolte lumea cultivată, dar prea slabă pentru a înculca cu forța o teamă continuă și o devoțiune¹. Nu mai era posibil, ca altădată, să se mai pedepsească un om pentru părerea sa (p. 14, u), evitîndu-se cu ușurință învinuirea de a susține teze eronate chiar de către aceia care își permiteau să vorbească liber despre cler. La sfîrșitul secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea se mai ajungea doar rareori pe rug, dacă nu intervenea cumva un partid puternic (ca în cazul lui Savonarola) sau dacă era vorba de pedepsirea crimei de vrăjitorie (cum se întîmpla adeseori în orașele din nordul Italiei). În multe cazuri, după cum se pare, Inchiziția se mulțumea cu o retractare superficială; alteori se întîmpla ca, în drum spre locul de ispășire,

¹ Povestirea din Vasari, V, p. 120, *Vita di Sandro Botticelli*, arată că uneori se făceau glume pe seama inchiziției. Fără îndoială, vicarul de care e vorba aici putea să fi fost tot așa de bine al episcopului ca și al inchizitorului dominican.

condamnatul să fie smuls din mîna Inchiziției, de către mulțime. În Bologna (1452) preotul Nicolò da Verona, fusese degradat pe o estradă de lemn, ridicată în fața bisericii San Domenico, ca necromant, conjurator de diavoli și profanator al sfintelor taine, urmînd să fie ars pe rugul anume ridicat în „piazza“, cînd, în drum, fu eliberat de o ceată de oameni trimiși de cavalerul ioinit Achille Malvezzi, cunoscut sprijinitor al ereticilor și siluitor de maici. Legatul papal (cardinalul Bessarion) nu izbuti să prindă decît pe unul dintre făptași, care fu spînzurat ; Malvezzi a trăit mai departe netulburat de nimeni ¹.

De remarcat că marile ordine, cum e acela al Benedictinilor — cu ramificațiile lui, cu toată bogăția lor și cu tot traiul îmbelșugat — erau mai puțin detestate decît ordinele cerșetorești. La zece nuvele care vorbesc despre „frati“, abia dacă avem una care să aibă ca obiect și ca victimă un „monaco“. A contribuit mult la cruțarea acestor ordine superioare, faptul că ele erau mult mai vechi și, nefiind întemeiate cu un scop polițienesc, nu se amestecau în viața particulară a populației. Existau în rîndurile lor și unii oameni evlavioși, învățați, plini de duh, dar tipul mijlociu îl descrie unul dintre ei, Firenzuela ², după cum urmează : „*Acești îmbuibăți cu toate bunătățile lumii, învestmîntați în largile lor sutane, nu-și duc viața cutreierînd și predicînd desculți, ci încălțați cu pantofi eleganți din piele de Cordova ; ei se lăfăie în chiliile*

¹ Bursellis, *Ann. Bonon.*, ap. Murat., XXIII, col. 886 u., 896.

² Cf. p. 338 u. A fost abate la Vallombroso. Pasajul citat aici în traducere liberă, se găsește în *Opere*, vol. II, p. 209, în a zecea nuvelă a sa. — O descriere introductivă a vieții îmbelșugate din mînăstirile cartauziene vezi în *Commentario d'Italia*, p. 32 u.

lor frumoase, căptușite cu lambriuri din lemn de chiparos, și-și țin mâinile împreunate pe pînțele. Iar dacă sînt nevoiți să se urnească dintr-un loc, călăresc comod pe catîri sau pe cai care lucesc de grași ce sînt. Nu-și obosesc mintea cu prea multă învățătură pentru ca nu cumva știința să le știrbească simplitatea monahală, ispitindu-i cu orgoliul lui Lucifer.“

Orice cunoscător al literaturii timpului, va recunoaște că nu am spus aci decît strictul necesar¹ pentru înțelegerea subiectului. Era firesc că o astfel de reputație a clerului secular și a călugărilor trebuia să zdruncine convingerile religioase ale unei mari părți din credincioși.

Ce condamnări teribile ale clerului îți este dat să auzi ! Pentru a încheia, nu vom reproduce decît una din ele, întrucît e tipărită de curînd și e prea puțin cunoscută. Guicciardini, ani de-a rîndul istoricul și secretarul papilor din familia de Medici, spune (1529) în *Aforismele*² sale : „*Nimeni n-a fost mai izbit decît mine de ambiția, lăcomia și desfrîul preoților, atît pentru că fiecare din aceste vicii este demn de toată ura cît și pentru că fiecare luate aparte, sau toate reunite laolaltă, nu sînt potrivite cîtuși de puțin unor oameni a căror viață ar trebui să fie în întregime închinată lui Dumnezeu. Aceste vicii sînt atît de contrare între ele încît nu se pot întîlni împreună decît la oameni extraordinari de depravați. Totuși, poziția pe care o ocupam la curtea mai*

¹ Pius al II-lea era, din principiu, pentru abolirea celibatului : „*Sacerdotibus magna ratione sublatis nuptias maiori restituendas videri*“ („preoților li se pare că o căsătorie opriă dintr-o rațiune oarecare, trebuie restabilită de unul mai mare“) — era o maximă a lui favorită. Platina. *Vitae Pontiff*, p. 311. (Platina nu este însă o sursă absolut sigură — n. Kröner.)

² *Ricordi*, nr. 28, în *Opere inedite*, vol. I.

multor papi, m-a obligat, în propriul meu interes, să-i slujesc și să contribui la măreția lor. Altfel, l-aș fi iubit pe Martin Luther ca pe mine însumi, nu numai pentru a mă dezlega de legile impuse nouă de creștinism, așa cum este el îndeobște explicat și înțeles, — ci pentru a pune la locul cuvenit această ceată de nemernici (questa caterva di scelerati) în așa fel, încât să fie obligați să trăiască sau fără vicii, sau fără putere“.

Același Guicciardini crede¹ de asemenea că în ce privește lucrurile supranaturale noi plutim încă în întuneric, într-o profundă ignoranță și că atît filozofii cît și teologii nu fac decît să trîncănească și că minunile de care dispun religiile nu probează nimic deosebit pentru vreuna din ele, iar pînă la urmă pot fi reduse la fenomene naturale încă necunoscute. Vorbind despre credința care e în stare să mute munții din loc, așa cum se manifesta ca pe atunci, la urmașii lui Savonarola, el o constată ca pe un fenomen curios, fără să-și permită totodată, asupra ei, vreo reflecție răutăcioasă.

Față de aceste stări de spirit clerul și călugării aveau un mare avantaj, acela de a se fi obișnuit lumea cu ei; ca și faptul că existența lor se atîngea și se împletea cu existența. Acesta este avantajul pe care l-au avut întotdeauna în lume lucrurile și instituțiile vechi și puternice. Fiecare avea o rudă sau un apropiat oarecare care purta sutana preoțească sau rasa călugărească, fiecare spera într-o protecție sau un eventual cîștig din tezaurul bisericesc, toți vedeau în centrul Italiei curia papală care îi făcea unori peste noapte pe oamenii săi bogați. Totuși, trebuie să subliniem de două ori faptul

¹ *Ibid.*, nr. 1, 123, 125.

că toate aceste lucruri n-au legat nici limba, nici condeii nimănui. Autorii celor mai vesele satire și mai umoristice pamflete sînt, de cele mai multe ori, călugări, posesori de beneficii eclesiastice etc. Poggio, care scrie *Facezie*, avea consacrarea primelor trepte ale ierarhiei preoțești, Francesco Berni, satiricul, avea un canonicat; Teofilo Folengo, care scrisese *Orlandino* sub pseudonim, era benedictin¹. Matteo Bandello, care în nuvelele sale ridiculizează chiar ordinul căruia-i aparține, era dominican și, mai mult, nepotul unui general al ordinului. Ce i-a putut mîna pe acest drum? Excesul de siguranță? Sau nevoia de a se sustrage discreditării care apasă pe toți confrății lor? Sau acel egoism pesimist, care își ia ca deviză „*După noi potopul!*“? Poate cîte ceva din toate. La Folengo se recunoaște influența lutheranismului².

Nevoia binecuvîntărilor și sfintelor taine pe care o aveau oamenii (de care am pomenit vorbind despre papalitate) este evidentă îndeosebi atunci cînd ne gîndim la partea cea mai evlavioasă a poporului; această nevoie atestă puterea impresiilor din copilărie și forța magică a simbolurilor demult consacrate. Dorința pe care o manifestă muribundul, oricare ar fi el, de a primi dezlegarea preotului, dovedește un rest de teamă față de iad, chiar la un om cum era Vitellozzo. Cu greu s-ar mai putea găsi un exemplu atît de instructiv ca al lui. Teoria bisericească a celui *character indelebilis* (caracter nepieritor) al preoției, pe lîngă care personalitatea umană a preotului devine indi-

¹ Desigur unul foarte nestatornic.

² Compară *Orlandino* sub pseud. Limerna Pitocco; cap. VI, strofa 40 u.; cap. VII, str. 57; cap. VIII, str. 3, u. și mai ales 75.

ferentă a dat atâtea roade, încît preotul poate fi de-
testat și în același timp ajutorul său spiritual să fie
solicitat. Au existat, desigur, îndărătnici ca, de pildă,
principele Galeotto de Mirandola¹, care a murit în
1499 după o excomunicare de șaisprezece ani, timp
în care întregul oraș fusese, ca și el, sub interdicție,
astfel că vreme de 16 ani nu avu loc nici slujbă, nici
înmormîntare religioasă.

Alături de toate aceste echivocuri ale condiției ecle-
siastice, atitudinea poporului față de marii săi predi-
catori pare foarte binevoitoare. Occidentul a fost din
cînd în cînd subjugat de puterea cuvîntului vreunui
mare călugăr, dar cît de neînsemnat era acest fapt
în raport cu zbuciumul periodic al orașelor și pro-
vinciilor italiene. De altfel singurul predicator care
în secolul al XV-lea a produs în Germania² un ase-
menea efect, era originar din Abruzzi și se chema
Giovanni Capistrano. În vremea aceea, sufletele în care
gravitatea se asocia cu o puternică vocație religioasă,
erau în țările nordice, intuitive, mistice; în sud, ele
erau expansive, practice, purtînd amprenta respectu-
lui pe care poporul îl avea pentru puterea cuvîntului
și frumusețea limbii. Nordul produce o *Imitatio*
Christi a cărei influență e limitată la început între
zidurile mîănăstirilor dar care va acționa pe încetul,
veacuri de-a rîndul, sudul dă naștere unor oameni care
fac asupra mulțimii o impresie extraordinară, însă
de moment.

Această impresie pornea înainte de toate de la o
ațîtare a conștiinței. Predicatorii, întemeindu-se pe
caracterul sacru și ascetic al personalității lor, atacau

¹ *Diario Ferrarese*, în Murat., XXIV. col. 362.

² El avusese cu sine un tîlmaci german și unul slav. Și Sfîntul
Bernard avusese nevoie, pe valea Rinului, de același mijloc.

problemele morale direct, fără să se încurce în abstracțiuni; predica lor era plină de aplicații practice. Imaginația poporului atribuie predicatorului chiar împotriva intențiilor acestuia, puteri supranaturale¹. Argumentul cel mai puternic nu era atât amenințarea cu purgatoriul și infernul cât, mai ales, imaginea extrem de vie a acelei „*maledizione*“, a blestemului care acționează în timpul vieții în persoana vinovatului, blestem legat de păcatul săvârșit. Suferințele lui Christos și ale sfinților își au urmările în viață. Numai astfel se puteau readuce la căință și ispășire oameni care au devenit victime ale patimilor, răzbunării și crimelor. De altfel acesta era scopul pe care-l urmărea predicatorul.

Astfel au predicat în secolul al XV-lea Bernardino da Siena, Alberto da Sarteano, Giovanni Capistrano, Jacopo della Marca, Roberto de Lecce și alții; în sfârșit, Girolamo Savonarola. Nu exista o prejudăcată mai puternică decât cea împotriva călugărilor cerșetori; ei au învins-o. Orgoliosul umanism putea să critice și să ironizeze în voie, vocea umaniștilor nu mai era auzită². Nu se spunea ceva nou, iar un popor de zeflemitori, cum erau florentinii, se obișnuise³ încă din

¹ Capistrano, de ex. se mulțumea, la mule de bolnavi ce i se aduceau, să le facă cruce și să-i binecuvânteze în numele Sfintei Treimi și al maestrului său Sf. Bernardino, după care urma o vindecare adevărată, cum se întâmplă de obicei în astfel de cazuri. Cronicarul din Brescia lasă să se înțeleagă: „el făcea minuni frumoase, dar se povesteau mai multe decât se petreceau în adevăr“.

² Așa, de pildă, Poggio — *De avaritia*, în *Opera*, fol. 2. El găsea că predicatorilor le venea destul de ușor, deoarece repetau același lucru în fiecare oră, lăsând poporul și mai prost ca înainte etc.

³ Franco Sacchetti, nov. 73. Predicatorii fără talent sînt deseori calul de bătaie al nuveliştilor.

secolul al XIV-lea să-i caricaturizeze pe cei ce se încumetau să se înfățișeze la amvon ; dar cînd apăru Savonarola, el îi fermecă într-atît încît ar fi fost în stare să pună pe rugul aprins de el tot tezaurul culturii și toată arta de care erau atît de mîndri. Chiar cea mai odioasă profanare a elocinței de către unii călugări ipocriți, care știau să miște după voie sufletul auditorului, slujindu-se de figuranți plătiți și de toate tertipurile, nu a făcut să scadă cu nimic influența adevăraților predicatori ; continua să se rîdă de predicatorii ordinari cu miracolele lor imagine și cu exhibițiile de false relicve¹, dar marii și autenticii oratori creștini erau admirați ca și în trecut. Aceștia constituie, în Italia, un fenomen particular al secolului al XV-lea.

Ordinul — de regulă acela al Sfîntului Francisc, și anume, ramura „*observantină*“ — îi trimitea pe predicatori oriunde erau solicitați ; lucrul se întîmplă mai cu seamă în cazurile de grave dezbinări publice sau particulare, în orașe, sau cînd, în vreo parte a țării, crimele și fărădelegile se înmulțeau peste măsură, ori vreo epidemie făcea prăpăd. Cînd însă gloria unui predicator creștea, toate orașele îl cereau, chiar fără vreun motiv deosebit ; el se ducea acolo unde îl trimeteau superiorii. O direcție specială a acestei activități era aceea pe care o urmau cei ce predicau cruciada împotriva turcilor², noi însă nu ținem seama aici decît de predica vizînd întoarcerea păcătoșilor prin pocăință.

¹ Cf. cunoscuta farsă din *Decamerone*, VI, Nov. 10.

² Aceste exhibiții aveau în Italia un colorit aparte. Cf. Malipiero, *Ann. venet.*, *Archiv. stor.*, VII, I, p. 18. — *Chron. venetum* în Murat., XXIV, col. 114. — *Storia bresciana*, în Murat., XXI, vol. 898.

Ordinea succesivă a predicilor, dacă se observa o metodă în această privință, pare să fi fost aceea pe care o folosea biserica în enumerarea păcatelor de moarte ; dar cu cât situația era mai stringentă, cu atât predicatorul trecea mai repede la ținta principală pe care o urmărea. El începea, să zicem, într-una din vastele biserici ale ordinului, sau în dom ; în scurtă vreme, cea mai mare *Piazza* devenea neîncăpătoare pentru poporul care se aduna năvalnic din toate direcțiile, iar acest imens dute-vino al ascultătorilor putea să devină primejdios chiar pentru viața oratorului¹. De regulă, predica se încheia cu o procesiune monstră ; iar marii dregători ai orașului, care îl luau pe orator între ei pentru a-l proteja, abia puteau să-l apere de mulțimea care-i săruta mâinile și picioarele și-i tăia bucați din sutană².

Primele rezultate care se obțineau după ce se predica, împotriva cametei, a speculei, a modei indecente, era deschiderea închisorilor pentru datornicii săraci și arderea obiectelor de lux și de petrecere mai mult sau mai puțin vinovată, cum sînt : zarurile, cărțile de joc, diferite jocuri, măști, instrumente muzicale, culegeri de cîntece, formule magice³, false coafuri etc. Toate

¹ *Storia bresciana*, în Murat., XXI, col. 865 u.

² Allegretto, *Diari sansei*, în Murat., XXIII, col. 819 u. (13—18 iulie 1446), ed. Tommasini, p. 25.

³ Infessura ed. Tommasini, p. 25, spune : *canti, brevi, sorti*. Cuvîntul *canti* ar putea să se refere la culegerile de cîntece, din care Savonarola a ars un mare număr. Dar Graziani (*Cron. di Perugia, Archiv. stor.*, XVI, I, p. 314) spune cu un astfel de prilej, *brieve incante*, ceea ce trebuie citit, desigur : *brevi e incanti*. Aceeași corectură e de făcut și la Infessura, pentru care *sorti* înseamnă un fel de ghicit în cărți. Cînd cărțile se înmulțiră datorită tiparului, se adunară toate exemplarele lui Martial și fură arse pe rug. Bandetto, III, Nov. 10.

aceste obiecte erau așezate, cu grijă și cu gust, pe un eșafod (*talamo*) iar deasupra lor se mai punea și o mască de diavol; apoi se dădea foc rugului.

Urmau la rînd inimile împietrite; cine nu s-a spovedit de mult, se spovedește acum; bunurile deținute pe nedrept se restituie; calomniile cele mai grave se retractează. Oratori ca Bernardino da Siena¹ atacă stăruitor și îndeaproape relațiile zilnice ale oamenilor și moravurile lor, Puțini din teologii noștri de azi ar fi ispitiți să predice „*despre contracte, restituții, rente de stat (monte) și despre zestrea fetelor*” așa cum a făcut el o dată în domul din Florența. Tratînd astfel de probleme, unii predicatori imprudenți cădeau în greșeala de a vorbi cu atîta violență împotriva anumitor clase (meseriași, mici funcționari), încît auditorul revoltat se năpustea asupra celor dojeniți². O predică a lui Bernardino da Siena, ținută la Roma (1424), mai avu pe lîngă arderea pe Capitoliu a unei grămezi de obiecte de toaletă, amulete, formule magice, etc. următorul efect: „...*După aceasta — spuse cronicarul*³ — *fu arsă și vrăjitoarea Finicella, pentru că, prin farmece diavolești, omorîse mulți copii, pe mulți oameni îi vrăjise și toată Roma se duse să vadă spectacolul.*”

¹ Vezi interesanta lui biografie în Vespasiano Fiorent., p. 244 u. și în Aen. Sylvius, *De viris illustr.*, p. 24.

² Allegretto, loc. cit., col. 823; un predicator ațîță poporul împotriva magistraților (dacă nu cumva în loc de „*giudici*” trebuie citit „*giudei*” — „*evrei*”); după care aceștia ar fi fost arși în casele lor.

³ Infessura, loc. cit. În ce privește ziua arderii vrăjitoarei, aici pare să fie o greșeală de scris. Cum acelaș sfînt a pus să se taie o pădurice rău famată de lîngă Arezzo, povestește Vasari, III, 148, *Vita Parri Spinelli*. Se poate ca deseori mania pocăinții să se fi exercitat pe socoteala obiectelor neînsuflețite a simbolurilor și a instrumentelor.

Dar, după cum am remarcat mai înainte, scopul principal al predicii era stingerea certurilor și renunțarea la răzbunări. Acest rezultat nu se obținea de regulă, decît după un lung șir de predici, atunci cînd curentul de pocăință generală cuprindea, treptat, întreg orașul, cînd văzduhul¹ tremura de strigătele mulțimii: *miser cordia*! Atunci se porneau împăciuirile și îmbrățișările chiar și între acele tabere între care se petrecuseră omoruri. Se îngăduia exilaților să se întoarcă în oraș cu prilejul unui eveniment atît de sfînt. Se pare că astfel de *păci* au fost respectate și după ce trecea perioada de exaltare, iar amintirea călugărului era cinstită generații de-a rîndul. Dar existau și crize teribile, ca cea care dezbină familiile della Valle și Groce, din Roma (1482) pentru care chiar marele Roberto da Lecce a predicat în deșert². Cu puțin timp înainte de săptămîna mare, el predicase în piața templului Minervei în fața unei imense mulțimi; dar, în noaptea de miercuri spre Joia verde, avu loc în fața palatului della Valle, în apropierea ghetto-ului, o sîngeroasă luptă de stradă; a doua zi, papa Sixt porunci ca palatul să fie ras de pe fața pămîntului, iar ceremoniile obișnuite să fie suspendate; în Vinerea patimilor, Roberto vorbi iarăși, ținînd în mînă un crucifix; dar atît el cît și ascultătorii nu făcură decît să plîngă.

¹ „*Pareva che l'aria si fendesse*” („părea că aerul se despică”), se spune într-un loc.

² Jac. Volaterran în Murat., XXIII, col. 166 u. Nu se spune în mod expres că el se ocupa de aceste certuri, dar nu ne îndoiim că așa era. — Și Jacopo della Marca părăsise odată (1445) Perugia, după un mare succes, cînd un groaznic asasinat s-a petrecut în familia Ranieri. Cf. Graziani, loc. cit., p. 565 u. Cu acest prilej trebuie să amintim că Perugia era unul din orașele cele mai vizitate de predicatori. Cf. pp. 597, 626, 631, 637, 647.

Sufletele descompuse, pornite spre violență și crimă, luau deseori, sub impresia puternică produsă de marii oratori hotărîrea de a se retrage în mînăstiri. Printre aceștia erau tîlhari și criminali de toate soiurile, uneori chiar și soldați care nu erau în solda nimă-nui¹. Ceea ce contribuia în parte la aceste convertiri era dorința de a se apropia, cel puțin prin formele de viață exterioară, de călugărul a cărui elocință îi fermecase.

Predica de încheiere era doar o simplă binecuvîntare, o *benedizione* care se rezuma în cuvintele: *La pace sia con voi!* Cete întregi porneau la drum, însoțindu-l pe predicator în orașele vecine, pentru a asculta din nou întregul ciclu de cuvîntări dojenitoare.

Față de nemaipomenita putere pe care o exercitau acești sfinți bărbați asupra mulțimilor, clerul și cîrmuirea aveau tot interesul ca, cel puțin, să nu și-i facă dușmani.

În acest sens nu se mai recunoștea caracterul sacerdotal decît călugărilor² sau preoților care îndeplineau un minimum de condiții și aveau un anumit grad, în așa fel încît ordinul sau subordinul de care aparțineau să poată răspunde de ei într-o măsură oarecare. Dar nu se putea desena o limită riguroasă întrucît biserica, și

¹ Capistrano a îmbrăcat, după o predică, cincizeci de soldați; *Storia bresciana*, loc. cit. — Graziani, loc. cit., p. 565 u. Aeneas Sylvius (*De viris illustr.*, p. 25), în tristețea lui, era gata să treacă în ordinul lui San Bernardino, după ce ascultase o predică a acestuia.

² Faptul că între celebrii predicatori observantini și dominicanii invidioși nu lipseau frecuşurile, îl dovedește disputa asupra singelui lui Isus care a curs de pe cruce pe pămînt (1463). Fra Jacopo della Marca, care nu voia sub nici un chip să cedeze Inchizitorului dominican, vezi cele scrise de Pius II în raportul său foarte detaliat (*Comment.*, L. XI, p. 511), cu o fermecătoare ironie:

deci amvonul, deveniseră de multă vreme organe de publicitate ; se citeau aci diferite acte judiciare, publicații, se țineau prelegeri, etc., iar câteodată în timpul predicilor propriu-zise, se da cuvîntul umanistului sau laicului. Mai mult, exista o categorie de oameni — să le zicem hibrizi, corcitură, nici călugări, nici preoți — care, totuși, renunțaseră la lume : erau pustnicii sau eremiții¹, foarte numeroși în Italia, care apăreau uneori fără nici un fel de misiune și care antrenau mulțimile. Un asemenea caz se petrecu în Milano, după cea de-a doua cucerire franceză (1516), e adevărat, într-o perioadă de mare dezordine publică ; un eremit toscan, aparținînd probabil partidei lui Savonarola, ocupă, timp de mai multe luni, amvonul catedralei, tunînd și fulgerînd împotriva ierarhiei, înzestră domul cu un nou candelabru și un nou altar, făcu minuni și nu părăsi locul decît după lupte crîn-

„Pauperiem pati et famem et sitim et corporis cruciatum et mortem pro Christi nomine nonnulli possunt ; jacturam nominis vel minimam ferre recusant, tanquam sua deficiente fama Dei quoque gloria pereat“ („Unii pot să îndure sărăcia și foamea și setea și chinuirea trupului și moartea pentru numele lui Christos ; refuză însă cea mai mică omitere a numelui lor ca și cum odată cu pieirea numelui lor, ar pieri și gloria lui Dumnezeu“).

¹ Reputația lor oscila încă pe atunci între două extreme. E o deosebire între ei și călugării eremiți. — În general, limitele în această privință nu sînt precise. Spolétanii care cutreierau satele pentru a face minuni, invocau întotdeauna patronajul lui San Antonio și — din pricina șerpilor lor — pe acel al apostolului Pavel. Încă din secolul al XIII-lea, ei jefuiau țărani prin jongleriile lor pseudo-religioase ; caii lor erau dresați să îngenuncheze la pronunțarea numelui San Antonio. Ei spuneau că adună bani pentru spitale. Massuccio, *Nov.* 18 ; Bandello, III, *Nov.* 17. Firenzuola, în al său „*asino d'oro*“, îi lasă să joace rolul preoților cerșetori ai lui Apuleius.

cene¹. În aceste decenii, hotărîtoare pentru soarta Italiei, se trezi pretutindeni mania prezicerilor, a proorocirii. Această manie nu apăruse doar la o anumită categorie de oameni. Se ştie de pildă că în timpul devastării Romei (1527), eremiţii predicară cu o adevărată furie a profeţiei. Lipsiţi de talent oratoric, aceşti indivizi trimiteau pe cîte cineva cu un simbol, ca de pildă ascetul Mancini de lîngă Siena care (în 1496) trimise în oraşul terorizat un băieţandru, un „*mic eremit*“ (*romitello*), cu un cap de mort în vârful unei prăjini de care atîrna şi un bilet cu un verset ameninţător din *Biblie*².

Dar, de multe ori, chiar călugării îi atacau pe principi, autorităţile, clerul şi însăşi propriile ordine. Este adevărat că o predică subversivă, rostită împotriva unei case princiare tiranice, cerînd de-a dreptul izgonirea ei cum făcuse Fra Jacopo Bussolari la Pavia³ în secolul al XIV-lea, nu se va mai întîlni la generaţiile următoare, dar apar frecvent critici îndrăzneţe la adresa Papei, formulate chiar în propria capelă a pontifului (vol. I, p. 282, n. 3), precum şi naive poveşti politice date în prezenţa principilor, cărora nici prin gînd nu le trecea să se folosească de ele⁴. În piaţa

¹ Prato, *Archiv. stor.*, III, 357 u. Burigozzo, *ibid.*, p. 431 u.

² Allegretto, în Murat., XXIII, col. 855, u.

³ Matteo Villani, VIII, cap. 2 u. Începe prin a predica împotriva tiraniei în general, apoi, cînd casa domnitoare Beccaria vrea să-l omoare, schimbă printr-o predică chiar constituţia şi autorităţile, silind familia Beccaria să fugă (1357). Cf. Petrarca, *Exp. fam.*, XIX, 18 şi A. Hortis, *Scritte inedite de F.P.S.*, pp. 179-181.

⁴ Cîteodată, chiar familiile domnitoare plăteau călugări în împrejurări grele pentru a îndemna poporul la supunere. Un exemplu din Ferrara la Sanudo (Murat., XXII, col. 1218).

castelului din Milano, un predicator orb din *Incoronata* (deci un augustin) își permise să apostrofaze pe Lodovico Moro (1494) de la amvon : „*Stăpîne, nu arăta drumul francezilor, că te vei căi !*“¹. Existau călugări profeți care, fără să se ocupe direct de politică, proiectau asupra viitorului imagini atât de înspăimântătoare încât îi scoteau din minți pe ascultători. Puțin timp după alegerea lui Leon al X-lea (1513), doisprezece franciscani cutreierară Italia, pe care și-o împărțiseră pe regiuni. Cel care predică la Florența², Fra Francesco Montepulciano, răspîndi în popor o teroare crescîndă, căci vorbele lui ajungeau mai degrabă întărite, decît slăbite, pînă la cei care, din pricina îmbulzelii, nu puteau pătrunde în apropierea lui. După o astfel de predică, oratorul muri subit „*de o durere în piept*“ ; toată lumea veni să-i sărute picioarele, din care pricină „*cadavrul trebui să fie înmormîntat pe ascuns în timpul nopții. Dar noua furie a profeției care se întinsese pînă la femei și țărani, nu putea fi înăbușită decît cu multă osteneală. Pentru a scoate lumea din tristețea adîncă și a o mai înveseli, Giuliano (fratele lui Leon) și Lorenzo de Medici organizară, pentru ziua sfîntului Ioan (1514) acele splendide serbări, vînători, cortegii și turnire, la care luară parte, venind de la Roma, cîțiva mari seniori și chiar șase cardinali travestiți în haine laice.*“

Dar cel mai mare predicator și profet a fost ars pe rug în Florența la 1498 : Fra Girolamo Savonarola

¹ Prato, *Archiv. Stor.*, III, p. 251. — Predicatori fanatici anti-francezi, după alungarea francezilor, sînt menționați de Burigazzo, *ibid.*, pp. 443, 449, 485, ad. a. 1523, 1526, 1529.

² Jac. Pitti, *Storia fior.*, L. II, p. 112.

din Ferrara¹. Nu-i putem consacra aici decît cîteva rînduri.

Cuvîntul a fost acel puternic instrument cu care a transformat și stăpînit Florența (1494—1498) ; din nefericire predicile care s-au păstrat, nu îndeajuns de bine notate de devotații săi, așa cum s-a putut face aceasta în biserică, nu ne pot oferi decît o vagă idee a elocinței sale. Aceasta nu din pricina că mijloacele exterioare de care dispunea ar fi fost nemaipomenite — căci vocea, pronunția, redactarea retorică, etc. formau mai degrabă partea lui slabă, iar cei care doreau s-asculte un predicator cu artă și un orator cu stil, mergeau la rivalul său, Fra Mariano da Ghizzano — dar în cuvîntul lui Savonarola era imprimată acea înaltă putere personală cum nu s-a mai văzut apoi vreme de o generație, pînă la Luther. El însuși numea această forță iluminare, și nu se sfia să considere predica printre cele mai înalte lucruri : în marea ierarhie a spiritelor, spune el, predicatorul vine îndată după ultimul dintre îngeri. Această personalitate care s-a mistuit în flăcări, a săvîrșit o mare minune : a însuflețit cu ajutorul spiritului său mînăstirea dominicană San Marco și toate mînăstirile dominicane din Toscana, iar la chemarea lui toate aceste mînăstiri întreprinseră, deodată și de bună voie, o mare reformă. Dacă cunoaștem situația mînăstirilor din acele vremuri și știm cît de greu se putea impune cea mai neînsemnată schimbare în lumea călugărească, vom fi cu atît

¹ Perrens, *Jérôme Savonarole*, 2 vol. între multe lucrări de specialitate, poate cea mai metodică și mai obiectivă. P. Villari, *La storia di Girol. Savonarola* (2 vol. Firenze, Lemonnier ed. II, 1887). (Ed. germ. a lui Berdushek, Leipzig 1868. Studii mai recente asupra lui Savonarola : *Protest. Realenziklopädie*, XXIV, p. 451 ; J. Schmitzer, *Savonarola*, 2 vol. München, 1924, — n. Kröner).

mai uimiți de transformarea totală a acestora. Când opera de reformă începu să se desfășoare, ea fu susținută de numeroșii prozești pe care-i făcea ordinul dominican. Fiii celor mai de seamă familiei intrară ca novici în San Marco, mînăstirea lui Savonarola.

Această reformă a ordinului, săvîrșită într-o provincie anumită, era primul pas către întemeierea unei biserici naționale. O asemenea biserică ar fi fost consecința firească și inevitabilă a prelungirii unei atari stări de lucruri. E sigur că Savonarola însuși visa o reformare a întregii Biserici. El se adresa în acest scop — către sfîrșitul carierei sale — tuturor marilor potențați, cerîndu-le stăruitor convocarea grabnică a unui conciliu. Dar dacă ordinul și partidul său deveniseră, pentru Toscana, singurul organ posibil — sarea pămîntului — celelalte părți ale Italiei rămîneau credincioase trecutului, păstrînd vechea lor stare de lucruri. Spiritul de renunțare și fantezia contribuie în mod egal la crearea unei situații care tinde să facă din Florența o împărăție a lui Dumnezeu pe pămînt.

Profețiile, a căror împlinire parțială încununau pe Savonarola cu un nimb supraomenesc, aprinseră nestăpînita fantezie italiană pînă și în cazul spiritelor celor mai reținute și mai sfioase. La început franciscanii, *observanți*, mîndri de gloria pe care le-o asigurasă Bernardino da Siena, își închipuiau că ar putea veni de hac ilustrului dominican, supralicitîndu-l. Ei izbutiră să pună la dispoziția unuia dintre ai lor amvonul catedralei, veniră cu niște profeții și mai sinistre ca cele ale lui Savonarola, pînă cînd Pietro de Medici, care mai domnea în Florența, porunci ambelor tabere să se liniștească pînă la noi ordine. La puțin timp, cînd Carol al VIII-lea veni în Italia iar Casa de Medici fu izgonită, după cum foarte limpede prooro-

cise Savonarola, lumea nu mai credea decît în cuvîntul lui.

Și trebuie să mărturisim aci că el se dovedea lipsit de simț critic, atunci cînd era vorba de presimțirile și viziunile sale, și destul de sever cu ale altora. În discursul funebru, pe care l-a ținut la catafalcul lui Pico della Mirandola, își tratează prietenul defunct cu destulă duritate. Pentru că Pico nu acceptase să intre în ordinul dominican, cu toată vocea care-i vorbea din cer, Savonarola a rugat el însuși pe Dumnezeu să-i facă o mică muștrare; moartea însă nu i-a dorit-o nicidecum; prin mijlocirea pomenilor și a rugăciunilor a obținut ca sufletul lui să rămînă un răstimp în purgatoriu... Relativ la o viziune consolatoare pe care Pico o avusese pe patul de suferință — cînd îi apăruse Madona și-i făgăduise că nu va muri — Savonarola mărturisește că multă vreme a luat-o drept o vedenie diavolească pînă cînd i se revelă că Madona a înțeles, cînd a vorbit de moarte, pe cea de a doua, moartea veșnică a sufletului. Dacă toate acestea, și altele la fel, sînt semne de îngîmfare, acest mare suflet și-a ispășit greșelile atît de amar pe cît se puteau ispăși; în ultimele lui zile se pare că Savonarola nu și-a dat seama de deșertăciunea profețiilor și viziunilor sale; totuși îi mai rămase destulă pace sufletească pentru a merge la moarte cu resemnarea unui martir. Timp de treizeci de ani, aderenții lui rămaseră fideli doctrinei și încrezători în profețiile sale.

El n-a intervenit ca reorganizator al statului în treburile publice decît de teama că, în locul său, forțe vrăjmașe ar fi pus mîna pe putere. Ar fi nedrept să-l judecăm după constituția semidemocrată de la începutul anului 1495, nici mai bună nici mai rea decît alte constituții florentine. Savonarola ar fi fost poate

singurul care ar fi putut să redea libertatea orașelor supuse și, totodată, să salveze unitatea statului toscan. Numai că nu s-a gândit la asta.

De altfel era omul cel mai nepotrivit, din cîți s-ar fi putut găsi, pentru asemenea treburî. Adevăratul său ideal era o teocrație în care toată lumea se pleacă cu smerenie în fața *Nevăzutului* și în care toate conflictele personale sînt din capul locului suprimate. Într-aga sa teorie este cuprinsă în acea inscripție de pe Palatul Senioriei, din care își făcuse deviza¹ încă pe la sfîrșitul anului 1495, și care fu reînnoită de partizanii săi în 1527 : „*Christo regi suo domino dominantium liberatori, deo summo opt. max. Mariaeque virginis Reginae dicavit S.P.Q.F.*“² De viața pămîntească și de condițiile ei era tot atît de puțin legat ca cel mai autentic și riguros călugăr. Omul nu trebuie să fie preocupat după părerea lui decît de cele ce sînt în nemijlocită legătură cu mîntuirea sufletului.

Cît de limpede se reflectă toate acestea în observațiile sale cu privire la literatura antică. „*Singurul lucru bun — predica el — pe care l-au făcut Platon și Aristotel este de a fi născocit multe argumente de care ne putem sluji contra ereticilor. Cu toate acestea ei stau, împreună cu alți filozofi, în iad. O muiere bătrînă știe mai multe despre credință decît Platon. Ar fi bine pentru cauza credinței dacă multe cărți, care ne par folositoare, ar fi distruse. Pe vremea cînd*

¹ Un ciudat contrast față de sieniezi, care în 1483, dăruiseră solemn orașul lor Madonei. *Allegretto*, ap. Murat., XXIII, col. 815 u.

² „*Lui Cristos rege, domnului și izbăvitorului său, Dumnezeu preainalt, preabun și fecioarei Maria, regina, i s-a dedicat.*“ (n. tr.).

nu erau atâtea cărți, nici atâtea argumente (ragioni naturali), atâtea dispute, credința se dezvoltă cu mai multă repeziciune decât s-a dezvoltat de atunci încolo. Lectura clasică în școli o vrea limitată la Homer, Vergil și Cicero, întregită cu Hieronymus și Augustin; dimpotrivă, nu numai Catull și Ovid, dar și Tibull și Terentiu trebuie îndepărtați. O astfel de severitate nu dovedește decât un zel exagerat pentru puritatea morăvurilor; într-o scriere specială denunță nocivitatea științei.

După părerea lui, numai puțini ar trebui, în general, s-o cultive ca să nu dispară tradiția cunoștințelor omenești, dar mai cu seamă ca să existe în permanență cîțiva „atleți” ai științei pentru combaterea sofismelor eretice; toți ceilalți n-ar avea nevoie decât de gramatică, de morală și de religie (*sacrae litterae*). Astfel privilegiul culturii ar reveni din nou exclusiv călugărilor și întrucît, tot „cei mai știutori și pioși” ar trebui să conducă și statul — aceștia ar trebui să fie tot călugări. Nici nu vrem măcar să ne întrebăm dacă autorul a mers cu gîndul atît de departe.

Nici nu se poate raționa mai copilărește. Acestui biet om nici nu-i venea în minte ideea, atît de simplă, că antichitatea redescoperită și uriașa extindere a orizontului intelectual ar putea să fie, după împrejurări, o glorioasă probă de foc pentru religie. El dorea din toată inima să oprească ceea ce nu mai putea fi înlăturat. În general era cît se poate de puțin liberal; ținea, de pildă, la dispoziția astrologilor atei, aceiași rug pe care, mai târziu, el însuși avea să moară.¹

¹ Despre *impii astrologi*, — astrologii necredincioși — spune: „Non e da disputar (con loro) altrimenti che col fuoco”, („Nu se poate discuta cu ei altfel decât cu focul”).

Cît de puternic trebuie să fi fost sufletul care trăia în tovărășia acestui spirit îngust ! De cît foc a fost nevoie pentru ca pasiunea florentinilor pentru cultură să se plece sub jugul unor atari concepții !

Tot ce-au fost gata florentinii să-i jertfească în materie de artă și mondenitate, ne-o arată vestitele holo-causte, rugurile alături de care toate acele „*talami*” ale lui Bernardino da Siena și ale altora, nu erau decît fleacuri.

Dar ce e drept, nici Savonarola n-ar fi izbutit așa de ușor, dacă n-ar fi luat niște măsuri polițienești tiranice. Înainte de toate, imixtiunile sale în viața particulară, a cărei libertate era atît de prețuită la italieni, au fost destul de mari : le pretindea de pildă servitorilor să facă spionaj în casa stăpînilor pentru a-și putea impune reforma în ceea ce privește moravurile. Acea transformare a vieții publice și particulare, pe care, mai tîrziu, ferocele Calvin n-a izbutit s-o realizeze decît cu mare greutate la Genova, grație unei permanente stări de asediu, trebuia în mod fatal să eşueze la Florența ; asemenea transformare radicală trebuia să rămînă aici într-un stadiu de încercare, iar tentativa nu putea decît să îndîrjească, pînă la furie, pe adversarii unui atare sistem. Se cuvine să amintim, în primul rînd, acele cete de copii organizate de Savonarola, care pătrundeau în case și, violenți, pretindeau obiectele indicate pentru a fi arse pe rug ; ici și colo erau izgoniți cu bătaia ; atunci li se adăugară adulți însărcinați cu protecția lor, pentru a sprijini ficțiunea unei burghezii regenerate prin virtute.

Și astfel au putut avea loc marile autodafé-uri din Piața Senioriei, în ultima zi de carnaval din 1497 și

1498. Se vedea ridicându-se în mijlocul pieții o piramidă în trepte asemănătoare cu acel „rogus“ pe care se ardeau de obicei cadavrele imperatorilor romani. La baza piramidei erau îngrămădite măști, bărbii false, costuime de fantezie ; deasupra cărțile poezilor latini și italieni, între altele *Morgante* a lui Pulci, apoi Petrarca, Boccaccio, prețioase tipărituri de pergament și manuscrise cu miniaturi de valoare ; apoi podoabe femeiești, obiecte de toaletă, parfumuri, oglinzi, voaluri, false coafuri ; mai sus se vedeau lăute, harfe, jocuri de șah, tric-trac, cărți de joc ; în sfârșit, ultimele două trepte erau acoperite cu tablouri printre care cele mai multe înfățișând frumuseți feminine, unele sub nume clasice ca Lucreția, Cleopatra, Faustina, ori frumuseți celebre ale zilei ca Bencina, Leña Morella, Bina și Maria de Lenzi, toate tablourile lui Bartolomeo della Porta, care făcuse acest sacrificiu în mod voluntar și, se pare, câteva capete de femei, capodopere ale sculpturii antice. Pentru întâia oară un negustor venețian care se afla de față oferă signorici florentine suma de 22.000 taleri de aur pentru tot conținutul piramidei. Drept răspuns i se făcu și lui imediat un portret, care fu așezat printre celelalte. Când se puse focul, întreaga signorie apărură în balcon ; cîntece, trompete și bătăi de clopot umplură văzduhul. Apoi toată lumea se îndreptă spre piața San-Marco unde ucenicii lui Savonarola dansau în trei cercuri concentrice : cercul din mijloc era compus din călugării mînăstirii San-Marco alternînd cu copii îmbrăcați în îngeri, al doilea era format din preoți tineri și din laici ; în sfârșit, cercul exterior cuprindea bătrîni, cetățeni și preoți, aceștia din urmă încununăți cu ramuri de măsline.

Toată batjocura partidului advers, care a ieșit — în cele din urmă — învingător, și care pe lângă motivele reale de a-și rîde de cei învinși mai avea și talentul s-o facă, n-a fost suficientă ca, pînă la urmă, să adumbrească memoria lui Savonarola; cu cît soarta Italiei devenea mai tristă, cu atît mai luminoasă apărea, în memoria supraviețuitorilor, figura marelui călugăr și profet. Multe din proorociriile lui au rămas nîmplinite, dar marea catastrofă generală, pe care o prevestise, se realizase într-un mod înspăimîntător.

Oricît de mare ar fi fost influența predicatorilor și oricît de categorică revendicarea¹, din partea lui Savonarola, a dreptului monahilor de a ține predică, instituția monahică n-a putut, totuși, să se sustragă unei judecăți generale reprobatoare. Italia lăsa să se înțeleagă că nu se poate entuziasma decît pentru individ.

Dacă vrem să verificăm acum forța vechii credințe, făcînd abstracție de preoțime și monahism, o vom găsi cînd foarte redusă, cînd imensă, după cum o vom privi dintr-o anumită latură și într-o anumită lumină. Am vorbit despre taine și binecuvîntări ca despre ceva indispensabil; să aruncăm acum o privire asupra situației credinței și a cultului în viața de toate zilele. În această privință, mulțimea și obiceiurile ei, precum și considerația pe care cei puternici o acordau atît credinței cît și cultului, au o greutate decisivă.

În ceea ce privește pocăința și dobîndirea mîntuirii veșnice cu ajutorul faptelor bune, credințele și

¹ Vezi pasajul din a 14-a predică despre Ezechiel, în Perrens, loc. cit., vol. I, p. 30, notă.

obiceiurile țăranimii italiene ca și ale poporului de jos sînt aceleași ca și la popoarele nordice. Într-o oarecare măsură se poate spune același lucru și despre oamenii cultivați. Acele laturi prin care catolicismul popular se leagă de antichitate, de invocările păgîne, de jertfele și obiceiurile, de cultul zeităților, au persistat cu cea mai mare îndărătnicie în conștiința poporului. Cea de-a opta eglogă a lui Battista Mantovano¹, citată cu altă ocazie, cuprinde, între altele, rugăciunea unui țăran către *Madonna*, în care aceasta este invocată ca o zeitate protectoare a vieții rustice. Ce idei își făcea poporul cu privire la valoarea anumitor Madone cărora le implora ajutorul, ce gîndea acea florentină² care a dăruit de Bunavestire un butoiăș cu ceară, ca „*ex voto*”, Sfintei Fecioare, pentru că amantul ei, un călugăr, a izbutit să golească la ea, încetul cu încetul, un butoiăș cu vin, fără ca soțul, care lipsea, să fi băgat de seamă? Diverși sfinți patronau pe atunci anumite sfere ale vieții, corporații, etc., de altfel ca și astăzi. Deseori s-a încercat să se deducă din vechi ceremonii păgîne un număr de ritualuri și uzanțe ale Bisericii catolice și oricine recunoaște că o mulțime de obiceiuri locale și populare, legate de sărbătorile bisericești, sînt resturi inconștiente ale vechilor tradiții păgîne europene. Dar în Italia, la țară, se mai păstrau încă multe obiceiuri care vedeau resturile unor practici păgîne: alimentele ce se puneau pe morminte cu patru zile înainte de sărbătoarea Sfîntului Petru, deci chiar în ziua an-

¹ Cu titlul : *De rusticorum religione* (Despre religia țăranilor).

² Franco Sacchetti, *Nov. 109* — unde se mai găsesc și altele de acest soi.

ticelor „*ferali*“ (18 febr.)¹. Unele tradiții de acest fel mai erau poate încă în uz, fiind exterminate de abia în timpul Renașterii. Poate că nu este chiar un paradox să se spună că în Italia credințele populare erau cu atât mai temeinic înrădăcinate cu cât erau mai legate de păgânism.

S-ar putea, desigur, stabili pînă la ce punct aceste soiuri de credințe erau răspîndite printre cei aparținînd claselor de sus. După cum am remarcat atunci cînd a fost vorba de raporturile cu clerul, aceste credințe aveau forța obișnuinței și vigoarea primelor impresii ; la întreținerea lor contribuia, de asemenea, pasiunea pentru fastul desfășurat de biserică la diverse sărbători, iar, din cînd în cînd, se mai adăuga și cîte una din acele mari epidemii de pocăință careia cu greu îi rezistau chiar zeflemisitorii și mincinoșii.

Dar nu este înțelept ca în aceste probleme să ne grăbim să ajungem la concluzii definitive. S-ar putea crede, de pildă, că atitudinea intelectualilor față de

¹ Bapt. Mantuan. *De sacris diebus*, L. II — exclamă :

„*Ista superstitio, ducens a Manibus ortum
Tartareis, sancta de religione facessat*

Christigenum ! vivis epulas date, scara sepultis.“

(„Această superstiție, ducîndu-și începutul de la Mani din Tartar, ar îndepărta neamul creștin de sfînta religie / Celor vii dați arțari, celor morți cele sfînte“). Un secol mai înainte cînd armata de execuție a lui Ioan al XXII-lea, mergea contra ghibelinilor în Marca, expediția se făcea pentru acuzații formale de erezie și idolatrie, orășelul Rccanati, care se predase de bunăvoie, fu totuși ars „deoarece acolo se adoraseră idoli“. Giov. Villani, IX, 139, 141. — Sub Pius al II-lea, apare un încăpățînat închinător la soare, urbinat după naștere. Aen. Sylvii, *Opera*, p. 289. *Hist. rer. ubique gestar.*, c. 12. — Faptul cel mai uimitor se petrecu sub Leon al X-lea, în forum în Roma : din pricina unei ciumi fu jertfit solemn, după regulă păgînă, un taur. Paul Jovius, *Hist.*, XXI, 8.

moaștele sfinților ar trebui să ne dea cheia care să deschidă măcar unele din sertarele conștiinței lor religioase. În realitate se pot desluși unele diferențe de grad, dar nici pe departe atât de limpede cum ar fi de dorit. Mai întâi, Veneția pare să fi împărțășit, în secolul al XV-lea, acea evlavie pentru moaștele sfinților care stăpînea atunci în întreg Apusul. Chiar și străinii care locuiau în Veneția se supuneau¹ acestor tradiții. Dacă ne-am îngădui să judecăm Padova, orașul învățaților, după topograful ei, Michele Savonarola, am spune că ea urma exemplul Veneției. Michele ne povestește, cu un sentiment de respect în care se amestecă și un fel de teroare mistică, cum în timpul marilor primejdii se auzeau noaptea, în tot orașul, sfinții gemînd, cum cadavrului unei sfinte maici de la mînăstirea Santa-Chiara îi creșteau părul și unghiile, cum la apropierea unei primejdii ea scotea sunete, ridica brațele etc.² Procedînd la descrierea capelei Sfîntului Antonio din Santo, autorul se pierde cu totul în bîlbîieli și fantazări.

În Milano, poporul, cel puțin, vădea un mare fanatism pentru moaște iar cînd (1517) călugării de la San Simpliciano, care construiau altarul principal, descoperiră, spre surprinderea lor, șase cadavre de sfinți, în timp ce ploi torențiale se revărsau peste toată țara, poporul³ puse această calamitate pe seama profană-

¹ Astfel, Sabellico, *De situ venetae urbis*. El citează numele sfinților după modul mai multor filologi, fără a mai adăuga *sanctus* ori *divus*, dar amintește o mulțime de moaște, cărora pare a le acorda o mare cinstire lăudîndu-se chiar de a fi sărutat bucăți din ele.

² *De laudibus Patavii*, în Murat., XXIV, col. 1149 pînă la 1151.

³ Prato, *Archiv. Stor.*, III, p. 408. — El nu face parte dintre iluminiști, totuși protestează împotriva acestui nexus causal.

rii sfinților, luându-i la bătaie pe călugării vinovați. Dimpotrivă, în alte părți ale Italiei, chiar la Roma, la curtea papală, entuziasmul pentru moaște era mai îndoielnic, fără a se putea trage totuși din această atitudine o concluzie absolută. Se știe câtă vîlvă a pricinuit în popor obținerea de către papa Pius al II-lea a capului Sfîntului Andrei (1462) care după ce a fost salvat din Grecia și adus la San-Marco, a fost transportat cu o deosebită solemnitate la San-Pietro; dar reiese chiar din declarația papei Pius că a făcut asta de rușine, văzînd cu cîtă rîvnă se întreceau mulți principii în căutarea și achiziția de moaște. Așa i-a venit în minte să facă¹ din Roma un depozit al relicvelor sfinte, un loc de refugiu pentru rămășițele izgonite din bisericile lor. Sub Sixt al IV-lea populația orașului era în această privință mai zeloasă decît pontiful însuși, astfel încît Consiliul municipal se plînsese amarnic (1483) atunci cînd Sixt cedă² lui Ludovic al XI-lea, care era pe moarte, cîteva din moaștele aflate în Lateran. La Bologna se ridică, în acea vreme, o voce curajoasă care ceru să se vîndă regelui Spaniei craniul Sfîntului Dominic iar cu ce se va obține pe el, să se întemeieze un stabiliment de utilitate publică³. Cea

¹ Pii. II. *Comment.*, L. VIII, p. 352 u. „*Verebatur Pontifex, ne in onore tanti apostoli diminute agere videretur*” etc. („Pontificele se temea să nu pară că n-a acționat față de scăderea gloriei unui atît de mare apostol”).

² Jac. Volaterran., în Murat., XXIII, col. 187. Ludovic putu încă să adore darul; însă totuși muri. Catacombele căzuseră pe vremea aceea în uitare, totuși Savonarola (loc. cit., col. 1150) spune și el despre Roma: „*Velut ager Aceldama Sanctorum habitata est*” („Aceldama a fost socotită ca un ogor al sfinților”);

³ Bursellis, *Annal. Bonon.*, în Murat., XXIII, col. 905. Era unul din cei 16 patricieni, Bart. della Volta, mort în 1485 sau 1486.

mai redusă evlavie față de moaște o arătau florentinii. De la hotărîrea de a face un nou sarcofag pentru Sfîntul Zenobie, patronul orașului, și pînă la comanda definitivă făcută maestrului Ghiberti, au trecut nouăsprezece ani (1409—1428). Chiar și atunci înțelegerea se făcu mai mult la înțîmplare, deoarece artistul tocmai isprăvisese¹ cu bine o lucrare asemănătoare, ceva mai mică pe care o puse la dispoziția orașului. Poate că florentinii erau întrucîtva dezgustați de moaște, de cînd fuseseră trași pe sfoară (1352) de o stareță² șireată din părțile Neapolelui, cu un braț al patroanei domului Santa Reparata, falsificat din lemn și gips. Sau nu putem presupune, oare, că un simț estetic dezvoltat, așa cum îl aveau florentinii, îi reținea de la o pasiune deosebită pentru cadavre îmbucătățite, pentru obiectele și vestimentele pe jumătate putrede? Sau poate a intervenit aici chiar acel sentiment modern al gloriei care i-ar fi făcut să adăpostească mai degrabă rămășițele unui Dante sau ale unui Petrarca în cele mai splendide morminte decît ale celor doisprezece apostoli la un loc? Ar fi posibil însă, ca în Italia, cu excepția Veneției și a Romei, cultul moaștelor și relicvelor să fi cedat încă de mult în fața cultului Madonei mai mult decît oriunde în Europa; și totodată în acest fapt, am putea întrezări, vag, firește, triumful timpuriu al simțului formei.

Am putea să ne întrebăm dacă în nord — unde uriașele catedrale sînt mai toate consacrate Maicii

¹ Vasari, III, 111 u. și notă, *Vita di Ghiberti*.

² Matteo Villani, III, 15 și 16.

Domnului, unde o întreagă și bogată ramură a poeziei, atît în limba latină cît și în limbile vulgare, o preamărește pe Fecioară — ar fi fost cu putință să i se aducă acesteia o mai mare cinstire? Dar, pe de altă parte, în Italia există un număr infinit mai mare de icoane făcătoare de minuni ale Mariei care joacă neconținut un rol foarte activ în viața de toate zilele. Fiecare oraș mai însemnat posedă un șir întreg de asemenea icoane de la acele străvechi sau considerate străvechi „*zugrăveli ale sfîntului Luca*“, pînă la lucrări ale contemporanilor, care nu rareori au trăit să vadă minunile pe care le săvîrșeau propriile lor tablouri. În această materie opera de artă nu e nicidecum atît de neînsemnată cum crede Battista Mantovano¹; după împrejurări, ea poate căpăta, dintr-o dată, o putere magică. Nevoia populară de miracol, mai cu seamă a

¹ Interesanta mărturie din opera lui de mai tîrziu — *De sacris diebus*, L. I. — se referă fără îndoială atît la arta profană cît și la arta bisericească. Evreii, spune el, au avut dreptate să condamne toate imaginile, căci altfel ar fi căzut din nou în cultul idolilor și demonilor care stăpînea pretutindeni în jurul lor :

„*Nunc autem, postquam penitus natura Satanum
Cognita, et antiqua sine majestate relictæ est,
Nulla ferunt nobis statuæ discrimina nullo
Fert pictura dolos ; jam sunt innoxia signa :
Sunt modo virtutum testes monumentaque laudum
Marmora, et æternæ decora immortalia famæ...*“

„Acum după ce a fost cunoscută profund firea diavolilor și lăsată fără de măreția veche, statuile nu ne aduc nici o amăgire, pictura nici o înșelăciune, căci statuile sînt nevătămătoare ; sînt mărturii ale virtuților, iar statuile de marmură amintiri ale legendelor și podoabe nemuritoare ale faimei celei veșnice...“

femeilor, și-a putut afla în cultul icoanelor miraculoase deplină satisfacție, fapt care poate explica, oarecum, neglijarea moaștelor. Nu e cazul să mai cercetăm în ce măsură au mai contribuit și zeflemelile nuveliștilor în dreptate împotriva falselor moaște la discreditarea celor autentice ¹.

Intellectualii au față de cultul Mariei o atitudine ceva mai clară decât față de cultul relicvelor. Mai întâi este izbitor faptul că în literatură, Dante, cu Paradisul său, este ultimul mare poet care a cîntat-o pe Maria, în timp ce poporul n-a încetat pînă în zilele noastre să producă mereu cîntece închinare Madonei. Am fi fost ispitiți să-l cităm pe Sannazaro Sabellico ² și pe alți poeți latini; dar exemplul lor n-ar avea suficientă autoritate, date fiind scopurile pur literare. Poemele scrise în limba italiană, în cursul secolului al XV-lea și începutul celui de al XVI-lea, care exprimă o religiozitate nemijlocită, au putut fi compuse, în cea mai mare parte, chiar de protestanți; așa sînt imnurile lui

¹ Astfel se plînge Battista Mantovano (*De sacris diebus*, L. V.) de anumiți „*nebulones*” care nu voiau să creadă în autenticitatea sîngelui lui Cristos, ce se putea vedea la Mantua. De asemenea, acei critici care contestau donația lui Constantin, erau cu siguranță defavorabili moaștelor, chiar dacă nu o făceau în mod expres.

² Poate că și Pius al II-lea, a cărui elegie pentru sfînta Feocioară se găsește în *Opere*, p. 964 și care încă din tinerețea lui se credea sub protecția specială a Mariei. Jac. Card. Papiens., *De morte Pii*, p. 656.

³ Deci scriitorii din vremea cînd Sixtus al IV-lea preconiza imaculata concepție *Extravag. commun.*, L. III. Tit. XII. El a creat de asemenea sărbătoarea prezentării Mariei în templu, cea a sfîntei Ana și a sfîntului Iosif. Vezi Trithemius, *Ann. Hirsburg.*, II, p. 518.

Lorenzo Magnifico, sonetele Vittoriei Colonna, ale lui Michelangelo etc. Abstracție făcînd de expresia lirică a teismului, ceea ce întîlnim frecvent în aceste opere sînt sentimentul păcatului, conștiința răscumpărării prin moartea lui Isus, dorința unei lumi mai bune, — dar intervenția, mijlocirea, Mariei nu este menționată ¹ decît cu totul excepțional. Același fenomen se repetă în cultura clasică franceză, în literatura din epoca lui Ludovic al XIV-lea. De-abia Contrareforma va readuce cultul Mariei în poezie și în artă. E adevărat, că, între timp, artele plastice creează adevărate minuni spre glorificarea Madonei. În sfîrșit, cultul sfinților ia, deseori, în lumea intelectuală a Renașterii, un colorit esențial păgîn.

Am putea examina în felul acesta diferite aspecte ale catolicismului italian din acea epocă, aflînd, pînă la un anumit grad de probabilitate, raportul dintre atitudinea intelectualilor față de religie, pe deoparte, și credința populară, pe de altă parte, fără a se ajunge totuși la un rezultat concludent. Există contraste greu de interpretat. De pildă în timp ce se construiește, se sculptează și se pictează fără răgaz, pentru a înălța și împodobi biserici, auzim unele voci, pe la începutul secolului al XVI-lea, tînguindu-se amarnic din pricina lîncezirii cultului și a neglijării bisericilor :

„Templa ruunt, passim sordent altaria, cultus Palatim divinus abit“ ² (vol. I, pp. 71, u. ; 315, u.). Se

¹ Foarte instructive și interesante în această privință sînt puținele sonete scrise destul de rece, ale Vittoriei în cinstea Madonei (ediția P. Visconti, Roma, 1840 — nr. 85 u.).

² *Bapt. Mantuan., De sacris diebus., L. V., și mai cu seamă discursul tînărului Pico, care era destinat să fie rostit la conciliul de la Latran — în Roscoe, Leone X, ed. Bossi, vol. VIII, p. 115.*

știe cât de indignat a fost Luther, la Roma, de scandalușoasă ținută a preoților în timpul slujbei. Iar, pe de altă parte, solemnitățile religioase erau montate cu o strălucire și un gust de care țările nordice nu aveau habar. Trebuie să admitem că poporul italian, înzestrat cu atîta fantezie, veghea cu bună știință datoria cotidiană, pentru a nu se lăsa captivat de extraordinar.

Tot prin fantezie se explică și acele epidemii de pocăință despre care vom mai vorbi. Ele nu erau efectul oratoriei vestiților predicatori; pricina lor erau marile calamități sau teama de ele.

În Evul Mediu, cînd se dezlănțuia vreo furtună oarecare peste întreaga Europă, mulțimile porneau în valuri, ca de pildă în cruciade și în pelerinajele flagelanților. Italia lua parte și la unele și la altele; primele legiuni de flagelanți se arătară îndată după prăbușirea lui Ezzelino și a casei sale, și anume în părțile aceluiași oraș Perugia¹, pe care l-am pomenit (vol. I, p. 236, n. 2). După această venire a flagelanților în 1310 și în 1334, apoi, în sfîrșit, marele convoi de pocăiți care nu se flagelau, despre care povestește Corio², atunci cînd face cronica anului 1399. Nu este exclus ca jubileele să fi fost instituite în parte pentru a canaliza într-o ordine oarecare această stranie nevoie de deplasare și pentru a o face cât mai inofensivă; o parte din aceste curente masive de oameni în de-

¹ Monach, *Paduani chron.*, L. III, începutul, ed. Muratori, XIV. Se spune despre această pocăință: „*Invasit primitus Perusinos, Romanos postmodum, deinde fere Italiae populos universis.*” („*A invadat mai întîi pe perugieni, apoi pe romani și în cele din urmă aproape toate popoarele italiene*”).

² Corio, fol. 281.

plasare fu atrasă¹ spre unele localități italiene care deveniră astfel celebre, cum este de pildă Loreto.

Dar în momentele de teroare se mai trezește uneori, în perioada Renașterii, acea furie de pocăință medievală, când poporul înfricoșat — mai cu seamă dacă se arătau minuni — voia să îmblânzească cerul prin flagelări, prin vaiete și implorări, prin posturi și procesiuni uriașe. Așa a fost în timpul epidemiei de ciumă din Bologna² (1457) și cu prilejul cutremurului și tulburărilor din Siena³ (1496) ca să cităm numai două din nenumăratele exemple. Cu adevărat zguduitoare au fost scenele petrecute la Milano în 1529 când cele trei calamități: războiul, foametea și ciuma împreună cu jaful invadatorilor spanioli, au dus țara în culmea disperării⁴.

Întîmplarea a făcut ca Fra Tommaso Nieto, un călugăr spaniol, să aibă, cu această ocazie, darul să atragă și să potolească lumea; în procesiunile la care veniră desculți tineri și bătrîni, el porunci ca sacramentele să fie duse într-un fel cu totul nou și anume într-o cutie învelită în postav, fixată pe o targă împodobită, purtată de patru preoți în stihare; era

¹ Pelerinajele la mari distanțe devin din ce în ce mai rare. Acele ale principilor din casa d'Este, făcute la Ierusalim, Sf. Iacob din Compostella și Viena sînt enumerate în *Diario Ferrarese* în Murat., XXIV., col. 182, 187, 190, 279. Acela al lui Rinaldo Albizzi în Palestina, în Macchiavelli, *Storia fior.*, L.V. Și aici este uneori hotărîtoare dorința de glorie; despre Lionardo Frescobaldi care voia să meargă la Sf. Mormînt împreună cu un tovarăș de drum (pe la 1400) spune cronicarul Giov. Cavalcanti (II, p. 478): „*Stimarono di eternarsi nella mente degli uomini futuri*“ („*Tineau să fie eternizați în amintirea oamenilor viitori*“).

² Bursellis, *Annal. Bon.*, în Murat., XXIII, col. 890.

³ Allegretto, în Murat., XXIII, col. 855 u.

⁴ Burigozzo, *Archiv. stor.*, III, p. 486.

o imitație după chivotul legii din Vechiul testament¹ așa cum îl purtase odinioară poporul lui Izrael în jurul zidurilor Ierihonului. În felul acesta înțelegea chinuitul popor al Milanului să-i amintească lui Dumnezeu vechea sa legătură cu oamenii. Când procesiunea ajunsese din nou în dom și când la strigătele de *misericordia!* uriașa clădire păru deodată că se prăbușește, mulți crezură că cerul va rupe legile naturii și ale istoriei și o minune salvatoare se va întâmpla.

A existat în Italia chiar și un guvern care într-o asemenea împrejurare s-a pus în fruntea mișcării generale, prescriind și reglementând actele de pocăință; acesta a fost guvernul ducelui Ercole al X-lea de Ferrara². Când Savonarola deveni stăpînul Florenței, când profețiile sale se răspîndiră pînă departe, străbătînd chiar Apeninii și cucerind mulțimile, întreagă Ferrara trecu la un post benevol (1496); un călugăr prevesti de la amvon război și foamete cumplită, cum nu s-a mai văzut; „*Cine postește acum se va mîntui*“, aceasta ar fi fost revelația Madonei făcută unor oameni evlavioși. Curtea nu se putu sustrăge postului, ba luă chiar ea conducerea acestei acțiuni de devoțiune. La 3 aprilie (în ziua de Paște) apără un edict sever împotriva oricărei ofense aduse lui Dumnezeu și Mariei, împotriva concubinajului, sodomiei, a jocurilor interzise, a moravurilor ușoare: se interzise deschiderea magazinelor în zile de sărbătoare cu excepția brutăriilor, a magazinelor de fruc-

¹ Se mai chema și „*l'arca del testimonio*“ („chivotul mărturiei“); totul este făcut în mare taină, — „*conzado con gran misterio*“.

² *Diario Ferrarese*, în Murat., XXIV, col. 317, 322, 323, 326, 384, 401.

te și zarzavaturi, etc.; evreii și maurii, veniți în mare număr din Spania și refugiați în Ferrara, fură siliți, din nou, să poarte semnul O din stofă galbenă, cusut pe piept. Contravenienții erau amenințați nu numai cu pedepsele cuprinse în legile de pînă atunci, dar și cu altele mult mai grave „*pe care ducele le va găsi potrivite a fi decretate*”. Inițiativa acestor decrete trebuie să fi aparținut pe sfert ducelui și pe trei sferturi acuzatorilor și autorităților.

Ducele participă, patru zile în șir, cu toată suita sa, la predică; (10 aprilie). Toți evreii din Ferrara au fost obligați să participe și ei. La 3 mai, șeful poliției, faimosul Gregorio Zampante, de care a mai fost vorba înainte (vol. I, p. 64), puse să se strige următorul ordin: Cel care a dat bani zbirilor ca să nu fie denunțat, să se prezinte pentru a fi despăgubit. În realitate, uneltele ticăloase ale lui Zampante storse seră de la bieții oameni îngroziți cîte doi, trei ducați, iar acum se trădaseră reciproc, intrînd ei înșiși la temniță. Dar cum cetățeanul care plătise, o făcuse tocmai pentru a nu mai avea de-a face cu Zampante, e probabil că la ordinul lui să nu se mai fi înfățișat nimeni.

În anul 1500 după căderea lui Lodovico Moro, cînd apărură stări de spirit similare, Ercole decretă, din proprie inițiativă¹, o serie de noi procesiuni, la care luară parte peste patru mii de copii îmbrăcați în alb, purtînd steaguri cu chipul lui Isus; Ercole însuși merse călare, căci nu-l prea țineau picioarele. Urmă apoi un edict asemănător celui din 1496. Sînt cunoscute numeroasele biserici și mînăstiri ridicate

¹ „*Per buono rispetto a lui noto e perche sempre e buono a star bene con iddio*” („pentru bunul lui nume și pentru că întotdeauna e bine să stai bine cu Dumnezeu”), spune cronicarul.

de el; dar Ercole porunci să i se aducă chiar o sfântă în carne și oase, pe Suor Colomba¹, cu puțin timp înainte de a fi obligat să-și căsătorească fiul, pe Alfonso, cu Lucreția Borgia (1502). Un curier al cabinetului² aduse pe sfântă de la Viterbo cu încă alte 15 maici, iar la sosirea lor la Ferrara, ducele în persoană le conduse într-o minăstire anume pregătită. Am fi, cumva, nedrepti cu el, dacă am atribui acest exces de pietate unor înalte rațiuni politice? Exploatarea sentimentului religios, se potrivește după toate legile logice cu concepția despre suveranitate a Casei d'Este, așa cum am descris-o (vol. I, pp. 59 u.).

¹ Nu putea să fie Suor Colomba, căci aceasta murise la 20 mai 1501. E vorba de Lucia da Narni (*Adaos Geiger*).

² Documentul îi dă titlul: „*Messo de cancellieri del Duca*” („*un sol al cancelariei ducelui*”). Pentru ochii poporului, lucrul trebuia să pornească de la curte, iar nu de la superiorii ordinului religios sau de la alte autorități eclesiastice.

CAPITOLUL 3

RELIGIA ȘI SPIRITUL RENAȘTERII

Dar pentru a ajunge la concluzii certe privind sentimentul religios în timpul Renașterii, trebuie să purcedem pe o altă cale. Din atitudinea spirituală a oamenilor trebuie să se deducă, cu toată claritatea, poziția lor față de religia existentă, cât și față de ideea de divinitate.

Modernii care reprezintă civilizația și cultura italiană a timpului lor, s-au născut într-o credință asemănătoare cu a occidentalilor din Evul Mediu, dar individualismul lor puternic îi face în această privință ca și în altele, absolut *subiectivi*, iar farmecul pe care-l găsesc în descoperirea lumii exterioare ca și a celei interior-spirituale face din ei, înainte de toate, ființe legate de existența aceasta, iubitoare de viață și de lume. În restul Europei, dimpotrivă, religia rămâne încă multă vreme o tradiție obiectivă, iar în viața de toate zilele egoismul și sensualitatea alternează neconținut cu evlavie și pocăință. Acestea din urmă nu i se opune ceva de ordin intelectual ca în Italia, sau, cel mult, elementul spiritual existent în afara religiei este extrem de redus.

Pe de altă parte, contactul frecvent și destul de strâns cu bizantinii și mahomedanii a contribuit la menținerea, din timpuri îndepărtate, a unei tole-

ranțe, a unei neutralități în fața căreia dispărea, pînă la un anumit punct, conceptul etnografic al unei creștinătăți occidentale privilegiate. Iar cînd antichitatea clasică, cu oamenii și instituțiile ei, deveni un ideal de viață, întrucît constituia cea mai glorioasă amintire a Italiei, speculația antică și *skepsis*-ul cuceririi spiritul italian, punînd stăpînire pe el.

Apoi, italienii au fost primii europeni moderni care au cugetat și dezbătut cu îndrăzneală ideile de libertate și necesitate; cum ei făceau acest lucru într-un climat politic în care forța prima asupra dreptului, climat în care, adeseori, ideea pe care și-o făceau despre divinitate pierduse din consistență, conștiința religioasă deveni ezitantă iar concepția despre viață deveni în parte *fatalistă*. Și, deoarece erau firi pasionale ce nu voiau să rămînă în incertitudine, mulți dintre ei mulțumindu-se să-și întregească credința adoptînd *superstiții* din antichitate, din Orient, ori din Evul Mediu, deveniră astrologi și magicieni.

Dar, în sfîrșit, acele spirite puternice care au fost promotorii Renașterii, aveau, sub raport religios, o trăsătură juvenilă; știau foarte bine să distingă binele de rău, dar păcatul nu exista pentru ei; cînd armonia interioară a ființei lor era tulburată, o restabileau grație capacității lor de a se transforma și de aceea nu cunoșteau căința; astfel nevoia de mîntuire nu mai era stringentă, în timp ce ambiția și încordarea zilnică alungau gîndul vieții „*de dincolo*“, ori îl îmbrăcau într-o formă poetică, în loc de una dogmatică.

Dacă toate acestea ni le închipuim dominate, și, în parte, tulburate de o *fantezie* atotstăpînitoare, obținem o imagine mai apropiată de adevăr, decît ne-o pot oferi obișnuitele lamentații privind păgî-

nismul modern și de-abia la o cercetare mai atentă ne vom da seama că sub învelișul acestei stări de lucruri, de necredință și superstiție, a rămas viu instinctul puternic al unei autentice religiozități.

În sprijinul afirmațiilor noastre, ne vom mărgini să aducem câteva din dovezile cele mai importante.

În opoziție cu doctrina desuetă pe care biserica o apăra cu toate mijloacele de care dispune o tiranie, era inevitabilă ca fiecare individ să tindă spre o religie proprie, conformă concepției lui. O asemenea atitudine nouă era pentru spiritul european o dovadă de vitalitate. Fără îndoială, acest fenomen al individualizării credinței apărea sub forme diferite; în timp ce sectele mistice și ascetice din țările nordice creau pentru noua lume a sensibilității și intelectului o disciplină nouă, în Italia fiecare își urma propriul său drum și mii de indivizi, duși de valurile agitate ale vieții, se pierdura într-o indiferență religioasă totală. Cu atât mai mult trebuie prețuiți aceia care au izbutit să ajungă la o concepție proprie și să o păstreze cu fermitate. Căci nu din vina lor s-au îndepărtat de vechea Biserică așa cum era ea și cum căuta să se impună; iar ca să-și fi luat asupra-și imensa muncă intelectuală ce căzuse în sarcina reformatoarelor germani, ar însemna să le cerem prea mult. Vom încerca să arătăm la sfârșitul acestei cărți care erau tendințele religiei individuale ale spiritelor superioare din Renaștere și încotro se orientau ele.

Caracterul profan prin care Renașterea pare să formeze un contrast izbitor cu Evul Mediu, se naște

mai întâi din masiva revărsare a noilor concepții, gânduri și intenții cu privire la natură și umanitate. Luat în sine acest caracter profan nu este mai ostil religiei decât ceea ce îl înlocuiește astăzi, adică ceea ce numim interesele științei și culturii; numai că acestea, așa cum le înțelegem azi, nu mai provoacă în noi decât o imagine palidă a emoției și agitației de care era cuprinsă lumea din acele vremuri la contactul cu multele și marile noutăți descoperite. Acest caracter laic, lumesc, avea un accent de o profundă seriozitate, fiind în același timp înnobilit prin poezie și artă. Faptul că nu se mai poate lepăda de el, constituie caracteristica spiritului modern, împins de o forță invincibilă spre studiul omului și al fenomenelor și aflându-și astfel cea mai nobilă misiune¹. Cum și pe ce cale aceste concepții îl vor readuce la Dumnezeu, cum se vor împăca ele cu sentimentul religios al individului, sînt probleme care nu se pot rezolva prin formule generale. Evul Mediu, care, în genere, n-a cunoscut experiența și cercetarea liberă, nu ne poate oferi nici o soluție în aceste probleme atît de grave.

Toleranța și indiferența cu care a fost întâmpinat, la început, mahomedanismul are o legătură directă cu studiul omului dar și cu multe alte lucruri. Cunoașterea și admirația pentru înalta cultură a popoarelor islamice, mai cu seamă dinaintea invaziei mongole, au fost, desigur, de la cruciade încoace, apanajul exclusiv al italienilor; la aceasta se adăuga caracterul pe jumătate mahomedan al artei guvernării, așa cum era practică de principii italieni,

¹ Comp. citatul din discursul lui Pico despre demnitatea omului (vezi mai sus p. 92).

aversiunea ascunsă și chiar disprețul față de biserică, și de forma ei de agonizare, permanența călătoriilor în Orient și a comerțului cu porturile meridionale și răsăritene ale Mediteranei ¹. Încă din secolul al XIII-lea se constată la italieni recunoașterea unui ideal mahomedan de generozitate, demnitate și mândrie, ideal legat, de preferință, de persoana unui sultan, în genere de aceea a unui prinț eiubid, ori a unui sultan mameluc din Egipt; când se pomeneste vreun nume, acesta este, cel mult, Saladin ². Chiar turcii osmanlii, ale căror porniri distrugătoare nu mai erau pentru nimeni un secret, nu inspirau italienilor, așa cum am arătat mai înainte (vol. I, pp. 114, u), decât o teamă foarte redusă, iar populații întregi se obișnuiseră cu gândul unei posibile înțelegeri cu ei. Dar alături de ideea negocierii, se manifestă și dorința de a se război datorită, spune Filelfo, intoleranței feroce a fețelor bisericești care vedeau în Islamul stăpînitor peste o mare parte a lumii, un pericol mai grav pentru religia creștină decât în iudaism ³. Acestei intoleranțe și dorințe de război i s-au opus din răspuțeri cei mai mulți dintre umaniști.

Expresia cea mai adevărată și mai caracteristică a indiferenței religioase este celebra poveste cu cele trei inele, pe care Lessing a pus-o, printre alții, în gura lui Nathan al său, după ce, cu multe secole înainte, fusese povestită, cu mai multă sfială, în cele

¹ Fără a mai aminti faptul că deseori se putea întîlni chiar și la arabi aceeași indiferență sau toleranță.

² De ex. în *Decameronul* lui Boccaccio; a se vedea elogiul lui Saladin în *Commento di Dante*, I, 293. — Sultani fără nume, în Masuccio, *Nov.* 46, 48, 49.

³ *Philelphi epistolae*, Venet., 1502, fol. 90 u.

O *sută de nuvele vechi* (Nuv. 72 sau 73) și, ceva mai îndrăzneț, de Boccaccio¹. În ce colț al Mediteranei și în ce limbă o fi fost povestită cuiva, de cineva — nu se va afla niciodată ; e probabil să fi fost, la origine, mult mai limpede decât în cele două redactări italiene. Despre tîlcul subînțeles al povestirii, și anume despre ideea deistă, vom vorbi ceva mai târziu. Cunoscuta maximă cu „*cei trei care au înșelat lumea*“, adică Moise, Christos și Mahomed, reproduce aceași idee sub o formă grosolan simplificatoare. Dacă împăratul Frederic al II-lea, căruia îi este atribuită, ar fi vrut să exprime asemenea idee, ar fi exprimat-o fără îndoială, mai spiritual. Vorbe cu tîlc apropiat pot fi întîlnite în lumea islamică din acea epocă.

Către sfîrșitul secolului al XV-lea, atunci cînd Renașterea atinge apogeul, regăsim aceleași idei la Luigi Pulci în *Morgante maggiore*. Lumea fantastică în care se desfășoară istorisirile sale se împarte, ca în toate poemele romantic-eroice, în două tabere : una creștină, alta mahomedană. Potrivit spiritului medieval, biruința și împăcarea erau însoțite de botezul musulmanilor învinși, iar improvizatori ai genului dinaintea lui Pulci, trebuie să fie exploatat din plin acest motiv. Dar și Pulci se pricepe să-și parodieze înaintașii, alegîndu-i, bineînțeles, pe cei mai slabi dintre ei ; după cum se vede în invocarea lui Dumnezeu, a lui Christos și a Maicii Domnului cu care încep cînturile poemului său. Dar partea cea mai izbutită a parodiilor este aceea privind convertirile și botezurile subite, care te izbesc

¹ *Decamerone*, I, Nov. 3. Boccaccio este cel dintîi scriitor care amintește și religia creștină alături de celelalte, în vreme ce cele o sută de „*antiche novelle*“ o trec sub tăcere.

prin absurd. Merge chiar mai departe cu ironia cînd își mărturisește credința în valoarea relativă a tuturor religiilor ¹ mărturisire care, în pofida solemnelor afirmații de ortodoxie, are de fapt la temelie o concepție fundamentală deistă ². În afară de asta, face un pas mare dincolo de Evul Mediu, în alt sens însă. Secolele trecute au gîndit în alternativele : dreptcredincios sau eretic, creștin sau păgîn, creștin sau musulman ; ori, acum, Pulci creează figura uriașului Margutte ³ care-și bate joc de toate religiile, dovedește egoismul cel mai nesăbuit și recunoaște cu seninătate că se dedă la toate viciile, rezervîndu-și o singură calitate : de a nu fi săvîrșit niciodată o trădare. Poate că imaginînd acest monstru, cîstit în felul său, poetul a urmărit un scop mult mai înalt ; poate că voia să impună morala bine-lui folosindu-se de respingătorul Morgante ; dar, degustat în curînd de plămuirea sa, îi hărăzește eroului, chiar în cîntul următor, un sfîrșit comic ⁴. Deși Margutte a fost considerat ca o dovadă a frivolității lui Pulci, își are totuși locul în tabloul universal al poeziei secolului al XV-lea.

Această poezie trebuia să ofere imaginea plină de grotescă măreție a egoismului sălbatic, imagine a fapturii nesimțitoare la ideile timpului, care n-a mai păstrat decît un rest din sentimentul onoarei.

¹ Desigur, în gura demonului Astarotte — cîntul XXV, str. 231 u. Cf. str. 141 u.

² Cîntul XXVIII, str. 38 u.

³ Cîntul XVIII, str. 112 pînă la sfîrșit.

⁴ Pulci reia o temă analoagă, deși numai fugitiv, desenînd figura prințului Chiaristante (cîntul XXI, str. 101 u., 121 u., 142 u., 163 u. care nu crede în nimic, dar lasă ca el și soția lui să fie adorați ca divinități. Sîntem ispitiți să ne gîndim la Sigismondo Malatesta.

Există și alte poeme în care sînt puse în gura uriașilor, demonilor, păgînilor și mahomedanilor, cuvinte pe care un cavaler creștin nu le putea rosti.

*

Cu totul alta decît influența Islamului a fost cea a antichității. Aceasta a înrîurit Renașterea nu prin religie, căci era prea asemănătoare cu catolicismul de atunci, ci prin filozofie. Literatura antică, admirată ca un lucru fără seamăn, era plină de triumful filozofiei asupra credințelor în zei. O mulțime de sisteme și de fragmente de sisteme invadaseră spiritul italian nu ca niște simple curiozități sau erezii ci avînd aproape caracterul dogmelor pe care spiritul se străduia nu atît să le distingă cît să le împace între ele, să le unifice. Aproape toate aceste opinii și doctrine erau străbătute, într-un anumit fel, de ideea divinității, dar, în totalitatea lor, ele constituiau un contrast puternic cu teoria creștină a guvernării lumii de către un singur Dumnezeu. Ori exista o problemă cu adevărat centrală pe care teologia Evului Mediu se ostenește să o rezolve fără să ajungă la vreun rezultat. Problema cerea acum un răspuns din tezaurul de înțelepciune al antichității; ea privea raportul dintre Providență pe deoparte, libertate și necesitate umană pe de alta. Dacă am răsfoi, oricît de superficial, istoria acestor raporturi am ajunge să scriem o carte întregă. Cîteva indicații vor fi însă suficiente.

După Dante și contemporanii săi, filozofia antică ar fi asediat și cucerit viața italiană tocmai sub acea latură a ei care formează contrastul cel mai ascuțit cu creștinismul: apariția, în Italia, a epicureilor. Dar

nimeni nu cunoștea cu adevărat scrierile lui Epicur deoarece, pur și simplu, ele nu mai existau de multă vreme, și chiar antichitatea târzie avea despre învățătura lui doar o idee mai mult sau mai puțin unilaterală; oricum, a fost deajuns acea formă de epicureism ce se putea studia în Lucrețiu¹ și mai ales în Cicero, pentru a cunoaște o lume din care divinitatea era cu desăvârșire exclusă. Pînă la ce punct doctrina lui se lua *ad litteram* și dacă numele enigmaticului înțelept grec nu devenise doar o lozincă, un cuvînt de efect pentru mulțime — e greu de spus; probabil că închiștiția dominicană s-a slujit de Epicur împotriva celor pe care altfel nu-i putea ataca în nici un chip. Era vorba mai ales de vechii inamici ai bisericii, care cu greu puteau fi acuzați de o anume învățătură eretică; era suficient un oarecare nivel de viață confortabilă pentru ca acuzația să se declanșeze.

În acest sens convențional întrebuinta, de pildă, Giovanni Villani² cuvîntul, cînd considera incendiile florentine din 1115 și 1117, drept pedeapsă Dumnezeuască pentru crezii „*între altele și din pricina destrăbălăteii și nemerniceii secte a epicurienilor*“. Despre Manfred, el spune: „*Viața lui era epicureică, deoarece nu credea nici în Dumnezeu, nici în sfinți, ci numai în plăcerile trupești*“.

Și mai limpede vorbește Dante în cînturile nouă și zece din Infern. Înfricoșătorul cîmp de morminte printre care șerpuiesc flăcările, sarcofagele întredeschise din care pornesc vaiete și strigăte de deznădejde sînt locul chinurilor veșnice ale celor două mari cate-

¹ Acesta a fost cunoscut înainte de toate prin Poggio (*Adaos Geiger*).

² Giov. Villani, IV, 29; VI, 46. Numele apare și în nord, foarte devreme, dar numai în sens convențional.

gorii de suflete pe care biserica le-a biruit și izgonit în secolul al XIII-lea. Unii au fost eretici și au înfruntat biserica cu false învățături, anume răspîndite; alții au fost epicurieni iar păcatul lor față de biserică constă într-o sumă de păreri și sentimente, care se rezuma la aceea că „*sufletul piere o dată cu trupul*”¹. Dar biserica știa foarte bine că dacă această formulă ar cîștiga teren ar fi mai zdrobitoare pentru ea decît maniheismul și alte erezii, pentru că anulează valoarea oricărei intervenții bisericești în soarta individului după moarte. Faptul că, prin mijloacele întrebuintate, a împins la disperare și necredință tocmai pe cei mai înzestrați, nu putea să recunoască biserica sub nici un chip.

Repulsia lui Dante față de Epicur sau față de ceea ce considera el doctrina acestuia, era cu siguranță sinceră. Era firesc ca poetul lumii de dincolo să urască pe cel care nega nemurirea; iar ideea unei lumi care nu este nici creată și nici dedusă de Dumnezeu, precum și scopul josnic al existenței, așa cum părea a fi stabilit în acest sistem filozofic — erau cît se poate de opuse firii lui Dante. Dacă privim însă mai de aproape, vedem că anumite teorii filozofice antice au făcut totuși o puternică impresie asupra poetului, teorii care fac ca învățătura biblică a cîrmuirii lumii să rămîină pe planul al doilea. Sau, poate, propria-i speculație, influența opiniilor curente și groaza față de nedreptatea care stăpînea lumea, l-au determinat să nege² total Providența? Căci Dumnezeu lui lasă toate amănuntele guvernării lumii pe seama unei ființe demo-

¹ Să se compare cunoscuta argumentație din a treia carte a lui Lucrețiu.

² *Inferno*, VII, 67—96.

nice, — Fortuna — care n-are altă grijă decît să schimbe și să dea peste cap toate cele pămîntești și care, într-o indiferență beatitudine, rămîne surdă la vaietele oamenilor¹. Dimpotrivă, el ține din răspun-teri la teoria responsabilității morale a omului; crede în liberul arbitru.

Credința populară în liberul arbitru a stăpînit occi-dentul în toate timpurile, după cum, întotdeauna, fie-care ins a fost făcut răspunzător de actele sale ca și cum această responsabilitate ar fi fost de la sine în-teleasă. Altfel stau lucrurile cu teoriile religioase și filozofice care sînt chemate să pună în armonie voința omenească cu legile care guvernează lumea. Aici există un plus sau un minus, după care se călăuzește jude-cățile morale. Dante nu este absolut independent de ficțiunile și iluziile astrologice care turbură orizontul timpului, dar face eforturi eroice să ajungă la o conce-pție demnă despre ființa omenească. În *Constela-țiile*² îl pune pe Marco Lombardo să spună: „*Dau, fără îndoială, primul imbold acțiunilor voastre; dar voi ați primit lumina ca să deosebiți binele de rău, și voința liberă care, în lupta împotriva astrelor, în-vinge totul, dacă este bine dirijată*”.

Alții caută aiurea decît în stele, fatalitatea care se opune libertății; în orice caz problema era deschisă

¹ Această concepție a lui Burckhardt despre Fortuna în opera lui Dante a fost foarte mult criticată. Cf. F. d'Ovidio, *Dante e la magia* în: *Nuova Antologia*, 3 serie, vol. IV: 193—226. De asemeni Doren: „*Die Fortuna im Mittelalter und in der Renais-sance. Vorträge der Bibl. Warburg, 1922/23, I, p. 98 u. (Adaos Geiger)*.”

² *Purgatorio*, XVI, 73. A se compara teoria planetelor din *Il Convivio*. — Si demonul Astarotte la Pulci (*Morgante*, XXV, str. 150), atestă liberul arbitru al omului și justiția divină.

și nu mai putea fi ocolită. În ce măsură ea a devenit o chestiune de școală sau numai o preocupare a gânditorilor izolați — întrebarea rămîne în domeniul istoriei filozofiei. Dar, devreme ce a trecut în conștiința unor cercuri mai largi este de datoria noastră să examinăm soluțiile care i s-au dat.

Secolul al XIV-lea s-a inspirat, de preferință, din scrierile filozofice ale lui Cicero, care trecea, după cum se știe, drept eclectic, dar care acționa ca sceptic, deoarece expunea teorii ale diteritelor școli, fără a trage concluzii satisfăcătoare. În a doua linie, vin Seneca și puținele scrieri ale lui Aristotel, traduse în latină. Rodul acestor studii a fost capacitatea de a reflecta asupra celor mai înalte lucruri, cel puțin în afara cadrului teologic, deși nu în contradicție.

Începînd cu secolul al XV-lea, scrierile antichității după cum am văzut, se înmulțiră și se răspîndiră vertiginos, în sfîrșit, toți filozofii greci care mai existau, fură cunoscuți, cel puțin în traducerea latină. Dar este foarte elocvent faptul că tocmai unii din principalii promotori ai acestei mișcări intelectuale practică cea mai severă pietate, căzînd chiar în ascetism (vol. I, p. 325). Despre Fra Ambrogio Camaldolese nu se poate vorbi, deoarece el, în calitate de mare demnitar al Bisericii, părea ocupat exclusiv cu tîlmăcirii din părinții bisericii grecești și numai după multă stăruință din partea lui Cosimo de Medici, traduse pe Diogenes Laertius în latinește. Dar contemporanii săi, Niccolo Niccoli, Goannozzo Mannetti, Donato Acciajuoli, papa Nicolae al V-lea¹, au adăugat la vasta cultură

¹ Vespasiano fiorent., ed. Frati, 54 u., II, 10, 89 u., 257 u., III, 93. — Murat., XX, col. 532 asupra lui Giannozzo Mannetti.

umanistă, o cunoaștere profundă a *Bibliei* și o adîncă pietate. La Vittorino da Felter, am relevat (vol. I, p. 255), o direcție asemănătoare. Același Maffeo Vegio care a compus cel de al treisprezecelea cînt al *Eneidei* avea pentru sfîntul Augustin și pentru mama sa Monica o fervoare datorată, probabil, unui considerent mai înalt. Rodul și consecința acestor aspirații păgîne și creștine totodată, a fost intenția academiei platonice din Florența, care și-a propus în mod expres contopirea spiritului antic cu creștinismul; o interesantă oază înăuntrul umanismului de atunci.

În general școala florentină avea un caracter profan și devenea tot mai profană pe măsură ce studiul antichității se răspîndise, în secolul al XV-lea. Umaniștii în care am văzut tipuri ale individualismului dezlănțuit, au mai toți un atare caracter, astfel încît, chiar și religiozitatea lor, pe care uneori o manifestau zgomotos ne poate fi indiferentă. Treceau drept ateii atunci cînd, fiind în fond indiferenți, atacau Biserica prin diatribe vehemente. Dar nici unul dintre ei n-a profesat, n-a îndrăznit să profeseze, un ateism convins, întemeiat pe o speculație filozofică¹. Sistemul lor, dacă au avut vreunul, va fi fost mai degrabă un raționalism de suprafață, alcătuit din diverse idei contradictorii ale anticilor, de care erau obligați să se ocupe, și din dispreț față de Biserică și învățătura ei. Din această categorie face parte teoria lui Galeotto Maritius², teorie care era cît pe-aci să-l ducă la rug, dacă fostul său elev, papa Sixt al IV-lea, nu s-ar fi grăbit

¹ Cu privire la Pomponazzo vezi lucrările de specialitate, între altele Ritter, *Geschichte der Philosophie*, vol. 9.

² Paul. Jovii., *Elogia litt.*, p. 90.

să-l smulgă din ghearele Inchiziției. Galeotto scrisese : „*cel ce se poartă bine și acționează după legea sa launtrică, înăscută, va merge în ceruri, indiferent de neamul din care face parte.*”

Să examinăm, de pildă, comportamentul religios al unuia din membrii — mai puțin iluștri — ai marei pleiade, și anume Codrus Urceus¹, mai întâi preceptor al ultimului Ordelaſſo, principe de Forlì, apoi mulți ani profesor în Bologna. El porni obișnuitele atacuri împotriva clerului și călugărimii, întrebuintând tonul cel mai îndrăzneț și mai cinic, îngăduindu-și totodată amestecul direct în toate istorisirile pe care le făcea, în toate farsele și cancanurile locale. Dar tot el vorbește pe un ton înălțător despre omul-Dumnezeu, și recomandă, într-o scrisoare, rugăciuni unui preot evlavios.

O dată, îi vine în minte, după ce enumerase toate absurditățile religiei păgâne, să continue astfel : „*și teologii noștri șovăie adeseori și se ciorovăiesc între ei vorbind despre lana caprina, despre imaculata concepție, anticrist, sacramente, predestinație și alte lucruri, când ar face mai bine dacă ar tăcea.*” O dată, nefiind acasă, i se aprinse odaia și îi arseră manuscrisele. Când află vestea, se opri în stradă, în fața unei icoane a Madonei și-i strigă : „*Ascultă ce-ți spun ! Nu sînt nebun și știu ce vorbesc ! Dacă te voi chema în ajutor în ceasul morții, să nu mă ascuți și să nu mă iei la ai tăi. Căci cu diavolul vreau să rămîn — în veșnicie.*” Un discurs, după care găsi totuși de cuviință să se ascundă, timp de șase luni, la un tăietor de lemne. Dar pe lîngă asta, mai era și atît de superstițios încît îl

¹ Codri Urcei, *Opera*, avînd în introducere biografia sa, scrisă de Bart. Bianchini. Vezi apoi, cursurile sale de filozofie, p.p. 65, 151, 278, etc.

speria prezicerile și vedeniile ; în nemurire, însă, nu credea deloc. La întrebările despre ce se întâmplă cu omul după moarte, ce se petrece cu sufletul, cu spiritul său¹, el răspunse că nu știe nimic, și că tot ce se spune despre o lume de dincolo nu e altceva decât sperietură pentru femei bătrâne. Dar, când fu pe moarte, în testament își încredință sufletul sau spiritul, lui Dumnezeu cel atotputernic, își îndemnă discipolii, în lacrimi, să se teamă de Dumnezeu, și mai ales să creadă în nemurire și în răsplata viitoare, — primind împărtașania cu cea mai mare evlavie. Nimic nu ne garantează că umaniști, incomparabil mai celebri, chiar dacă au rostit gânduri mari, au fost mult mai consecvenți în viață. Cei mai mulți trebuie să fi șovăit, în sinea lor, între un fel de libertinaj spiritual și amintiri ale catolicismului în care au fost crescuți, iar față de ceilalți se arătau fideli bisericii.

Și fiindcă raționalismul lor este legat de începuturile criticii istorice, nu este cu neputință să fi apărut din când în când și câte o critică timidă a istoriei biblice. Cronica ne transmite² un cuvânt al lui Pius al II-lea rostit cu intenția de a preveni obiecțiunile : „*Chiar dacă creștinismul n-ar fi adevărat prin minune, el ar trebui adoptat pentru moralitatea lui*“. Când Lorenzo Valla numește pe Moise și pe evangheliști simpli istorici, nu vrea nicidecum să-i denigreze ; dar știe foarte bine că, dându-le această denumire, lovește în tradițiile seculare ale bisericii. Legende, în măsura în care conțineau variante arbitrare ale minunilor biblice, puteau

¹ *Animum meum seu animam* — o diferențiere prin care filologilor le plăcea să pună în încurcătură pe teologi.

² Platina, *Vitae pontiff.*, p. 311 : *Christianem fidem, și miraculis non esset approbata, honestate sua recipi debuisset.*

fi ușor luate în derîdere ¹, iar acest fapt își avea repercusiunile sale. Cînd era vorba de ereticii iudaizanți, crima lor era, fără îndoială, negarea divinității lui Isus. Așa a fost poate cazul lui Giorgio de Novara, ars ² pe rug în Bologna la 1500. Dar tot în Bologna, și în aceeași epocă (1497), inchiizitorul dominican a trebuit să cruce de ardere pe rug pe medicul Gabrielle da Salò, care, avînd înalte protecții, scăpă cu o simplă declarație de căință ³, cu toate că numitul obișnuia să țină cuvîntări, ca de pildă următoarea : „*Christos n-a fost Dumnezeu, ci fiul lui Iosif și al Mariei, conceput pe cale naturală ; el a dus lumea la pieire prin viclesugurile lui ; se prea poate să fi murit pe cruce, pentru crimele săvîrșite ; în curînd va înceta religia lui ; în împărtășanie nu există adevăratul lui trup ; el n-a săvîrșit minunile prin putere divină, ci ele s-au întîmplat prin influența astrelor.*” Acest ultim punct este cît se poate de caracteristic : credința religioasă s-a pierdut, dar omul a păstrat credința în magie ⁴.

¹ Mai ales cînd călugării născociau de la amvon astfel de legende ; dar nici cele de mult recunoscute nu rămaseră necombătute. Firenzuola (*Opere*, vol. II, p. 208, în cea de a zecea năvelă) își bate joc de franciscanii din Novara, care vor să adauge bisericii lor o capelă, din bani smulși de la credincioși — „*dove fusse dipinta quella bella storia, quando S. Francesco predicava agli uccelli nel deserto ; e quando ei fece la santa zuppa, e che l'agnolo Gabriello gli porto i zoccoli*” — („în care fu pictată frumoasa poveste cînd Sf. Francisc predica păsărilor în deșert și cînd Sf. Francisc făcu sfînta supă și cînd îngerul Gabriel îi aduse ciubotele”).

² Cîte ceva despre el, în Bapt. Mantuan., *De patientia*, L. III, cap. 13.

³ Bursellis, *Ann. Bonon.*, în Murat., XXIII, col. 915.

⁴ Gieseler, *Kirchengeschichte*, II, IV, paragraf 154, prezintă cîteva exemple elocvente privitor la îndrăzneala la care ajungeau uneori astfel de critici.

Relativ la cîrmuirea lumii, umaniştii nu caută o explicaţie mai profundă, ci preferă să contemple cu răceală şi resemnare cele ce se petrec în jurul lor, într-o atmosferă de violenţă şi despotism. Acest sentiment de expectativă şi-a pus pecetea pe o mulţime de cărţi *Despre destin*, titlul acesta apărînd într-o sumă de variante. Ele se mărginesc doar să constate să roata norocului se învîrteşte, că lucrurile pămînteşti, şi îndeosebi cele ce ţin de politică, sînt nestatornice. Providenţa e invocată, doar fiindcă, autorilor, în mod vizibil, le e încă ruşine de fatalismul gol, de renunţarea la cunoaşterea cauzelor şi efectelor şi de vaietele zadarnice. Giovano Pontano construieşte cu destul spirit, istoria naturală a acestui „ceva” demonic, a acestei forţe capricioase numită *Fortuna*, enumerînd sute de experienţe¹, mai toate din viaţa proprie. Mai mult în glumă, Aeneas Sylvius tratează subiectul² sub forma unui vis. Poggio, dimpotrivă, se străduieşte, într-o scriere care este fructul bătrîneţii³ sale, să înfăţişeze lumea ca pe o vale a plîngerii şi să situeze fericirea diferitelor clase sociale într-o sferă greu accesibilă. Acesta este, în genere, tonul care predomină în cartea lui; el trece în revistă o mulţime de oameni superiori, cercetează debitul şi creditul fericirii şi nefericirii lor şi găseşte că suma zilelor bune e incomparabil mai mică decît a celorlalte. Tristan Caracciolo⁴ ne zugrăveşte admirabil, dar, în acelaşi timp, cu oarecare me-

¹ Jov. Pontanus, *De fortuna, libri tres, Opera*, I, pp. 792—921. A se vedea genul lui de teodicee, *Opera*, II, p. 286.

² Aen. Sylvii, *Opera*, p. 611.

³ Poggius, *De miseriis human conditionis*.

⁴ Caracciolo, *De varietate fortunae*, în Murat., XXII. Una din scrierile cele mai demne de citit din acei ani atît de fecunzi (cf. p. 309) — *Fortuna* în cortegiile solemne, (cf. p. 393).

lancolie, pe un ton elegiac, soarta Italiei și a italienilor, și, atât cât se puteau cuprinde cu privirea, vicisitudinile din jurul lui 1510. În același spirit, de care erau dominați umaniștii, scrie mai târziu Pierio Valeriano celebra sa dizertație (vol. I, p. 329). Există în acest gen o tematică extrem de interesantă și atrăgătoare, ca de pildă prezentarea destinului norocos al lui Leon al X-lea, despre care s-a scris atât. Ceea ce se poate spune favorabil despre aceste lucrări, din punct de vedere politic, a fost rezumat în chip magistral de către Francesco Vettori; imaginea vieții de plăceri a pontifului e dată de Paolo Giovio și de biografia unui necunoscut¹; părțile umbroase ale acestei strălucite existențe, le schițează, necruțător ca soarta înșăși, același Pierio de care am pomenit adineaori.

Pe lângă toate acestea, faptul că cineva se fălește public cu fericirea lui, descoperind-o în ochii lumii prin inscripții latinești. Astfel îndrăzni Giovanni al II-lea Bentivoglio, tiranul din Bologna, să poruncească săparea în piatra turnului, proaspăt construit, al palatului său, următoarele: „*meritul propriu și soarta i-au dăruit din plin toate bunurile dorite...*”² — numai cu

¹ Leonis X, *Vita anonyma*, în Roscoe, ed. Bossi, XII, p. 153.

² Bursellis, *Ann. Bonon.*, în Murat., XXIII, col. 909. „*Monimentum hoc conditum a Joanne Bentivolo secundo Patriae rectore, cui virtus et fortuna cuncta quae optari possunt affatim praestiterunt*”. („Acest monument a fost fondat de Giov. Bentivoglio, al doilea conducător al patriei — a cărei virtute și soartă au întrecut cu mult tot ceea ce poate fi de dorit”). Nu este chiar atât de limpede dacă această inscripție a fost așezată afară, vizibil, sau ascunsă, acoperită în piatră. În acest ultim caz, ar fi vorba de o nouă idee: se căuta a se asigura magic existența edificiului prin mijlocul inscripției secrete, pe care, poate, nu o cunoștea decât cronicarul.

câțiva ani înainte de a fi fost izgonit. Atunci cînd anticii vorbeau astfel, ei aveau, cel puțin, sentimentul că sînt invidiați de zei. În Italia, condotierii (vol. I, p. 32) introduseseră, probabil, obiceiul imprudent de a sfida în fața lumii întregi Fortuna, zeița schimbătoare.

Influența cea mai puternică a antichității asupra religiei nu pornea de la vreun sistem filozofic oarecare, de la vreo învățătură sau opinie a celor vechi, ci de la o judecată atotstăpîitoare. Se preferau oamenii și, în parte, chiar instituțiile antichității, oamenilor și instituțiilor medievale; rinascimentalii căutau să imite pe cei vechi în toate chipurile, ajungînd astfel la o diferență totală față de învățătura religiei. Admirația pentru trecutul plin de măreție istorică absorbea totul (vol. I, pp. 183 ; vol. II, p. 187).

Filologii mai aveau și cîte-o sminteală deosebită, care atrăgea asupra lor privirile lumii. Cît de întemeiate erau învinuirile de „păgînism“, pe care papa Paul al II-lea le aducea „*abboriatorilor*“ săi și tovarășilor lor, nu se va ști niciodată exact, deoarece Plătina (vol. I, p. 274 ; vol. II, p. 63.) principala sa victimă și biograful său, s-a priceput de minune să-l descrie în așa fel, încît să apară răzbunător, pentru alte motive, și mai ales o figură deosebit de comică. Acuzațiile de necredință, păgînism¹, tăgăduirea nemuririi sufletului etc., au fost formulate împotriva celor arestați de-abia după ce s-a văzut că procesul de înaltă trădare n-a dat nici un rezultat ; iar, dacă sîntem bine informați, Paul nici nu era omul care să poată judeca lucruri mai înalte, fiind el însuși un mare ignorant, din care pricină cerea supuși-

¹ „*Quod nimium gentilitatis amatores essemus*“ („Că am fi prea mult dornici de înrudire“).

lor săi să nu predea copiilor mai mult decît abecedarul. Vedem aici aceeași îngustime eclesiastică pe care am întîlnit-o în cazul lui Savonarola (p. 240, u), dar Papei i s-ar fi putut răspunde că dacă știința și cultura îndepărtau pe om de religie, vina cea mare o purta el și slujitorii săi. În același timp, nu încape nici o îndoială că tendințele păgîne din juru-i îi inspirau o legitimă îngrijorare. Ce să mai vorbim despre umaniștii care trăiau la curtea păgînului Sigismondo Malatesta (p. 268, n. 4) ? Cu siguranță că majoritatea acestor oameni lipsiți de ținută și demnitate, mergeau atît de departe cît le permitea mediul în care trăiau. Și cum se atingeau de creștinism, îl și păgîinizau (vol. I, pp. 307, u ; 315, u.). Trebuie să vezi pînă unde împingea, de pildă, Gioviano Pontano combinarea celor două religii ; un sfînt se chiamă la el nu numai *divus*, ci și *deus* ; consideră îngerii și geniile antice pur și simplu identice¹, iar ideea lui despre nemurire se apropie de concepția celor vechi privind regatul umbrelor. Se ajunge, în această privință, la niște excese dar și la observații uimitoare. Cînd în 1526 — la 22 iulie — Siena² fu atacată de cei expulzați, bunul canonic Tizio, un om de treabă care ne povestește el însuși faptul, se sculă din pat, se gîndi la cele ce sînt scrise în cartea a treia a lui Macrobius³, spuse o rugăciune și rosti, apoi, împotriva vrăjmașilor, formula de anatema care se găsește în acel

¹ În timp ce artele plastice făceau cel puțin o distincție între îngeri și genii, iar pentru scopuri mai serioase întrebuițau pe cei dintîi. — *Annal. Estens.* în Murat., XX, col. 468 ; Amorin sau Putto se cheamă în mod naiv : „*instar Cupidinis angelus*“, („*înger egal cu Cupidon*“).

² Della Valle, *Lettere sanesi*, III, 18.

³ Macrobius, *Saturnal.*, III, 9. Fără îndoială că el însoțea cele spuse cu gesturile prescrise de Macrobius.

autor, numai că în loc de : „*Tellus mater teque Jupiter obtestor*“¹ — el zise : „*Tellus teque Christe Deus obestor*“. După ce mai repetă blestemul două zile, vrăjmașii se retraseră...

Pe de o parte, aceste lucruri par o nevinovată chestie de stil și de modă, pe de alta, o adevărată apostazie, o lepădare religioasă.

¹ Pământ — mamă și tu Jupiter, vă iau drept martori.

CAPITOLUL 4

AMESTEC DE SUPERSTIȚII ANTICE ȘI MODERNE

Totuși, antichitatea avu, din punct de vedere dogmatic, încă o influență, deosebit de primejdioasă : ea transmise Renașterii genul ei de superstiții. O parte din ele dăinuiseră în Italia de-a lungul Evului Mediu ; cu atît mai ușor reînviară acuma toate. Se înțelege de la sine că fantezia juca aci un rol deosebit de important. Ea singură putea să reprime pînă într-atîta spiritul iscoditor al italienilor, încît să-l reducă la tăcere.

Credința în conducerea divină a lumii era, după cum am spus, zdruncinată la unii, datorită mulțimii de nedreptăți și nenorociri ; alții, ca de pildă Dante, lăsau viața pămîntească pradă hazardului și vicisitudinilor acesteia, iar dacă totuși stăruiau în credința lor, aceasta se datora convingerii puternice privind o existență mai înaltă în lumea de dincolo. Dar îndată ce și această convingere se clătină, începu să predomine fatalismul, care, devenind din efect cauză, aduse după sine slăbirea credinței în nemurire.

Providența fu înlocuită, în primul rînd, prin astrologia antichității și chiar prin aceea a arabilor. Din poziția planetelor între ele și din depărtarea lor în raport cu semnele zodiacului, astrologia prevestea evenimentele viitoare și chiar cursul unei vieți întregi, de-

terminînd astfel hotărîrile cele mai importante. E posibil ca în multe cazuri acțiunea dictată de constelații să nu fi fost mai puțin morală decît cea care s-ar fi produs și altfel ; dar, foarte adesea, hotărîrea trebuie să fi fost luată în pofida comandamentelor conștiinței și ale onoarei. E un lucru straniu și totodată instructiv, să vezi cum toată cultura, toată lumina timpului erau neputincioase în fața acestor aberații ale spiritului, numai pentru că își găseau un sprijin în fantezia nestăpînită, în dorința fierbinte de a cunoaște viitorul dinainte și a-l determina, și pentru că aveau de partea lor autoritatea exemplului antichității.

În secolul al XIII-lea, astrologia începu dintr-odată să ocupe un loc de frunte în viața italiană. Împăratul Frederic al II-lea este urmat pretutindeni de astrologul Theodorus, iar Ezzelino da Romano¹ are o întreagă curte de astrologi pe care îi plătește foarte bine ; printre ei se află celebrul Guido Bonatto și sarazinul cu barba pînă-n brîu, Paul din Bagdad. Îndată ce-i trecea prin minte o acțiune mai importantă, erau obligați să-i fixeze ziua și ora potrivită ; multe din cruzimile săvîrșite trebuie să fi fost urmări ale acestor preziceri. Începînd cu secolul al XIII-lea nimeni nu se mai sfiește să întrebe astrele ; nu numai principii, dar chiar și orașele² întrețin astrologi de profesie iar la uni-

¹ Monachus Paduan., L. II, în Urstisius, *Scriptores*, I, pp. 598, 599, 602, 607. — Ultimul Visconti era, de asemenea, înconjurat de un mare număr de astrologi. Cf. Decembrio, în Murat., XX, col. 1017.

² De ex. Florența, unde amintitul Bonatto a fost o vreme astrolog oficial. Cf. Matteo Villani, XI, 3, unde e vorba de un astrolog municipal.

versiuni¹, din secolul al XIV-lea pînă în secolul al XVI-lea, sînt angajați anume profesori pentru această știință nebunească, împreună cu adevărații astronomi. Se știa că Fericitul Augustin și alți părinți ai Bisericii combătuseră astrologia, dar convingerile lor învechite erau ironizate și chiar papii², în cea mai mare parte, se declarară pe față pentru consultarea stelelor; ce e drept, Pius al II-lea face o onorabilă excepție³, arătînd un dispreț absolut pentru tălmăcirea viselor, pentru farmece și vrăjitorii, dar Iuliu al II-lea își pune astrologii să hotărască ziua încoronării și înapoierii sale de la Bologna și chiar Leon al X-lea pare să vadă o glorie în faptul că astrologia înflorește⁴ sub pontificatul său, iar Paul al III-lea nu ține niciodată un consistoriu⁵ fără ca astrologii să-i fi determinat ora favorabilă.

Ne îngăduim să presupunem că spiritele mai sănătoase nu s-au lăsat influențate din cale afară de stele și că exista o limită impusă de religie și conștiință. De fapt s-au văzut mereu oameni de mare valoare nu numai împărtășind amăgirea generală, dar făcîndu-se

¹ Libri, *Hist. d. sciences mathèm.*, II, 52, 193. În Bologna apare această catedră deja în 1125. — Vezi lista profesorilor din Pavia, în Corio, fol. 290. — Despre profesorii de la universitatea *Sapienza*, cf. Roscoe, *Leone X*, ed. Bossi, V. p. 283.

² Deja pe la 1260, papa Alexandru al IV-lea, obligă pe un cardinal care practică astrologia în secret, să-i facă preziceri politice. Giov. Villani, VI, 81.

³ *De dictis etc. Alphonsi, Opera*, p. 493. El găsea că era mai mult frumos decît folositor — „*pulchrius quam utile*”. Platina, *Vitae pontiff.*, p. 310. — Pentru Sixtus al IV-lea, cf. Jac. Volaterran., în Murat., XXIII, col. 173, 186.

⁴ Pier. Valeriano, *De infelic litterat.*, în legătură cu Franc. Priuli, care scrisese despre horoscopul lui Leon și aflase mai multe secrete ale papii.

⁵ Ranke, *Päpste I*, p. 247.

chiar campionii ei. Astfel a fost maestrul Pagolo din Florența ¹, în persoana căruia se regăsește aceeași dorință de a ridica astrologia la nivelul unei științe morale, pe care o manifestase odinioară anticul Firmicus Maternus din Roma ². Viața lui Pagolo a fost aceea a unui adevărat ascet ; nu mânca aproape nimic, disprețuia toate bunurile lumești și aduna numai cărți ; ca medic învățat, el își limita practica la un mic număr de prieteni, punându-le însă condiția să se mărturisească. Conversațiile sale se mărgineau la cercul restrâns, dar celebru, care se întrunea la mănăstirea Îngerilor, în jurul lui Fra Ambrogio Camaldolese și, câteodată, la convorbirile cu Cosimo, bătrînul, mai cu seamă în ultimii ani ai acestuia ; căci Cosimo aprecia și el astrologia, o utiliza însă numai pentru aflarea unor lucruri lipsite de însemnătate. Încolo, Pagolo nu discuta astrologie decît cu cei mai apropiați prieteni. Dar chiar și fără o astfel de austeritate a moravurilor, astrologul putea să fie un om stimat și să se arate oriunde ; de altfel, existau în Italia infinit mai mulți astrologi decît în restul Europei, unde nu-i găsim decît la marile curți, și nici acolo în mod obișnuit. Orice italian care întreținea o casă mare, îndată ce era cuprins de pasiune, se îngrijea să aibă și un astrolog care, câteodată, este adevărat, mai suferea și de foame ³. Mai mult, datorită literaturii astrologice, răspîndite

¹ Vespas. Fiorentino (ed. Mai), p. 660, cf. 341. — Tot aci, p. 121, se menționează un alt Pagolo, ca matematician al curții și astrolog al lui Federigo de Montefeltro, de origină germană.

² Firmicus Maternus, *Matheseos Libri VIII*, la sfîrșitul cărții a doua.

³ În Bandello, III, Nov. 60. Astrologul Alesandro Bentivoglio recunoaște în fața întregii societății din Milano că este un biet om.

chiar înaintea tiparului, se formaseră o mulțime de diletanți care se atașau, pe cât posibil, pe lângă maeștrii renumiți ai acestei discipline. Astrologii cei mai primejdioși erau aceia care invocau astrele numai în legătură cu vrăjitoria pentru a acoperi mai bine, cu ajutorul lor, vrăjitoriile lor meșteșugite.

Dar chiar și fără atari aberații, astrologia rămîne un element trist al vieții italiene de atunci. Ce impresie fac acești oameni, atît de înzestrați, de multilaterali, cu voință atît de energică, atunci cînd dorința oarbă de a cunoaște și influența viitorul îi silește să abdice dintr-o dată de la puternica lor individualitate, paralizîndu-le voința și făcîndu-i incapabili de o hotărîre bărbătească ! Uneori, cînd prezicerile astrelor devin insuportabile, par că se smulg cu toată puterea și, regăsindu-și adevărata personalitate, acționează independent și zic : „*Vir sapiens dominabitur astris*”¹ („înțeleptul biruie constelațiile”) pentru ca să recadă în curînd în vechea nebulie.

Înainte de toate se alcătuiește horoscopul tuturor copiilor din marile familii ; și uneori se întîmplă ca aceștia să-și piardă mai tîrziu jumătate din viață, preocupîndu-se de cine știe ce prezicere a unor evenimente care nu se vor petrece niciodată². Apoi se con-

¹ Un astfel de acces de independență și hotărîre avu Lodovico Moro, cînd porunci să se facă crucea cu inscripția de mai sus, care se găsește în catedrala din Chur. Și Sixt al IV-lea a spus odată că vrea să încerce dacă dictonul este adevărat.

² Tatăl lui Piero Capponi, el însuși astrolog, își asocie fiul în activitatea lui, pentru a nu primi o periculoasă lovitură la cap de care se credea amenințat. *Vita di P. Capponi, Archiv. stor.*, IV, II, 15. Exemplul din viața lui Cardanus, p. 312. Medicul și astrologul Pier Leoni din Spoleto credea că va sfîrși înecat ; de aceea evita apa, refuzînd situațiile strălucite ce i se oferiseră în Veneția și Padua și revenind la Spoleto, unde era departe de mare. Paul. Jov., *Elog. litter.*, p. 67 u.

sultă astrele pentru fiecare hotărîre mai importantă a celor mari, pentru precizarea ceasului în care trebuie să înceapă acțiunea. Călătoriile principilor, recepțiile ambasadurilor străine¹, punerea pietrei fundamentale la marile edificii — toate sînt hotărîte de astre. Un exemplu izbitor pentru genul acesta de superstiții îl găsim în viața lui Guido Bonatto, care, atît prin experiențele sale cît și printr-o mare lucrare² sistematică, poate fi numit restauratorul astrologiei în secolul al XIII-lea. Spre a pune capăt certurilor dintre guelfi și ghibelini în orașul Forli, Bonatti îi convinge pe cetățeni să construiască un nou zid de centură al orașului și să înceapă lucrările în mod solemn, sub o constelație indicată de el ; dacă cele două tabere, simbolizate prin cîte un membru, vor arunca în același moment, fiecare cîte o piatră la temelia zidului, nu va mai fi în Forli — spunea el — nici o dezbinare, în vecii vecilor. Se aleseră, deci, un guelf și un ghibelin ; mărirea clipă sosi, amîndoi țineau pietrele în mînă, lucrătorii așteptau cu uneltele, iar Bonatto dădu semnalul ; ghibelinul aruncă imediat piatra, dar guelful ezită, apoi refuză definitiv, deoarece Bonatto însuși trecea drept ghibelin și ar fi putut să aibă în ascuns, ceva împotriva guelfilor. Astrologul se răsti la el : „Dumnezeu să te piardă, pe tine și partidul tău guelf,

¹ Exemple din viața lui Lodovico Moro : Senarega, în Murat., XXIV, col. 518, 524. *Benedictus*, în Eccard, II, col. 1623. Și totuși tatăl său, Francesco Sforza, disprețuise pe astrologi, iar bunicul său, Giacomo, nu luase în seamă avertizările lor. Corio, fol. 321, 413.

² Deseori tipărită, dar care nu mi-a căzut în mînă niciodată. Cele spuse aici sînt extrase din *Annal. Foroliviens.* în Murat., XXII, col. 233, u. — Leon Battista Alberti caută să spiritualizeze ceremonia punerii pietrei fundamentale. *Opere volgari*, Tom. IV, p. 314 (sau *De re aedific.*, L. I).

împreună cu răutatea și neîncrederea voastră ! Această constelație nu va mai veni pe cer, deasupra orașului nostru, vreme de 500 de ani !“ Dumnezeu pierdu, într-adevăr, pe guelfii din Forlì, dar astăzi (scrie cronicarul din 1480) guelfii și ghibelinii sînt împăcați pentru totdeauna, iar de partidele lor nu se mai pomeneste ¹.

Ceea ce ajunsese să depindă, în primul rînd, de constelații, erau hotărîrile luate în timp de război. Același Bonatto prilejui marei căpetenii a ghibelinilor, Guido da Montefeltro, un șir întreg de victorii, arătîndu-i, după stele, momentul potrivit al pornirii luptei ; cînd Montefeltro nu-l mai avu lîngă el ², pierdu tot curajul, nu mai cutează să-și mențină guvernarea tiranică și se închise într-o mînăstire minorită... Ani de zile, fu văzut în chip de călugăr, cutreierînd satele și strîngînd obolul. În războiul din 1362, dus împotriva Pisei, florentinii cerură astrologilor lor să le determine ³ ceasul ieșirii din oraș ; fu cît pe aci să se întîrzie, din pricina unui ocol ce trebui făcut înăuntrul orașului. Acest lucru neprevăzut se datora următorului

¹ În horoscoapele celei de a doua întemeieri a Florenței (Giov. Villani, III, 1), sub Carol cel Mare, și al primei întemeieri a Veneției o veche amintire se leagă, probabil, cu o legendă poetică de la sfîrșitul Evului Mediu.

² *Ann. Foroliv.* Murat., n. A. XXII, 2, pp. 105-108. — Filippo Villani, Vite. — Macchiav., *Stor. fior.*, L. I. Cînd se apropia o constelație favorabilă armatelor lui Montefeltro, Bonatto se urca cu astrologul și cartea lui pe turnul de la San Mercuriale care domina „Piazza“ și cînd sosca momentul, punea să tragă clopotul cel mare pentru a se aduna oștii. Totuși, recunoaște că s-a înșelat uneori destul de grav, iar soarta și moartea lui Montefeltro nu le-a prezis. Nu departe de Cesena îl uciseră tîlharii, tocmai cînd se înapoie la Forlì, venind de la Paris și alte universități unde predase unele cursuri.

³ Matteo Villani, XI, 3.

fapt : mai înainte, se ieşise pe Via di Borgo S. Apostolo şi de fiecare dată, campania fusese fără noroc ; era vădit că, atunci cînd se mergea contra Pisei, această stradă era legată de un rău „*augurium*” şi de aceea armata fu scoasă acum prin Porta Rossa ; dar fiindcă în această parte nu fuseseră retrase umbrarele ridicate împotriva soarelui, fură obligaţi — un nou semn rău — să poarte drapelele înclinate.

În genere, astrologia era inseparabilă de treburile războiului, pentru că mai toţi condotierii erau adepţii ei. Jacopo Caldora nu pierdea curajul, chiar atunci cînd era grav bolnav, fiindcă ştia că va cădea pe cîmpul de luptă, ceea ce se şi întîmplă¹ ; Bartolommeo Alviano era convins că atît comanda trupelor cît şi rănile de la cap le primise² prin decizia constelaţiilor ; Nicolò Orsini Pitigliano ceru medicului astrolog Alessandro Benedetto³ să-i indice o oră astrologică bună, pentru a încheia contractul său ca mercenar cu Venetia (1495). Cînd la 1 iunie 1498, florentinii investiră, în mod solemn, cu demnitatea de condotier pe Paolo Vitelli, i se înmîină acestuia, la propria dorinţă, un baston de comandă, prevăzut cu însemnele constelaţiilor⁴. Dar existau şi bărbaţi care, pe cîmpul

¹ Jovian. Pontan., *De fortitudine*, L. I. Primii Sforza au constituit nişte excepţii onorabile, vezi p. 485, A 1.

² Paul. Jov., *Élog.*, sub v. Barthol. Livianus, p. 219 u.

³ El însuşi relatează aceasta. Benedictus, în Eccard, II, col. 1617.

⁴ Aşa trebuie, probabil, înţeleasă declaraţia lui Jac. Nardi, *Vita d'Ant. Giacomini*, p. 66. Deseori se văd constelaţii figurînd pe haine, pe mobilă etc. La primirea Lucreziei Borgia în Ferrara, catîrul ducesei de Urbrino purta o cuvertură de catifea neagră, cu semne astrologice brodate în aur. *Archiv. stor.*, app. II, p. 305.

de luptă, erau indiferenți la preziceri ; așa a fost Alfonso cel Mare al Neapolului.

Uneori nu se știe chiar limpede dacă, cu prilejul unor mari evenimente politice, stelele au fost consultate înaintea faptului însuși, sau dacă astrologii n-au calculat decît după aceea, din simplă curiozitate, constelația care a dominat momentul respectiv. Cînd, printr-o lovitură de maestru, Giangaleazzo Visconti (vol. I, p. 17) face prizonier pe unchiul său Bernabò, cu familie cu tot (1385), Jupiter, Saturn și Marte se găseau în casa Genilor — așa spune un contemporan¹ — însă nu aflăm dacă această poziție a constelației a determinat momentul cînd Giangaleazzo a trecut la faptă. E probabil că de multe ori astrologul se inspira mai degrabă din calculele politicii decît din mersul astrelor².

Dacă, în ultima perioadă a Evului Mediu, Europa se lăsase înfricoșată de prezicerile pornite din Paris și Toledo, care anunțau ciumă, război, cutremure, mari inundații și alte nenorociri, Italia nu se lăsa nici ea mai prejos. În pragul anului dezastruos 1494, care deschise pentru totdeauna drum invaziei și amestecului străin în Italia, existaseră, fără îndoială, multe preziceri sinistre³ ; numai că ar trebui să știm dacă ast-

¹ Azario, în Corio, fol. 258.

² Ceva asemănător se putea presupune la acel astrolog turc care după bătălia de la Nicopole sfătui pe sultanul Baiazid I să permită răscumpărarea lui Jean de Bourgogne spunînd că „*din pricina lui va mai curge mult sînge creștin*”. Nu era prea greu să se prevadă urmarea războiului cu Franța. *Magn. chron. Belgicum*, p. 358. Juvénal des Ursins, ad. a. 1396.

³ Benedictus, în Eccard, II, col. 1579. Între altele, se spunea în 1493 despre regele Ferrante : el își va pierde domnia „*sine cruore sed sola fama*”, („*fără pierdere de sînge, ci numai cu pierderea faimei*”), ceea ce s-a și întîmplat.

fel de preziceri nu aşteptau din timp, gata pregătite, după trebuinţă, în fiecare an.

Dar sistemul se răspîndeşte, cu toate consecinţele sale, în zone în care n-ar fi fost firesc să ajungă. Dacă toată viaţa exterioară şi spirituală a individului este condiţionată de „*genitura*”, de naşterea lui, atunci şi grupurile mari, de pildă popoarele şi religiile, se găsesc într-o situaţie identică de dependenţă şi, cum constelaţiile lor sînt schimbătoare, vor fi supuse şi ele schimbărilor. Ideea că fiecare religie îşi are o perioadă a ei determinată (*Welttag*), pătrunde pe această cale astrologică în cultura italiană. Conjuncţia lui Jupiter cu Saturn — spunea ¹ — a dat naştere credinţei ebraice ; cea a lui Jupiter cu Marte, religiei chaldeene ; religia egipteană a fost fructul conjuncţiei lui Jupiter cu soarele ; Jupiter în conjuncţie cu Venus a creat mahomedanismul ; din conjuncţia cu Mercur, a ieşit creştinismul, iar din conjuncţia cu luna, se va naşte cîndva religia lui Anticrist. Checco d'Ascoli calculase naşterea lui Isus, ajungînd, prin deducţii, la data morţii pe cruce ; el plătise această impietate cu arderea ² pe rug la Florenţa în 1327. Teorii asemănătoare avură urmări incalculabile : tot ce se afla dincolo de domeniul simţurilor începu să treacă drept obscurantist.

Cu atît mai mult trebuie admirată lupta pe care spiritul italian, atît de lucid, a dus-o împotriva acestor demente. Alături de monumentale glorificări ale astro-

¹ Bapt. Mautuan., *De patientia*, L. III, cap. 12.

² Giov. Villani, X, 39, 40. Au mai contribuit şi alte lucruri la pierderea lui, între altele, invidia colegilor. Deja Bonatto aducea explicaţii asemănătoare, de ex. minunea iubirii divine a Sfîntului Francisc, ca o acţiune a planetei Marte. Cf. Jo. Picus, *Adv. astrol.*, II, 5.

logiei, ca frescele celebrului *Salone* din Padua¹ si acelea din palatul de vară al ducelui Borse (*Schilanoja*) din Ferrara, alături de nerușinatul elogiul pe care și-l permite chiar un Beroaldus.² cel bătrîn, se aude mereu protestul vehement al celor ce cugetă mai profund și nu se lasă înșelați. Antichitatea dăduse un exemplu și în această privință ; totuși italienii nu repetă ceea ce au spus cei vechi ; ei nu se inspiră decît din bunul lor simț și din observațiile făcute. Cînd Petrarca vorbește despre astrologi — pe care-i cunoștea destul de bine — el îi înțeapă cu sarcasmele³ sale și demonstrează vanitatea științei lor, scoțînd-o la lumina zilei. Nuvela este, încă de la nașterea ei, de la *Cento Novelle antiche*, aproape întotdeauna ostilă⁴ astrologilor. Cronicarii florentini se apără eroic să nu cadă în mrejele

¹ Sînt cele pictate de Miretto la începutul sec. al XV-lea. Potrivit lui Scardeonius, ele erau hotărîte „*ad indicandum nascentium naturas per gradus et numeros*”, („pentru a arăta firea celor născuți, pe grade și numere”). Era o practică mai populară decît ne putem închipui noi astăzi. Era astrologie à la portée de tout le monde.

² El vrea să spună (*Orationes*, fol. 35, *oratio nuptialis habita Mediolani*) despre astrologie : „*haec efficit ut homines parum a Diis distare videantur !*”, („aceasta face ca oamenii să pară că se deosebesc puțin de zei !”). Un alt entuziast din aceeași vreme este Jo. Garzonius, *De dignitate urbis Bononiae*, în Murat., XXI, col. 1163.

³ Petrarca, *Epp. seniles*, III, ed. Fracassetti, I, pp. 132 u. Numita scrisoare e adresată lui Boccaccio care trebuie să fi gîndit la fel. (Deși Petrarca critica astrologia el îl numește pe Mayno de Mayneri, „marele astrolog”, fiind bunul său prieten și dînd o deosebită importanță profetiei acestuia făcută în tinerețe după care Petrarca urma să devină un om mare. — Sen. III, cf. Rajna, *Giorn. stor.*, X. p. 101 u. — Adaos Geiger.).

⁴ La Franco Sacchetti, *Nov.* 151, înțelepciunea lor este ridiculizată.

acestei răătăciri, chiar atunci cînd, pentru a respecta tradiția, trebuie să-i facă loc în relatările lor. Giovanni Villani o spune nu o dată¹: „nici o constelație nu poate sili voința omului sau să modifice hotărîrile divinității”; Matteo Villani numește astrologia un viciu pe care florentinii l-au moștenit, împreună cu alte superstiții, de la străbunii lor, romanii idolatri. Dar lucrurile nu se opriră la o simplă discuție literară; taberele care se formară se războiau public; cînd cu marile inundații din 1333 și 1345, problema influenței astrelor și a voinții și justiției divine fu dezbătută² între astrologi, în toate amănuntele. Aceste proteste nu încetară³ niciodată pe de-a întregul, în tot cursul Renașterii și ele pot fi privite ca sincere, căci mai ușor ar fi fost pentru oricine să se apropie de cei puternici apărînd astrologia, decît combătînd-o.

În cercul celor mai de seamă platonicieni din preajma lui Lorenzo Magnifico, părerile, în această privință, se deosebeau între ele. Marsilio Ficino apăra astrologia și făcuse horoscopul copiilor casei de Medici, după cum se zice că ar fi prezis și micului Giovanni (viitorul Leon al X-lea) că va ajunge papă⁴.

¹ Giov. Villani, III, 1, X, 39.

² Giov. Villani, XI, 2, XII, 4.

³ De asemenea, autorul analelor piacentine (*Annales Piacentini*, în Murat., XX, col. 931), amintit de noi (în vol. I, p. 286, n. 1) și Alberto di Rivalta, intră în această polemică. Dar pasajul este interesant mai ales fiindcă cuprinde părerile de atunci asupra celor nouă comete cunoscute, dîndu-li-se numele, culoarea, semnificația, apariția. Cf. Giov. Villani, XI, 67.

⁴ Paul. Jov., *Vita Leonis X*, L. III, unde se vede că Leon însuși crede cel puțin în semne, în auguri. (Geiger considera spusele lui Giovio false) (n. Kröner.)

Dimpotrivă, Pico della Mirandola făcu într-adevăr senzație, prin combaterea astrologiei¹. El demonstrează că aceasta este un izvor de imoralitate și necredință ; dacă astrologul crede în ceva, el trebuie să adore mai întâi planetele ca divinități, căci de la ele pornesc binele și răul ; dar și celelalte superstiții își găsesc în astrologie un organ binevoitor, deoarece geomantia, chiromantia și vrăjitoria de toate felurile se adresează mai întâi astrologiei pentru a cunoaște momentul potrivit în operațiile lor. Privitor la moravuri, el afirma următoarele : nu se poate promova răul cu mai multă înverșunare, decât considerînd cerul ca autor al lui ; în acest fel, dispăre cu totul credința în viața și în osînda veșnică. Pico și-a dat chiar ostenala să controleze pe cale empirică afirmațiile astrologilor ; din prezicerile meteorologice pentru zilele unei luni, trei sferturi le găsi false. Dar principalul este că (în cartea a IV-a) expuse o teorie creștină pozitivă, privind guvernarea lumii și liberul arbitru, expunere care se pare că a făcut o impresie mai puternică asupra intelectualului italian, decât toate predicile de pocăință, care, de altfel, nu prea aveau efect asupra lui.

În primul rînd, el le tăie astrologilor pofta de a-și mai publica sistemele², iar cei care pînă aci tipăriseră parte din ele, se rușinară să mai continue. Gioviano Pontano de pildă, în cartea sa *Despre destin* (p. 278) recunoscuse astrologia drept o știință iar într-o altă lu-

¹ Jo. Pici Mirand., *Adversus astrologos libri XII* (tipărit pentru întâia oară în 1495).

² După Paul. Jov., *Elog. litt.* p. 76 u., sub tit. *Jo Picus* — efectul său a fost : „ut subtilium disciplinarum professores a scribendo deteruisse videatur” („ca să pară că profesorii disciplinelor subtile s-au îndepărtat de scriere”).

crare mai mare ¹, o expusese teoretic după modelul anticului Firmicus ; acum, în dialogul său, *Aegidius*, dovedește o întoarcere către idei mai sănătoase ; el nu sacrifică astrologia, dar atacă pe astrologi, laudă liberul arbitru și limitează influența astrelor la lucrurile trupești. Astrologia continuă să trăiască, dar pare să nu mai aibă influența dominantă de pînă atunci. Pictura, care în secolul al XV-lea o glorificase în fel și chip, exprimă acest reviriment în cupola capelei Chigi ². Rafael pictează acolo planetele și stelele fixe, păzite însă și conduse de îngeri, sub binecuvîntarea tatălui ceresc, care privește din înălțimi. Încă un factor pare să fi fost ostil astrologiei în Italia, și anume, faptul că spaniolii nu arătau nici un interes pentru ea, ca de altfel generalii lor, iar cel care voia să le intre în grație ³, se declara deschis împotriva acestei false științe, pe jumătate eretică, întrucît era pe jumătate mahomedană. E drept că Guicciardini spunea, încă în 1529 : „*fericiți astrologii, care sînt crezuți, chiar dacă la o sută de minciuni, mai oferă cîte un adevăr, — în vreme ce alții, dacă la o sută de adevăruri spun o minciună, își pierd orice credit*“ ⁴. Și apoi, disprețul pentru astrologie nu duce neapărat la credința în Providență ; poate tot așa de bine să se concilieze cu un fatalism general și vag.

¹ *De rebus coelestibus libri 14* (Opp., III, 1963-2591).

² În S. Maria del popolo, la Roma. — Îngerii amintesc de teoria lui Dante de la începutul lui *Convivio*.

³ Acesta este, desigur, cazul lui Antonio Galateo, care într-o scrisoare către Ferdinand Catolicul (Mai, *Spicileg. rom.*, vol. VIII, p. 226 din anul 1510), neagă astrologia cu înversunare și care, totuși, într-o altă scrisoare adresată contelui de Potenza (ibid., p. 539), ajunge la concluzia că turcii vor ataca în anul acela insula Rhodos.

⁴ Ricordi, l.c., nr. 57.

În această privință, ca și în altele, tendințele culturale ale Renașterii, nu s-au putut manifesta pînă la capăt căci, între timp, au survenit cucerirea spaniolă și Contrareforma, fără de care Renașterea ar fi învins, probabil, definitiv, prin propriile ei puteri, nebuniile fantastice și erorile prin care a trecut. Cel ce crede că invazia și reacțiunea catolică au fost urmarea firească a greșelilor poporului italian, trebuie să admită de asemenea că pierderile culturale, rezultate de aci, au fost o justă pedeapsă. Din nefericire, Europa a suferit și ea, din această pricină, pierderi ireparabile.

Mult mai nevinovată decît astrologia, pare să fie credința în preziceri. Evul Mediu moștenise o tradiție a păgînismului în acest sens, și Italia nu rămase în urma altor țări. Dar ceea ce dă un colorit propriu superstiției italiene, este sprijinul pe care umanismul îl acordă acestei rătăcirii populare. El vine în ajutorul reminiscentelor păgîne moștenite, adăugîndu-le ficțiunile sale literare.

Superstițiile populare italiene se referă, după cum, se știe, la presentimente și la concluzii trase din anumite preziceri ¹, la care se mai adaugă și o magie, de cele mai multe ori nevinovată. Nu lipsesc însă nici umaniști luminați, care iau în batjocură aceste rătăcirii, denunțîndu-le opiniei publice. Același Giovanni Pontano care scrie o mare lucrare astrologică, enumeră, în *Charon*, plin de compasiune, toate superstițiile napolitanilor : jalea femeilor cînd o găină sau o gîscă se îmbolnăvește de țîfnă ; trista îngrijorare a marilor seniori cînd un șoim de vînătoare nu se mai întoarce sau

¹ O grămadă de astfel de superstiții, constată la ultimul Visconti — Decembrio (în Murat., XX, col. 1016 u.).

cînd un cal își scrîntește piciorul ; formula de descîntec a țăranului din Apulia, pe care o rostește trei sîmbete la rînd, în timpul nopții, cînd se înmulțesc cîinii turbați, etc. În general, se socotea, ca și în antichitate, că animalele sînt purtătoarele unor semne privind viitorul ; mai cu seamă leii, leoparzii și alte animale exotice (p. 17, u.) întreținute pe cheltuiala publică, erau în atenția mulțimii, cu atît mai mult, cu cît fantezia poporului se obișnuise să vadă în ele simbolul viu al statului. Cînd, în timpul asediului din 1529, un vultur rănit apăru la Florența, senioria plăti patru ducați aducătorului, deoarece pasărea era de bun augur¹. Apoi, erau anumite zile și locuri, favorabile sau primejdioase pentru anumite lucrări. Florentinii credeau, după cum ne transmite Varchi, că sîmbăta era ziua lor fatală, în care se întîmplau, în mod obișnuit, toate lucrurile mari, fie bune, fie rele. Prejudicata lor de a nu porni la război pe o anumită stradă și printr-o anumită poartă, am văzut-o deja mai înainte (p. 289) ; la perugineni, dimpotrivă, una din porțile lor, *Porta Eburnea* trecea drept aducătoare de noroc, încît Baglionii, la fiecare război, lăsau² trupele să pornească prin ea. Apoi, meteorii și semnele cerești au aceeași însemnătate ca în tot timpul Evului Mediu, iar din formele bizare ale norilor, fantezia mulțimii plăsmuiește, ca și altădată, armate care se înfruntă, și încearcă să prindă cu urechea zgomotul lor din văzduh³. Superstiția devine mai gravă cînd se combină cu cele

¹ Varchi, *Stor. fior.* L. IV, p. 174. Presimțirile și prevestirile jucau pe atunci în Florența aproape același rol ca altă dată în Ierusalimul asediat. Cfr. *ibid.*, III, 143, 195 — IV, 43, 177.

² Matarazzo, *Archiv. stor.*, XVI, II, p. 208.

³ Prato, *Archiv. stor.*, III, p. 324, pentru anul 1514.

sfinite, cînd Madonele în icoane își mișcă ochii¹ sau plîng, și cînd o calamitate e pusă în legătură cu o anumită crimă săvîrșită, pentru care poporul cere ispășirea (p. 251, u). În 1478, peste Piacenza se abătură niște ploi torențiale, despre care se spunea că nu se vor opri atîta vreme cît un cunoscut cămătar, care fusese de curînd îngropat în biserica San Francesco, va mai zăcea în pămînt sfințit. Întrucît episcopul se opuse la deshumarea lui, cîtiva tineri îl dezgropară cu forța, tîrîră cadavrul încoace și încolo într-un tumult îngrozitor, lăsîndu-i pe foștii datornici să rîdă de el și să-l lovească și-l aruncară apoi în rîul Po². Pînă și un om ca Angelo Poliziano mărturisi aceleași concepții atunci cînd fu vorba de Giacomo Pazzi, unul din principalii membri ai conjurației acestei familii împotriva casei de Medici, din același an 1478. Înainte de a fi sugrumat, acesta își lăsase sufletul în mîinile satanei, rostind vorbe îngrozitoare. După moartea sa se dezlănțuiră niște ploi interminabile care amenințau recolta ; — și de astă dată, o ceată de oameni (mai mulți țărani) dezgropară cadavrul din biserica în care era înmormîntat, și îndată norii se risipiră, iar soarele începu să strălucească — „atît de favora-

¹ Despre mișcările pe care le făcea Madona dell'Arbore în domul din Milano în 1515, vezi Prato, loc. cit., p. 327. Este adevărat că același cronicar povestește (p. 357) că la săparea temeliei pentru construirea capelei funerare¹ a familiei Triulzi (lîngă S. Nazaro) s-a găsit un dragon mort, mare cît un cal ; capul a fost dus la palatul Triulzi, iar restul s-a aruncat.

² „*Et fuit mirabile quod illico pluvia cescuvit*” („și a fost lucru de mirare că pe loc ploaia a stat”). (*Diarium Parmense*, în Murat., XXII, col. 280.) Acest autor împărtășește și el ura împotriva cămătarilor, pe care o nutrea poporul, cf. col. 371.

bil fu semnul“, adaugă marele filolog¹. Cadavrul fu îngropat mai întâi într-un loc nesfântit, apoi, în zilele următoare, din nou dezgropat și, după o procesiune oribilă prin oraș, aruncat în râul Arno.

Astfel de trăsături sînt, prin însăși esența lor, populare și pot fi întîlnite în secolul al X-lea, tot atît de bine ca și în secolul al XVI-lea. Dar și aci intervine antichitatea literară. Umaniștii afirmă sus și tare că ei cred foarte serios în minuni și în prevestiri, așa cum am arătat deja prin exemple (p. 276). O dovadă a acestei atitudini o găsim și la Poggio. Același gînditor radical, care neagă aristocrația și inegalitatea între oameni (p. 100), crede nu numai în toate vedeniile și stafiile medievale (fol. 167, 179), dar chiar și în arătările de tip antic, de pildă în cele povestite² cu prilejul ultimei vizite a lui Eugen al IV-lea la Florența. „*Seara, fură văzuți, în apropiere de Como, patru mii de cîini care luaseră drumul spre Germania ; după ei venea o mare cireadă de vite, apoi o armată de oameni călări și pe jos, unii fără capete, alții cu capete abia vizibile, mai la urmă un călăreț uriaș și apoi iarăși o cireadă de vite*“... Poggio crede și într-o luptă de ciori și coțofene (fol. 180). El povestește, ca adevărată, următoarea întîmplare fără să-și dea seama că provine din mitologia antică. Pe coasta Dalmației, apare un triton cu barbă și cu coarne

¹ *Conjuratōnis Pactianae commentarius* (Comentariu despre conjurația Pazzi), în anexa la *Viața lui Lorenzo de Roscoe*. Poliziano era, de altfel, împotriva astrologiei.

² *Poggi facetiae*, pp. 167, 174, 179, 180. — Aen. Sylvius : *De Europa*, c. 53, 54 (*Opera*, p. 451, 455), povestește semne care au anunțat evenimente întîmplare în realitate, ca de pildă lupte de animale, apariții de nori, etc. Pe care le consideră simple curiozități, deși relatează și evenimentele respective.

mici, un veritabil satir de mare, al cărui trup e înzestrat cu aripi și se termină în coadă de pește; el răpește de pe mal copii și femei, pînă cînd cinci spălătorese curajoase îl omoară¹ cu pietre și cu bîte. Un model în lemn al acestui monstru, care se putea vedea în Ferrara, îl făcea pe Poggio să creadă cu adevărat în vechea poveste. Ce e drept, oracole nu mai existau și nici zeii nu mai puteau fi întrebați, dar se lua opera lui Vergiliu și se deschidea cartea la întîmplare, pentru a descoperi viitorul în primul pasaj care cădea sub ochii cititorului (*sortes virgilianae*); gestul era din nou la modă². În afară de aceasta, credința în demoni, așa cum exista ea către sfîrșitul antichității, n-a rămas fără nici o influență asupra credinței din vremea Renașterii. Scrierea lui Jamblichus sau Abammon asupra misterelor egiptene, care putea aduce lumină în această privință, a fost tipărită în traducere latină, încă de la sfîrșitul secolului al XV-lea. Nici Academia platonice din Florența nu s-a putut feri de astfel de rătăciri neoplatonice din epoca decadenței romane. Vom vorbi acum despre această credință în demoni și despre magia care este legată de ea.

Credința populară în ceea ce se chiamă lumea spiritelor³, este aproape aceeași în Italia ca și în restul

¹ *Poggi facetiae*, fol. 160. Cf. Pausanias, IX, 20.

² Varchi, III, p. 195. Doi suspecti se hotărîsc să fugă (1529) din țară, deoarece deschiseră *Eneida* lui Vergiliu la cap. III, vers. 44. Cf. Rabelais, *Pantagruel*, III, 10.

³ Nu vom vorbi aici despre fanteziile învățaților ca de pildă „splendor” și „spiritus” ale lui Cardanus, sau „daemon familiaris” al tatălui său. Cf. Cardanus, *De propria vita*, cap. 4, 38, 47. El însuși era un adversar al magiei, cap. 39. Vedeniile și stafiile pe care le întîlnește — cap. 37, 41. — Cît de departe mergea teama de stafii la ultimul Visconti, cf. Decembrio, în Murat., XX, col. 1016.

Europei. Mai întîi și aci există fantome, adică apariții ale celor morți, iar ideile în această privință diferă întrucîtva de cele din țările nordice, cel mult prin numele antic de „*embra*“. Dacă în zilele noastre, mai apare o astfel de umbră, se roteste cîteva rugăciuni pentru liniștirea ei. Se înțelege de la sine că sufletul oamenilor răi se înfățișează sub o formă înspăimîntătoare ; circulă totuși și părerea că stafiile ar fi în genere rău făcătoare. „*Morții ucid copii mici*“¹ — spune capelanul în Bandello. Probabil că autorul deosebește, în gîndirea lui, încă o umbră, în afară de suflet, căci acesta ispășește în purgatoriu — și, cînd apare undeva, nu face decît să implore și să geamă. Pentru a scăpa de aceste arătări, se deschidea mormîntul, se tăia cadavrul în bucăți, i se ardea inima, iar cenușa se arunca în cele patru vînturi. În alte dăți, fantoma nu era atît umbra unui anume individ, cît imaginea unui fapt anterior, a unei stări trecute. Astfel explică vecinii zgomotele stranii, care se aud în vechiul palat al Visconților, aproape de biserica San-Giovanni în Conca, din Milano ; aici au fost torturate și sugrumate nenumărate victime în timpul tiraniei lui Bernabò Visconti — și nu e de mirare să circule stafii². Fără îndoială, nu era, în acest caz, decît un amant care voia să-l sperie pe soțul iubitei sale. Amantul și prietenii săi se travesteau în diavoli, iar unul din ei, care imita glasul animalelor, se prefăcea că vine de afară. Necredinciosului econom al unui azil de săraci din Perugia, îi apărură într-o seară, pe cînd își număra banii, o ceată de sărmani cu lumînări aprinse, care începură să joace în fața lui, iar o figură uriașă vorbi amenințător în

¹ „*Molte fiate i morti guastano le creature*“, Bandello, II, Nov. 1.

² Bandello, III, Nov. 20.

numele lor ; era sf. Alò, patronul azilului¹. Aceste idei erau atît de naturale, încît chiar poeții puteau găsi în ele motive general-valabile. Cu cîtă artă redă, de pildă, Castiglione apariția lui Lodovico Pico, ucis sub zidurile Mirandolei asediate². Fără îndoială, poezia are o predilecție pentru astfel de mijloace, în timp ce poetul însuși nu crede în ele.

Credința populară în demoni era, prin urmare, aproape aceeași la italieni ca la toate popoarele din restul Europei medievale. Oamenii erau convinși că Dumnezeu acorda, cîteodată, spiritelor rele de orice rang social, o mare putere de distrugere în anumite părți ale lumii, asupra vieții omenеști ; dar se admitea cel puțin că omul ispitit de demon se poate apăra, opunîndu-i libera sa voință. În Italia, ceea ce pare demonic în fenomenele naturii, capătă cu ușurință în gura poporului o măreție poetică. În noaptea dinaintea marei revărsări a rîului Arno, în 1333, unul din sfinții eremiți care locuiau mai sus decît Vallombroso, auzi în chilia sa un vuiet infernal ; își făcu cruce, se îndreptă către ușă și văzu niște călăreți negri înarmați, înfricoșători, care treceau în galop ; cînd eremitul rosti o formulă, una din fantome îi strigă : „*mergem să înecăm Florența pentru păcatele ei — de va vrea Dumnezeu*“³. Cam la aceeași vreme, avu loc la Veneția o apariție asemănătoare (1340), pe care unul din maeștrii școlii venețiene, probabil Giorgione, a fixat-o într-un tablou straniu ; o galeră plină de de-

¹ Graziani, *Archiv. stor.* XVI, p. 640, ad. a 1467. Economul muri de spaimă.

² *Balth. Castilionii Carmina (Poeziile lui B. Castiglione)*, ed. P. A. Serassi, II, p. 294 u. *Prosopopeja Lud. Pici*.

³ Giov. Villani, XI, 2. El o primise de la starețul din Vallombroso, căruia i-o destăinuise eremitul.

moni zboară ca o săgeată peste laguna cuprinsă de furtună, mergînd să pedepsească orașul insular încărcat de păcate ; dar trei sfinți care se urcă, neobservați de nimeni, în barca unui biet luntraș, îi descîntă pe demoni, și galera lor dispăre în abisul apelor.

Această credință duce la ideea superstițioasă că prin descîntec, omul se poate pune în legătură cu demonii, îi poate alunga, îi poate invoca, folosindu-se de ajutorul lor pentru a-și satisface lăcomia, ambiția și sensualitatea. În această privință, la început erau, probabil, mai mulți acuzați decît vinovați ; de abia după ce primii pseudo-magicieni și primele preținse vrăjitoare fură arși de vii, începu descîntecul adevărat, conjurarea, invocarea diavolilor și apărul vrăjitoria ca profesie. Din flăcările rugului pe care fuseseră jertfiți cei dinții suspecti, în fond nevinovați, se ridică fumul narcotic care tulbură imaginațiile multor oameni rătați, amăgindu-i pe drumul magiei ; lor li se alătură apoi și un număr de eseroci, care nu vedeau în magie decît un mijloc de exploatare a naivității poporului.

Forma populară și primitivă sub care s-a perpetuat această credință tenebroasă, probabil, încă din timpul romanilor, este descîntecul vrăjitoarei (*strega*). Vrăjitoarea este aproape inofensivă, atîta vreme cît se mărginește¹ la preziceri, la divinație ; numai că trecerea de la simpla preziceră la intervenția efectivă este aproape imperceptibilă, deși poate constitui o treaptă decisivă. Odată ce e vorba de operațiuni magice, i se atribuie vrăjitoarei puterea de a face să nască iubirea sau ura între bărbat și femeie, dar și puterea

¹ Acesta ar putea să fi fost cazul acelei femei ciudate, stăpînită de demoni, la care veneau mărimile Lombardiei (pe 1513) — la Ferrara și în alte locuri — să le prezică viitorul ; cîntăcea Rodogine. Detalii în Rabelais, *Pantagruel*, IV, 58.

de a influența destructiv, de pildă, lîncezirea și stingerea treptată a copiilor mici, chiar atunci cînd se vede prea bine că adevărata cauză e neglijența și nepriceperea părinților. Rămîne întrebarea, ce acțiuni să fi avut vrăjitoarea, prin simple descîntece, gesturi și formule neînțelese, sau chiar prin invocări conștiente de diavoli, făcînd abstracție de leacurile și otrăvurile pe care le-a putut administra în deplină cunoștință de cauză.

Felul mai inocent, în care călugării-cerșetori cutezau și ei să intre în concurență cu vrăjitoarele, îl cunoaștem din povestirea lui Pontano ¹ care ne-o prezintă pe vrăjitoarea din Gaeta. Călătorul său, Suppatius, intră în casa vrăjitoarei tocmai cînd ea dădea ascultare unei tinere fete și unei servitoare. Acestea sosiseră a treia zi după luna nouă, cu o găină neagră, cu nouă ouă scoase vinerea, cu o rată și cu niște ață albă ; amîndouă sînt trimise acasă, spunîndu-li-se să revină după asfințit. După toate aparențele e vorba de o simplă prezicere ; stăpîna servitoarei rămăsese însărcinată cu un călugăr iar iubitul o trădase și fugise la mînăstire. Vrăjitoarea se plînge : „*De la moartea soțului meu, trăiesc din aceste treburi și aș putea să am o viață destul de ușoară, căci femeile noastre din Gaeta sînt cumsecade și credincioase — dar călugării îmi iau pîinea de la gură, tălmăcind visele, luînd bani pentru a potoli mînia sfinților, făgăduind fetelor soți, femeilor însărcinate băieți, celor sterpe copii, iar pe deasupra, noaptea, cînd bărbații sînt la pescuit, vin la femeile cu care și-au dat întîlnire de la biserică*”. Suppatius o previne să se ferească de invidia mînăstirii, dar ea nu se teme, fiind în bune relații cu părintele superior.

¹ Jovian. Pontan. Antonius.

Acum, o specie de vrăjitorie mai periculoasă. Ea era practică de acele vrăjitoare care făceau ca omul să-și piardă sănătatea și viața. De ele era vorba când s-a crezut pentru întâia oară în intervenția duhurilor puternice în acele cazuri în care privirea demonică, etc., nu era de ajuns. Pedepsirea lor, după cum am văzut la Finicella (p. 235), consta în arderea pe rug; dar te poți târgui chiar și cu fanatismul: după legea orașului Perugia, de pildă, vrăjitoarele se pot răscumpăra¹ cu 400 de livre. În vremea aceea, însă, nu era vorba de o legislație statornică și serioasă. Pe teritoriul statului papal, în regiunea muntoasă a Apeninilor, la Norcia (Nursia), patria sfântului Benedict, se menținea un adevărat cuib de vrăjitoare. Faptul era absolut notoriu. Una dintre cele mai interesante scrisori ale lui Aeneas Sylvius², din vremea tinereții, ne dă lămuriri în această privință. El scrie fratelui său: „*Aducătorul acestor rînduri a venit la mine să mă întrebe dacă nu cumva cunosc în Italia un munte, Venus, unde s-ar învăța tainele magiei, munte pe care maestrul său, saxon de origină și mare astronom*³, ar dori să-l cunoască. I-am spus că eu cunosc un Porto Venere, nu departe de Carrara, pe coasta stîlcoasă a Liguriei, unde, în drum spre Basel, am poposit trei

¹ Graziani, *Archiv. stor.*, XVI, I, p. 565, ad. a 1445, vorbind despre o vrăjitoare din Nocera, care a oferit numai jumătate și a fost arsă. Legea lovește pe cele care: „*facciono le fature ovvero venefitie ovvero encantatione d'immundi spiriti a nuocere*” („*fac sau vrăjitorie sau descîntece de duhuri rele pentru a distrage*”).

² Lib. I, ep. 46. *Opera*, p. 531 u. În loc de *umbra* (p. 532), trebuie citit *Umbria*; — în loc de *lacum*, *locum*.

³ Mai târziu îi spune „*Medicus ducis Saxoniae, homo tum dives tum potens*” („*medicul ducelui de Saxonia, om bogat și puternic*”).

nopti în șir. Știam, de asemenea, că există în Sicilia un munte Eryx, consacrat lui Venus, nu știu însă dacă acolo se învață magia. În timpul conversației noastre, mi-am adus aminte că în Umbria, în vechiul ducat (Spoleto), nu departe de orașul Nursia, este un loc unde, sub o stîncă abruptă, se află o grotă prin care curge o apă. Acolo își au reședința — după cum îmi pare să fi auzit — vrăjitoare (striges), demoni și fantome, iar cine are curajul poate intra să vadă și să vorbească cu duhurile (spiritus) și să învețe de la ele artele magiei¹. Eu nu le-am văzut nici nu mi-am dat osteneala să le văd, căci ceea ce înveți cu păcat, mai bine să nu cunoști.“ Apoi, îl rugă pe fratele său să îndrumeze pe aducătorul scrisorii la un om al său de încredere, dacă se mai află în viață. Aeneas merge foarte departe cu bunăvoința lui, în această privință, față de o persoană sus-pusă, dîndu-i toate lămuririle. Dar în ce-l privește pe el, nu numai că este cel mai puțin superstițios dintre toți contemporanii săi, dar a trecut și printr-o probă la care n-ar rezista mulți dintre intelectualii din zilele noastre. Cînd, în timpul conciliului de la Basel, a trebuit să zacă la Milano, 75 de zile, bolnav de friguri, nimeni n-a fost în stare să-l convingă să recurgă la magie, cu toate că i se aduse la pat un om care vindecase de curînd două mii de soldați din lagărul lui Piccinino, care sufereau de friguri. Deși era încă suferind, Aeneas continuă călătoria

¹ Un fel de gură de iad se cunoștea în secolul al XIV-lea, nu departe de Ansedonia în Toscana. Era o cavernă în care se vedeau pe nisip urme de oameni și de animale, și pe care oricît le-ai fi șters, apăreau a doua zi din nou. Uberti, *Il Dittamondo*, L. III, cap. 9.

spre Basel, traversînd munții călare și vindecîndu-se pe drum ¹.

Mai aflăm unele lucruri despre împrejurimile orășelului Norcia, prin intermediul necromantului care încercase să pună mîna pe admirabilul Benvenuto Cellini. Era vorba de sfințirea ² unei noi cărți de magie, iar locul cel mai potrivit pentru această treabă păreau să fie munții din acea regiune. E adevărat că maestrul necromantului mai sfințise o dată o carte în apropiere de mănăstirea Farfa, dar acolo s-au ivit unele impedimente, care la Norcia nu se puteau ivi; apoi, țărani de aci aveau oarecare practică în aceste lucruri și ar fi putut, la nevoie, să fie de mare ajutor... Dar excursia nu avu loc. Altminteri, Benvenuto ar fi apucat să cunoască și pe complicii șarlatanului. Acele locuri erau, pe atunci, proverbiale. Aretino vorbește undeva despre o fîntînă fermecată, unde locuiau surorile „*Sibylei*“ din Norcia; Fata Morgana își avea și ea mătușa în acele părți. În același timp, Trissino în marea sa epopee ³, preamărea acele locuri cu mare risipă de poezie și alegorii, socotindu-le patria oracolelor și a proorocii.

Cu faimoasa bulă a lui Inocențiu al VIII-lea (1484) ⁴, s-a inaugurat, după cum se știe, un îngrozitor sistem de persecuție la vrăjitoarelor, dar meseria

¹ *Pii II. Comment. L. I, p. 10.*

² Benv. Cellini, L. I, cap. 65.

³ *L'Italia liberata da' Goti*, canto XXIV. Se poate întreba dacă Trissino însuși crede în posibilitatea celor descrise de el, ori e vorba deja de un element pur romantic. Aceeași îndoială e îngăduită și la presupusul său model Lucan (cîntul VI) în care vrăjitoarea thessaliană conjură un cadavru, pentru a face plăcerea lui Sextus Pompejus.

⁴ *Septimo Decretal. Lib. V. Tit. XII.* Ea începe: „*summis desiderantes affectibus*“ etc.

lor luă o și mai mare extindere. Mă simt îndemnat să remarc, în treacăt, că orice idee a unei stări obiective de lucruri, rămasă din timpuri străvechi, a unui rest de credință păgînă, etc., dispăre aici. Cine vrea să se convingă că fantezia călugărilor cerșetori este unicul izvor al acestei întregi rătăcirii, să urmărească în memoriile lui Jacques du Clerc așa numitul proces al valdensilor din Arras în anul 1459. De abia după o sută de ani de procese, anchete și interogări, a ajuns fantezia poporului să considere ca un lucru de la sine înțeles aceste practici monstruoase.

Cum dominicanii germani erau principalii sprijinitori ai vrăjitoarelor, Germania avu cel mai mult de suferit de pe urma acestui flagel, precum și unele locuri din Italia ce se găseau în imediata vecinătate a Germaniei. Chiar ordinele și bulele¹ papale vizează în primul rînd Lombardia, provincie în care ordinul dominican predomina, diocesele Bergamo și Brescia, precum și Cremona. Pe de altă parte, aflăm din celebra carte *Malleus Maleficarum* a lui Sprenger, că încă în primul an după emiterea bulei, au fost arse în Como 41 de vrăjitoare; multe femei italiene se refugiară pe teritoriul arhiducelui Sigismund, unde se credeau mai în siguranță. În sfîrșit, vrăjitoria se cuibări pentru totdeauna în cîteva văi nenorocite ale Alpilor, mai ales în valea Camonica²; astfel reuși sistemul de stîrpire al vrăjitoriei s-o fixeze în mijlocul unor populații care și așa avea o anume înclinare și dispoziție către ea. Acest fel de vrăjitorie, specific germană, forma o varietate pe care o întîlnim în po-

¹ Alexandru al VI-lea, Leon al X-lea, Adrian al VI-lea.

² Numită patria legendară a vrăjitoarelor, de ex. în *Orlando*, cap. I, str. 12.

vestirile și nuvelele din Milano, Bologna, etc ¹. Dacă ea nu se răspîndi mai mult în Italia, se datorește, probabil faptului că aici exista deja o „*stregheria*“ destul de avansată, care se baza pe cu totul alte condiții. Vrăjitoarea italiană practică o meserie și are nevoie de bani, dar mai ales de o minte ageră și trează. În cazul ei nu e vorba de reveriile isterice ale vrăjitoarelor din nord, de călătorii îndepărtate, de „*incubus*“ și „*succubus*“ ; „*strega*“ trebuie să țină seamă de plăcerile oamenilor. Dacă i se atribuie și ei puterea de a lua diverse forme, de a se transporta într-o clipă în locuri depărtate — ea acceptă lucrul acesta cu plăcere, fiindcă îi întărește prestigiul, îi mărește faima ; dar e primejdios pentru ea să fie privită cu teamă pentru diferite răutăți sau răzbunări și mai cu seamă pentru deochiatul copiilor, vitelor sau recoltelor ; asemenea fapte îi pot atrage persecuția și atunci Inchiziția și autoritățile săvîrșesc un act popular cînd o ard de vic.

Cîmpul cel mai larg de acțiune pentru „*Strega*“ este și rămîne intriga amoroasă. Aceasta îi dă prilejul să descînte de dragoste sau de urît, să provoace lepădarea fructului, să deoache de moarte și chiar să prepare

¹ De ex. Bandello III, *Nov.* 29, 52. — Prato, *Archiv. stor.*, III, p. 409. Bursellis, *Ann. Bonon.* ap. Murat., XXIII, col. 897, povestește — printre cele întîmplute în anul 1468 — despre condamnarea unui prior din Ordinul Servit, care ținea un bordel al duhurilor rele ; „*cives Bononienses coire faciebat cum daemonibus in specie puellarum*“ („cetățenii din Bononia — Bologna — se împreunau cu demonii cu chip de fete“). El aducea jertfe demonilor cu tot ceremonialul. — O paralelă la aceasta, în Procop., *Hist. arcana*, cap. 12, unde o veritabilă casă de toleranță este frecventată de un demon care aruncă în stradă pe ceilalți oaspeți.

otrăvuri¹. Dar cum nu exista destulă încredere în astfel de femei periculoase, a luat naștere diletantismul ; mulți încercau să învețe vreunul din secretele lor și să opereze singuri, fără ajutorul vrăjitoarei. Curtezanele din Roma, de pildă, aveau grijă să-și sporească farmecele prin diverse artificii în felul Canidiei lui Horațiu. Aretino² nu este numai la curent cu viața lor, dar ne și spune multe adevăruri. El înșiră lucrurile hidoase care se găsesc prin dulapurile curtezanelor : păr, crani, coaste, dinți, ochi de morți, piele de om, burice de copii mici, pingele de la încălțăminte de morților, resturi de vestminte scoase de prin morminte ; ele iau chiar carne putredă din cimitire și o servesc pe sub ascuns, în mâncare, curtezanului (ca să nu mai vorbim de alte lucruri și mai urâte). Ele iau de la curtezan, fără ca el să observe, șuvițe de păr, șnururi, tăieturi de unghii, le fierb în ulei furat din candelă bisericii, pentru descîntecele lor, dintre care cel mai nevinovat este cel pe care-l rostesc atunci cînd fac, în spuză, forma unei inimi și o străpung cîntînd :

*„Prima ché'l fuoco spenghi
Fa ch'a mia porta venghi ;
Tal ti punga il mio amore
Quale io fo questo cuore.”³*

¹ Despre proviziile dezgustătoare care se aflau în bucătăria vrăjitoarei, cf. *Macaroneide*, *Phant.*, XVI, XXI, unde sînt descrise toate operațiunile ei.

² În *Ragionamente del Zoppino*. El crede că multe curtezane învățau descîntecele mai cu seamă de la anumite evreice, care aveau în posesia lor „malii”.

³ „Focul să nu se stingă
Pînă să vii la ușa mea ;
Iubirea-mi să te străpungă
Precum străpung și eu inima.” (n .tr.)

Ele mai rostesc și descîntece la lumina lunii, fac semne pe podea, fac, din ceară sau din bronz, figuri care reprezintă fără îndoială persoana iubitului și procedează cu ele după împrejurări.

Lumea era atît de obișnuită cu astfel de lucruri, încît o femeie care nu mai era nici tînără, nici frumoasă și răsplinea încă un mare farmec asupra bărbaților, era, fără multă vorbă, bănuită de magie. Mama lui Sanga¹ (secretar la Clement al VII-lea) îi otrăvi acestuia iubita, bănuind-o vrăjitoare; din nefericire muri și fiul ei împreună cu cîțiva prieteni care mîncaseră din salata otrăvită.

Urmează acum magicianul, *Pincantatore*, nu ca auxiliar, ci ca un soi de concurent al vrăjitoarei, mult mai expert în *maleficii* și mai familiarizat în întreprinderi primejdioase. De obicei, el este, cel puțin în aceeași măsură astrolog. E probabil ca el să se fi dat, de cele mai multe ori, drept astrolog, spre a nu fi urmărit ca magician și apoi, oricum, ceva astrologie îi era chiar indispensabilă, pentru a determina momentele favorabile în operațiunile sale. Dar cum multe spirite sînt bune² sau indiferente, cel care le invoca nu-și avea întotdeauna o reputație prea proastă, așa că Sixtus al IV-lea a trebuit să intervină cu o scrisoare papală (*breve*)³ în 1474, împotriva unor carmeliți din Bologna, care declarau de la amvon că nu e nici un rău să se consulte demonii. Multă lume credea, în mod vădit, în realitatea acestor lucruri, o dovadă indirectă este faptul că, chiar cei mai evlavioși credeau în apariția spiritelor bune invocate de ei. Savonarola e plin

¹ Varchi, *Stor. fior.*, II, p. 153.

² S-a insistat mult asupra acestei rezerve. Corn. Agrippa, *De occulta philosophia*, cap. 39.

³ *Septimo Decretal.*, I. c.

de astfel de viziuni : platoniştii florentini vorbesc de o uniune mistică cu Dumnezeu iar Merellus Palingenius (p. 252) dă a se înţelege limpede că este în relaţii¹ cu spiritele binefăcătoare. Acelaşi autor este, de asemenea, convins de existenţa unei întregi ierarhii de demoni răufăcători, care locuiesc într-o regiune sublinară şi care pîndesc² neconţinut natura şi viaţa omului ; el povesteşte chiar o experienţă personală pe care a avut-o cunoscînd astfel de spirite. Cum scopul acestei cărţi nu ne permite să expunem sistematic credinţa în spirite, aşa cum exista atunci, vom cita cel puţin relatarea lui Palingenius, ca exemplu unic³.

După ce a fost „luminat”, iniţiat, de un pustnic evlavios de la schitul San Silvestro de pe muntele Socrate, asupra deşertăciunii celor pămînteşti şi a nimicniciei vieţii omeneşti, o dată cu căderea nopţii, a pornit la drum spre Roma. Pe o lună plină, fiind lumină ca ziua, i se alăturară din mers trei bărbaţi ; unul din ei îi spuse pe nume şi-l întrebă de unde vine ? Palingenius răspunse : „*De la înţeleptul de pe munte*”. „O, tu, smintitul — îi spuse omul — crezi tu că poate fi cineva înţelept cu adevărat pe acest pămînt ? Numai fiinţele superioare (divi) au înţelepciune şi printre acestea ne considerăm noi trei, chiar dacă părem făpturi omeneşti ; eu mă numesc Saracil iar ei doi, Sathiel şi Jana ; împărăţia noastră e chiar lângă lună ; acolo sălăşluiesc fiinţele intermediare care stăpînesc peste pămînt şi peste ape.” Palingenius întrebă — nu fără să se cutremure — ce au de gînd să facă la Roma. Saracil îi răspunse : „Unul dintre ai noştri, Ammon, este ţinut în robie de puterea magică a unui

¹ *Zodiacus vitae*, XII, 363—539, cf. X, 393 u.

² *Ibid.*, IX, 291 u.

³ *Ibid.*, X, 770 u.

tînăr din Narni, din suita cardinalului Orsini; căci luați aminte, voi oameni, copii ai pămîntului: este o dovadă a nemuririi voastre faptul că puteți supune pe unul din noi; eu însumi a trebuit, închis într-un cristal, să slujesc voinții unui german, pînă cînd un călugăraș cu barbă m-a ajutat să scap. Același ajutor vrem să-l dăm și noi acum unui frate de-al nostru la Roma, și cu acest prilej să trimitem în „orcus” în regatul umbrelor, o seamă de mări seniori”. La aceste cuvinte, se simți parcă o adiere de vînt și Sathiel zise: „Auziți, Remisses, unul dintre ai noștri se întoarce de la Roma, adierea aceasta îl vestește”. Și într-adevăr, un nou demon apăru salutat cu bucurie de ceilalți care-l întrebă despre Roma eternă. Veștile pe care le aduce Remisses sînt teribil de antipapale; Clement al VII-lea s-a aliat din nou cu spaniolii și speră să stîrpească învățătura lui Luther, nu prin argumente, ci prin spada spaniolă; un adevărat cîștig pentru demoni, care cu prilejul mării vărsări de sînge vor avea de cărat nenumărate suflete în infern. După aceste vorbe, în care Roma, cu imoralitatea ei, fu înfățișată ca o cetate pe de-a-ntregul sortită gheenei, demonii se făcură nevăzuți, lăsîndu-l pe poet să-și urmeze, trist, calea mai departe.¹

Cine vrea să-și facă o idee despre raporturile oamenilor cu demonii, raporturi care puteau fi mărturisite în public, în pofida „ciocanului maleficilor” (*Melleus Maleficarum*) etc., n-are decît să deschidă mult citita carte a lui Agrippa von Nettesheim, *Des-*

¹ Modelul mitic al magicienilor era, pentru poezii timpului, după cum se știe, Malagigi. Vorbind despre această figură, Pulci, (*Morgante*, canto XXIV, str. 106 u.) se exprimă și teoretic asupra limitelor puterii demonilor și a invocării lor. Dacă am ști măcar cît de serios gîndește el toate acestea. Cf. *Canto*, XXI.

pre filozofia ocultă. Pare să o fi scris înainte de șederea¹ sa în Italia, dar în dedicația către Trithemius el citează importante izvoare italiene, alături de multe altele, deși numai cu scopul de a le compromite pe toate. Sistemul pe care îl afișează unor indivizi echi-voci, cum era Agrippa, ori șarlatani și nebuni, cum i-am putea numi pe mulți alții, ne interesează prea puțin, cu toate formulele lor, bucătăria lor magică, alifiile, pentagramele, oasele etc.² Înainte de toate, sistemul este plin de citate luate din superstițiile antice; apoi, rolul pe care-l joacă el în viața italienilor și în pasiunile lor apare extraordinar de mare și de bogat în urmări. S-ar putea crede că numai cei mai depravați dintre mai marii societății se dedau la astfel de aberații, dar magicianul își afla din când în când clienți chiar printre firile cele mai robuste și mai creatoare din toate straturile acelei societăți, și simpla idee a posibilității unei asemenea arte era suficientă pentru ca cel mai retras și mai indiferent să piardă ceva din credința sa într-o ordine morală a lumii. Cu ceva bani și cu oarecare risc, se părea că oricine ar putea să înfrunte, nepedepsit, rațiunea și moralitatea obștească, și să fie scutit să mai străbată treptele intermediare și greutatea care separă de obicei omul de țelurile lui, permise sau nepermise.

Să examinăm mai întâi o practică mai veche de magie, care era pe punctul de dispariție. Din cel mai

¹ Polydorus Vergilius era, într-adevăr, italian din naștere, dar lucrarea sa „*De prodigiis*” nu constată decît superstiții răspândite în Anglia, unde el și-a petrecut viața. Totuși, vorbind de preștiința demonilor, el face o curioasă aplicare la devastarea Romei din 1527.

² Totuși, cel puțin omorul nu este decît foarte rar un scop și poate niciodată un mijloc. Un monstru ca Gilles de Retz (pe la 1400) care a jertfit demonilor peste o sută de copii, nu-și are perechea în Italia.

întunecat Ev Mediu și chiar din antichitate, multe orașe italiene își socoteau existența legată de anumite edificii, statui etc. Cei vechi aveau legende lor despre preoții care târnoseau (*telestes*), asistând la întemeierea solemnă a anumitor orașe și care asigurau, cu ajutorul magiei, prosperitatea noilor cetăți, fie prin ridicarea anumitor monumente, fie prin îngroparea, în taină, a anumitor obiecte (*telesmata*). Dacă au rămas unele amintiri populare transmise pe cale verbală din timpurile romane, ele sînt tradiții de acest fel; numai că, o dată cu scurgerea veacurilor, preotul târnositor a devenit un simplu magician, dat fiind faptul că latura religioasă a misiunii sale în antichitate nu mai era înțeleasă. În cîteva miracole napolitane ale lui Vergiliu¹, trăiește destul de limpede străvechea amintire a unui *telestes*, al cărui nume a fost înlocuit în cursul vremii prin acela al poetului Vergiliu. Astfel, închiderea imaginii misterioase a orașului într-un vas nu este altceva decît o veritabilă *telesma* antică. Tot astfel Vergiliu, ridicînd zidurile Neapolului, nu este, sub un alt nume, decît *telestul* care fusese prezent la întemeierea cetății. Fantezia poporului brodează pe această temă variații tot mai bogate, iar Vergiliu devine, treptat, autorul calului de bronz, al capetelor de la poarta din Nola, al unei muște de bronz de pe cine știe ce altă poartă, ba chiar și al peșterii din Posilippo etc. — toate acestea fiind lucruri care determină soarta în chip magic, sub anumite raporturi, pe cînd cele două acțiuni vergiliene

¹ Cf. importanta dizertație a lui Roth, *Despre magicianul Vergilius*, în *Germania* lui Pfeiffer, IV. — Apariția lui Vergiliu în locul „*telestului*” de odinioară se poate explica prin efectul pe care-l făceau asupra imaginației mulțimii, numeroasele vizite la mormîntul său, deja din vremea epocii imperiale.

fixează soarta (*fatum*) Neapolului în general. Și Roma medievală avea amintiri confuze de acest fel. În biserica S. Ambrogio din Milano se găsea un Hercule antic din marmoră; se spunea că atît timp cît statuia va rămîne la locul ei, va dura și imperiul; probabil era vorba de acela al împăraților germani care se încoronau la S. Ambrogio¹. Florentinii erau convinși² că templul lui Marte, care se găsea la ei (devenit mai târziu baptisteriu), va dăinui pînă la sfîrșitul lumii — potrivit constelației sub zodia căreia fusese construit pe vremea lui Augustus; ce e drept, cînd deveniră creștini, ei îndepărtară statuia ecvestră a lui Marte, executată în marmoră, dar fiindcă distrugerea statuii dezlănțuise mari nenorociri asupra orașului — tot din pricina unei constelații — o așezară din nou pe un turn pe malul rîului Arno. Cînd Totila (regele ostrogoților) prefăcu Florența în ruine, statuia zeului se prăvăli în apă și fu pescuită de abia atunci cînd Carol cel Mare reconstrui Florența; ea fu pusă de astădată pe un pilastru la intrarea pe *Ponte vecchio*. Pe locul acesta fu omorît Bondelmonte în 1215, iar trezirea vrăjmășiei între guelfi și ghibelini se leagă, în felul acesta, de temutul idol. El dispăru pentru totdeauna în timpul inundației din 1333.

Dar aceeași *Telesma* se regăsește și aiurea. Guido Bonatto, de care am pomenit mai înainte, nu s-a mulțumit, la reconstruirea zidului de centură de la Forlì, să ceară acea scenă simbolică a armoniei dintre cele două partide (pp. 287, u.); grație unei statui — tot ecvestre — din bronz sau din piatră, pe care o realizase

¹ Uberti, *Dittamondo*, L. III, cap. 4.

² Despre cel ce urmează, vezi în Giov. Villani, I, 42, 60; II, 1; III, 1; V, 38; XI, 1. El însuși nu crede de loc în astfel de superstiții. — Cf. Dante, *Inferno*, XIII, 146.

cu mijloace astrologice și magice și pe care o îngropase ¹ în taină, el credea că a asigurat orașul Forli împotriva oricărei distrugerii, prădări și cuceriri. Când șaizeci de ani mai târziu, în timpul guvernării în Romagna a cardinalului Albornoz (vol. I, p. 126), se găsi stătuia în urma unor săpături întâmplătoare, guvernatorul ordonă să fie arătată poporului, pentru ca acesta să înțeleagă prin ce mijloace crudul Montefeltro își susținuse puterea împotriva bisericii romane. Dar o jumătate de secol mai târziu (1410), când un atac prin surprindere împotriva orașului Forli dădu greș, se apelă din nou la puterea magică a statuii, care fusese probabil salvată și reîngropată. A fost ultima împrejurare în care misterioasa statuie a mai putut salva Forli; chiar în anul următor, orașul fu cucerit cu adevărat. În tot secolul al XV-lea întemeierile de edificii stîrnesc încă, nu numai ecouri astrologice (pp. 287, u.), ci chiar magice. Era, de pildă, băător la ochi, faptul că papa Paul al II-lea arunca ² în adîncul temeliei construcțiilor sale, cantități mari de medalii de aur și de argint, iar Platina nu e greșit inspirat cînd vede în asta o *telesma* păgînă. Papa Paul era tot atît de puțin conștient de semnificația ³ religioasă a unei asemenea jertfe pe cît de puțin conștient se va arăta mai târziu biograful său.

¹ Vezi despre credințele locale în această privință: *Annal. Foroliviens (Analele orașului Forli)*, ap. Murat., XXII, col. 207, 238; faptul e povestit mai pe larg în Filippo Villani, *Vite*, p. 43.

² Platina, *Vitae Pontiff.*, p. 320: „*veteres potius hac in re quam petrum. Anacletum et Linum imitatus*“ („mai vechi în acest lucru decît Petru, Anacletus și imitîndu-l pe Linus“).

³ Pe care o regăsim foarte bine, de ex. în Sugerius, *De consecratione ecclesiae* („Despre sfințirea bisericii“) (Duchesne, *Scriptores IV*, p. 355) și *Chron. Petershūsanum*, I, 13 și 16.

Totuși, această magie oficială, care nu mai era, de altfel, decît un rest de vagă tradiție, n-avea nici pe departe importanța unei magii slujind scopuri personale.

Toate cazurile de acest fel, care se produceau curent în viața obișnuită, au fost adunate ¹ de Ariosto în comedia sa „*despre necromant*“. Eroul este unul din numeroșii evrei alungați din Spania, deși el se dă drept grec, egiptean și african, schimbîndu-și neconținut numele și înfățișarea. Fiind în stare, prin farmece demoniace, să facă din zi noapte și din noapte zi, să provoace cutremure de pămînt, să se facă nevăzut, să preschimbe oamenii în animale, etc., aceste lăudăroșenii nu sînt pentru el decît un fel de reclamă; scopul lui adevărat este să exploateze nefericirile și pasiunile perechilor nepotrivite iar urmele pe care le lasă seamănă uneori cu balele unui melc, ori cu o grindină pustiiitoare. Pentru a-și atinge scopurile izbuteste să-l amăgească pe altul că lada în care este ascuns un amant, plină de duhuri, sau că poate să dea glas unui cadavru, etc. Oricum, e un semn bun că poezii și nuveliștii își puteau îngădui să ridiculizeze astfel de oameni, zeflemeaua lor găsind ecou. Bandello tratează nu numai practicile vrăjitoarești ale unui călugăr lombard ca pe o găinărie mizerabilă care poate avea însă și urmări îngrozitoare ², dar zugrăvește ³ de asemenea, cu o sinceră indignare, nenorocirile în care

¹ Cf. și „*Calandra*“ lui Bibbiena.

² Bandello, III, *Nov.* 52.

³ Idem, III, *Nov.* 29, cere să se păstreze secretul prin jurămintele solemne; aici, de pildă, îi pune să jure pe altarul cel mare din S. Petri în Bologna, tocmai în momentul cînd nimeni nu se mai afla în biserică. — O mulțime de farmece și vrăjitorii se găsesc și în *Macaroneide*, *Phant.*, XVIII.

cad mereu nebunii și netoții ce se dau pe mîna magicienilor. „Cutare speră să găsească cu cheile lui Solomon și cu ajutorul cărților de magie, comorile ascunse în sînul pămîntului ; altul să obțină favoarea femeii iubite, să afle secretele principilor sau să se transporte într-o clipă de la Milano la Roma și altele de acest fel. Și cu cît se înșeală mai des, cu atît se încăpățînează mai mult... Vă mai amîntiți, signor Carlo, de vremea cînd un prieten de-al nostru, voind s-o si-lească pe cea pe care o iubea să răspundă inimii lui, își umpluse odaia cu cranii și cu oseminte de parcă era un cimitir ?” Cele mai dezgustătoare obligații le sînt impuse celor creduli : să scoată, de pildă, trei dinți din craniul unui cadavru, să-i smulgă unghiile din degete și așa mai departe, iar cînd, în sfîrșit, se ajungea la ceremonia ocării, se întîmpla ca unii dintre nefericiții participanți să moară de spaimă.

Cînd, în 1432, avu loc în Colosseum, la Roma, marea și faimoasa conjurare de demoni ¹. Benvenuto Cellini nu muri, deși atît el cît și însoțitorii lui trecură printr-o groază nemaipomenită ; preotul sicilian care vedea probabil în el un prețios auxiliar pentru viitor, îi făcu chiar un compliment la întoarcere, mărturisindu-i că nu întîlnise pînă atunci un om înzestrat cu atîta curaj. Despre operația în sine, își va face fiecare cititor părerea sa personală ; esențialul îl constituiau, fără îndoială, aburii narcotici și imaginația dinainte pregătită pentru cele mai feroase lucruri ; de aceea tînărul spectator adus de magician, asupra căruia misterele produc cea mai puternică impresie, vede mai multe detalii decît ceilalți. Putem însă ghici că totul era pus la cale în primul rînd pentru Benve-

¹ Benv. Cellini, I, cap. 64.

nuto căci, în fond, toată această experiență primejdioasă nu avea un alt scop decît să-i ațîțe curiozitatea. Benvenuto trebuise, mai întîi, să se gîndească la frumoasa Angelica iar magicianul îi spusese după aceea că amorul este curată nebunie în comparație cu descoperirea comorilor ascunse. În fine, nu trebuie uitat că vanitatea lui era măgulită, putînd să spun : „*demonii și-au ținut cuvîntul față de mine și la o lună de zile, așa cum mi se făgăduise, Angelica a fost în mîinile mele*” (cap. 68). Și chiar dacă Benvenuto se va fi lăsat păcălit în această poveste, ea își păstrează totuși valoarea ca exemplu tipic pentru ideile dominante în acele vremuri.

Încolo, artiștii italieni, chiar cei „*fantastici, capricioși și bizari*”, nu se pasionau atît de ușor pentru magie ; se întîmpla, desigur, ca unul, cu ocazia studiilor anatomice, să-și taie un pieptar din pielea unui cadavru, dar la stăruințele unui duhovnic, îl punea din nou într-un mormînt.¹ Studiul frecvent al cadavrelor a contribuit cel mai mult la nimicirea ideii unei acțiuni magice pe care ar avea-o anumite părți ale corpului omenesc, în timp ce contemplarea și reproducerea continuă a formelor au deschis artistului posibilitatea unei cu totul alte magii.

În general, cu toate exemplele citate, magia apare într-o sensibilă descreștere în Italia la începutul secolului al XVI-lea, adică tocmai într-o vreme cînd în celelalte țări ia adevărata extensiune — astfel că turneele magicienilor și astrologilor italieni în nord, încep, după cum se pare, de abia după ce în patrie nu

¹ Vasari, B IV, 483, *Vita di Andrea da Fiesole*. Era Silvio Cosini, care se lua, de obicei, „*după formule magice și alte năzbîtii*”.

li se mai acordă nici un credit deosebit. Secolul al XIV-lea socotise că e necesară supravegherea strictă a lacului de pe muntele Pilat de lângă Scariotto, pentru a împiedica pe magicieni să-și sfințească manualele¹. În secolul al XV-lea se petreceau încă lucruri, ca de pildă oferta de a provoca ploii cu nemiluita pentru a izgoni o armată asediatoare; și chiar în acele vremuri Nicolò Vitelli, guvernatorul orașului asediat Città di Castello, avu bunul simț să respingă² pe așa-zișii făcători de minuni. În secolul al XVI-lea, magia oficială nu mai apare la lumina zilei, deși în viața particulară vrăjitoria se manifestă încă sub diferite forme. Acestei epoci îi aparține, cu siguranță, clasică figură a vrăjitoriei germane, dr. Johann Faust; dimpotrivă, prototipul vrăjitoriei italiene, Guido Bonatto, aparține secolului al XIII-lea.

Aici va trebui, fără îndoială, să adăugăm că scăderea credinței în magie n-a provocat în mod necesar întărirea credinței într-o ordine morală a vieții umane; în locul magiei a rămas, probabil, un fatalism vag, asemănător cu cel rămas și după dispariția credinței în astre.

¹ Uberti, *Il Dittamondo*, III, cap. 1. În marca Ancona, el vizitează de asemenea Scariotto, presupusul loc de naștere al lui Iuda, făcînd cu acest prilej următoarea remarcă: „Aici nu pot trece cu vederea nici muntele Pilat, cu lacul său, unde în tot timpul verii se schimbă paza regulat; căci cine se pricepe la magie vine aici sus, pentru a-și sfinți cartea, după care se ridică apoi o mare furtună, așa cum spun oamenii locului”. Sfințirea cărților, după cum s-a menționat mai înainte, este o ceremonie specială, deosebită de conjurarea propriu zisă.

² *De Obsidione Tiphernatium* 1474 (*Rerum ital. script. ex florent. Codicibus*, tom II).

Cîteva specii secundare ale ocultismului, piroman-
ția, chiromanția ¹ etc., care n-au avut decît o scurtă
vogă în perioada de agonie a magiei și astrologiei, le
putem trece, fără îndoială, sub tăcere, și chiar știința
„fiziognomie” n-are nici pe departe interesul pe care
l-ar presupune răsunătorul ei nume. Ea nu apare ca
soră și prietenă a artelor plastice și a psihologiei prac-
tice, ci înainte de toate ca o nouă specie de fatalism,
ca o rivală declarată a astrologiei, ceea ce fusese,
poate, la arabi.

Bartolomeo Cocale, de pildă, autorul unui tratat de
fiziognomie, căruia îi dăduse titlul de *metoposcop* ²
și a cărui știință, după expresia lui Giovio, arăta ca
una din cele mai distinse arte liberale, nu se mulțumi
cu preziceri făcute oamenilor inteligenți și cultivați,
care-l consultau zilnic, ci scrise și o foarte îngrijoră-
toare „listă de persoane a căror viață este amenințată
de diferite mari primejdii”. Giovio, deși îmbătrînit în
lumina civilizației Romei — *in hac luce romana!* —
găsește, totuși, că prezicerile conținute în acest tablou
s-ar fi adevărit ³ întocmai. Cu această ocazie aflăm,
se înțelege, cum cei amenințați de preziceri și de altele
de acest fel, s-au răzbunat pe profet. Giovanni Ben-
tivoglio porunci ca Lucas Gauricus să fie legat de o
sîrmă prinsă de treapta de sus a unei scări turnante

¹ Această superstiție foarte răspîndită printre soldați (pe la 1520) este ridiculizată de Limerno Pitocco, în *Orlandino*, cap. V, str. 60.

² Paul. Jov., *Elóg. litt. sub voce Cocles*.

³ Giovio vorbește aici, fără îndoială, ca un entuziast colec-
ționar de portrete.

și izbit de cinci ori de perete, fiindcă îi prevestise¹ că-și va pierde tronul; Hermes Bentivoglio trimise lui Cocle un asasin plătit, pentru că nefericitul metoposcop îi profetea, împotriva voinței sale, că va fi alungat și va muri într-o luptă. Ucigașul, precum se pare, își bătu joc de muribund, spunându-i: „*doar dumneata mi-ai prezis că în curînd voi comite un omor rușinos!*” — Un sfîrșit tot atît de jalnic fu acela al lui Antioco Tiberto de Cesena², reînnoitorul chiromanției, care pieri la ordinul lui Pandolfo Malatesta da Rimini, după ce îi prevestise acestuia tot ce-și poate închipui mai groaznic un tiran: moartea în exil, în sărăcie cruntă. Tiberto era un om de o rară inteligență și căruia i se arăta multă încredere, socotindu-se că el prezicea viitorul nu atît după regulile și metodele chiromanției cît după o pătrunzătoare cunoaștere a omului; era, de altfel, mult apreciat pentru înalta sa cultură, chiar de către acei învățați care nu făceau caz de preocupările sale divinatorii³.

În sfîrșit, alchimia este menționată în antichitate doar într-o epocă tîrzie sub Dioclețian, nu joacă în perioada de apogeu a Renașterii decît un rol secundar⁴. Și boala aceasta Italia a contractat-o mai devreme decît alte țări: încă din secolul al XIV-lea. Petrarca, în polemica sa, mărturisea, combătînd-o: mania de a fierbe sau de a face aur este foarte răs-

¹ Și anume după stele, căci Gauricus nu cunoaște fizionomica; pentru soarta lui proprie, a fost obligat să facă apel la precizările lui Cocle, deoarece tatăl său pierduse din vedere să-i noteze horoscopul.

² Paul Jov., pp. 100 l. c., s.v. Tibertus.

³ Detalii indispensabile asupra acestor specii secundare de mantică, dă Corn. Agrippa, *De occulta Philosophia*, cap. 52, 57.

⁴ Libri, *Hist. des sciences mathém.*, II, p. 122.

pîndită¹. De atunci, credința specială, abnegația și izolarea pe care le pretindea practica alchimiei, apăruseră din ce în ce mai rar în Italia, în timp ce adepții italieni ori neitalieni ai alchimiei începeau să exploateze pe mării seniori din țările nordice².

Sub Leon al X-lea puținii³ alchimiști care mai existau în Italia, era numiți „căutători”, „scormonitori” (*ingenia curiosa*) — iar Aurelio Augurelli, care a dedicat chiar marelui disprețuitor al aurului, risipitorului Leon al X-lea, poemul său alchimist, a primit — se spune — drept recompensă, o splendidă pungă, artistic lucrată, însă goală. O altă mistică a adepților alchimiei, căutători, în afară de aur, și a vestei pietre filozofale — cea care trebuie să aducă fericirea — este un produs al țărilor nordice și va lua naștere mai târziu, din teoriile lui Paracelsus, etc.

¹ „*Novi nihil narro, mos est publicus*” („Nu vă povestesc nimic nou, este un obicei public”). (*Remed. utriusque fortunae*, p. 93). Această parte a cărții este scrisă cu mult foc; autorul vorbește *ab irato*.

² Un pasaj important în Trithem., *Ann. Hirsaug.*, II, p. 286 u.

³ Neque enim desunt, se spune în Paul. Jov., *Elog. litt.*, s.v. Pompon. Gauricus. Cf. Ibid. p. 130 u. Aurel. Augurellus — *Macaroneide*, phant. XII.

CAPITOLUL 5

ZDRUNCINAREA CREDINȚEI

Slăbirea credinței în nemurirea sufletului e în strînsă legătură cu superstițiile și cu ideile antichității, în general. Dar, problema credinței a afectat în mod considerabil spiritul modern jucînd un rol activ în dezvoltarea lui în ansamblu.

Una din sursele cele mai importante ale îndoielii în ceea ce privește nemurirea sufletului a fost dorința de a nu mai datora sufletește nimic bisericii, devenită obiect al urii. Am văzut (pp. 270, u.) că biserica numea pe cei ce gîndeau astfel, epicurieni sau epicurei. Mulți vor fi cerut, poate, în clipa morții, împărțășania — dar cîți n-au fost inamici ai bisericii în tot timpul vieții lor, și îndeosebi în anii lor cei mai activi! Că la mulți dintre ei, acest sentiment de ostilitate era asociat și cu o totală necredință, este un lucru evident; de altfel situația aceasta e atestată de istorie în toate chipurile. E vorba de acei oameni despre care Ariosto spunea că nu cred dincolo de acoperișul lor¹. În Italia, mai cu seamă în Florența, puteai să fii oricît de necredincios, numai să nu ataci biserica. Duhovnicul care trebuie să pregătească pentru moarte un

¹ Ariosto, *Sonetto 34* „non creder sopra il tetto“, spune poetul, cu răutate, despre un funcționar care se pronunțase împotriva lui într-o problemă de interes personal.

condamnat politic se interesează mai întâi de credința acestuia, „*căci umblă un zvon fals cum că el n-ar crede*”¹.

Bietul păcătos, despre care e vorba aici, acel Pier-paolo Boscoli (vol. I, p. 74) care în 1513 luase parte la atentatul împotriva casei Medici, de curînd restabilită, a devenit, cu acel prilej, imaginea însăși a confuziei religioase ce domnea pe atunci. Atașat prin tradiția familiei de partidul lui Savonarola, se înflăcărase totuși pentru idealurile de libertate antică și pentru alte idei păgîne : în celula sa din temniță este însă recîștigat de fostul său partid, care-l ajută să aibă un sfîrșit „*fericit*”, în spiritul lui. Savonarola — martorul și istoricul acestei drame — este unul din membrii familiei de artiști de la Robbia, învățătorul filolog Luca. „*Ah — oftează Boscoli — scoateți-mi din cap pe Brutus, ca să pot urma calea unui bun creștin !*” Luca : „*Dacă vrei, nu e greu. Știi bine că multe fapte ale vechilor romani n-au ajuns la noi în forma lor adevărată, ci au fost idealizate (con arte accresciute).*” Și nefericitul se trudește să creadă și se vaietă că nu poate crede așa cum ar vrea. De-ar mai trăi măcar o lună între călugări cumsecade, s-ar umple de credință ! Observăm, apoi, că oamenii din preajma lui Savonarola nu prea cunoșteau *Biblia* ; Boscoli nu știe decît *Pater noster* și *Ave Maria*, și roagă fierbinte pe Luca să spună prietenilor comuni să învețe *Sfînta Scriptură*, căci la moarte omul nu posedă decît ce-a învățat în viață. Luca îi citește atunci, și-i tălmăcește, *Patimile* după evanghelia lui Ioan ; lucru ciudat, di-

¹ *Narazione del caso del Boscoli, Archiv. stor.*, I, p. 237 u. — Expresia consacrată era „*non aver fede*” ; cf. Vasari, B IV, p. 133, *Vita di Piero di Cosimo*.

vinitatea lui Isus îi pare bietului om destul de clară, în timp ce gândul că a fost și om în același timp, îl ostenește ; dar tocmai acesta e lucrul-pe care ar vrea el să-l prindă și să-l înțeleagă bine de tot : „*ca și când Isus i-ar ieși în cale într-o pădure*“ ..., după care evlaviosul filolog și prieten îi predică umilința — căci aceste îndoieli sînt încercări trimise de Satana... Apoi, îi vine în minte un legămînt din tinerețe, rămas neîmplinit : de a merge în pelerinaj la Impruneta ; prietenul îi promite să facă el Pelerinajul în locul lui. Între timp sosește duhovnicul, un călugăr de la mînăstirea lui Savonarola — așa cum ceruse muribundul. După ce îi dă lămuririle de care am pomenit, privitoare la ideile lui Toma d'Aquino despre tiranicid, duhovnicul îl îndeamnă să suporte moartea cu tărie. Boscoli îi răspunde : „*Părinte, nu mai pierde vremea cu asta ; pentru înfruntarea morții, mi-au dat filozofii destul curaj ; dumneata ajută-mă să o pot suporta din dragoste pentru Cristos*“. Restul — împărțășania, despărțirea de prieteni și execuția — sînt descrise în termeni înduioșători. De reținut faptul că Boscoli, punînd capul pe butuc, îl rugă pe călău să întîrzie o clipă lovitura fatală : „*Tot timpul, după citirea sentinței, se străduise să ajungă la o unire cu Dumnezeu fără să-și poată atinge scopul dorit ; dar în această clipă, spera din toate puterile să i se dăruiască în întregime*“. În mod vădit, o expresie a lui Savonarola — înțeleasă pe jumătate — îi infiltrase neliniștea în suflet.

Dacă am dispune și de alte mărturii de acest fel, imaginea spirituală a timpului s-ar îmbogăți cu multe trăsături importante, pe care nu ni le poate furniza nici un tratat și nici un poem. Am vedea mai bine cît de puternic era instinctul religios original, cît de

subiectiv și cât de șovăielnic era, în același timp, raportul cu religia și ce strașnici adversari se ridicau în fața acesteia din urmă. De netăgăduit că oameni avînd o asemenea construcție interioară nu puteau sluji la întemeierea unei noi biserici, dar istoria spiritului occidental ar fi incompletă dacă nu s-ar opri și asupra acestei perioade de fermentare prin care a trecut Italia, în timp ce istoria se poate lipsi de studiul altor națiuni, care n-au participat la marea revoluție intelectuală. Dar să ne întoarcem la problema nemuririi.

Dacă scepticismul care stăpînea în această privință, cîștiga atît de mult teren în lumea cultivată, aceasta se mai datora și faptului că marea îndatorire a omului pe pămînt, și anume aceea a descoperirii lumii și a reproducerii ei prin cuvînt și formă, absorbea aproape toate forțele spirituale și sufletești ale omului Renașterii. Despre acest caracter necesar lumesc, despre această mundanitate a Renașterii, am vorbit deja (pp. 263, u.). Dar, în același timp, pasiunea cercetării ca și frămîntarea artistică, dau naștere, cu aceeași necesitate, unui spirit în care domină îndoiala, interogarea și curiozitatea. Iar dacă acest spirit se manifestă mai puțin în literatură, dacă, de pildă, el nu se relevă decît prin cîteva critici aduse istoriei biblice (pp. 276, u.) nu trebuie să credem că el n-ar fi existat. El era dominat, dar nu înăbușit, de nevoia de a exprima și a plăsmui, în toate domeniile, adică de instinctul pozitiv al artei ; mai era stînjenit și de forța coercitivă, încă prezentă, a bisericii, îndată ce voia să purceadă teoretic la lucru. Dar spiritul de îndoială trebuia, în mod inevitabil și firesc, să ridice întrebări cu privire la existența de după moarte, din motive prea lesne de înțeles pentru a mai fi nevoie să le numim.

Antichitatea interveni și aici, exercitînd o dublă acțiune asupra spiritelor. Mai întîi, individul încercă să-și asimileze psihologia celor vechi și să tortureze textul lui Aristotel pentru a ajunge la o soluție definitivă. Într-unul din dialogurile vremii ¹ imitate după Lucian, Charon îi povestește lui Mercur cum, transportîndu-l pe Aristotel în barca lui, l-a întrebat despre credința în nemurire ; prudentul filozof, deși mort trupește dar continuînd să trăiască, n-a vrut nici acum să se compromită cu un răspuns clar ; ce se va întîmpla, după secole îndelungate, cu interpretarea scrierilor lui ? Dar cu gîndurile lui și ale altor scriitori în ce privește structura sufletului, originea lui, preexistența lui, unitatea lui în toți oamenii, eternitatea lui, chiar peregrinările lui erau discutate cu multă ardoare ; erau oameni care veneau cu astfel de întrebări chiar de la amvon ². Încă din secolul al XV-lea, dezbaterea deveni foarte aprinsă ; unii demonstrau că, într-adevăr, Aristotel propovăduiește ³ nemurirea sufletului ; alții se plîngeau de inima împietrită a celor care pretind să vadă sufletul pentru a crede ⁴ în existența lui. Filelfo, în discursul funebru pe care-l ține la cîrtafalcul lui Francesco Sforza, citează, în favoarea nemuririi, o mulțime de texte din filozofii antici și chiar arabi, încheind enumerarea de o pagină și jumătate de in-folio, mărunț și îndesat ⁵ cu două rînduri : „*Iar pe lîngă acestea, mai avem și Vechiul și Noul Testament, care sînt mai presus de orice adevăr*“. Între

¹ Jovian. Pontan., *Charon. Opp.*, II, pp. 1 128—1 195.

² Faustini Terdocci, *Triumphus stultitiae*, L. II.

³ Astfel, Barbone Morosini pe la 1460, cf. Sansovino, *Venezia*, L. XIII, p. 243.

⁴ Vespas. Fiorentin., p. 260.

⁵ *Orationes Philelphi*, p. 18.

timp veniră platonicienii florentini care aduceau elemente ale psihologiei lui Platon precum și (de exemplu Pico) întregiri ale acesteia, în spiritul învățăturilor creștine. Dar adversarii cuceriră lumea intelectuală cu opiniile lor. La începutul secolului al XVI-lea, iritarea pe care o resimțea biserica din pricina aceasta crescuse într-atât, încât Leon al X-lea trebui să emită la Conciliul de la Lateran (1513) un decret¹ în sprijinul nemuririi și individualității sufletului — împotriva acelor care propovăduiau că sufletul este unul singur în toți oamenii. Dar câțiva ani mai târziu apare cartea lui Pomponazzo, în care se demonstrează imposibilitatea unei dovezi filozofice a nemuririi sufletului; lupta între partizanii și adversarii nemuririi devine înverșunată, apar critici și apologii, pînă cînd totul amuțește sub presiunea reacțiunii catolice. Preexistența sufletelor în Dumnezeu, concepută mai mult sau mai puțin conform filozofiei platoniciene a *Ideilor*, a rămas multă vreme o concepție foarte răspîndită, din care poezii² au știut să scoată multe foloase. Nimeni nu cîntărea mai îndeaproape urmările acestei teze în ceea ce privește modul de continuare a existenței după moarte.

Antichitatea mai exercită o influență prin acel fragment interesant din cartea a șasea a *Republicii* lui Cicero, cunoscut sub numele de *Visul lui Scipio*. Fără comentariul lui Macrobius, el s-ar fi pierdut, probabil, ca și cea de a doua jumătate a operei lui Cicero.

¹ *Septimo Decretal*, Lib. V, Tit. III, cap. 8.

² Ariosto, *Orlando*, canto VII, str. 61. — Ridiculizați în *Orlandino*, cap. IV, str. 67, 68 (p. 58). — Cariteo, un membru al academiei napolitane a lui Pontanus, folosește preexistența sufletului pentru a preamări astfel menirea casei de Aragon. Roscoe, *Leone X*, ed. Dossi, II, p. 288.

capitolul exista însă în numeroase copii ¹, iar după invenția tiparului se răspîndi în diverse ediții, variat comentate. Avem aici descrierea unui „Dincolo” transfigurat, rezervat marilor oameni și străbătut de sunetele armoniilor cerești. Acest rai păgîn, pe care alte texte ale unor autori antici ni-l fac și mai bine cunoscut, ia treptat locul raiului creștin, în aceeași măsură în care idealul grandoarei istorice și al gloriei, pune în umbră idealurile vieții creștine. Totuși prin această teză sentimentul intim al omului nu este lezat ca prin teoria totalei încetări a personalității umane. Deja Petrarca, fără a menționa *Biblia* ², își întemeiasse speranța pe acest *Vis al lui Scipio* pe afirmațiile altor scrieri ale lui Cicero și pe *Phaenon* al lui Plato. „De ce n-aș împărtăși eu, întreabă el undeva în calitatea mea de catolic, o speranță pe care o găsesc la păgîni?” Ceva mai tîrziu, scria Coluccio Salutati *Muncile lui Hercule* (nepublicată pînă acum), demonstrînd că oamenii energici care au înfruntat nemaipomenitele sarcini și ostenele de pe pămînt, își au de drept locul în ceruri ³. Dacă Dante ⁴ mai crezuse cu strictețe că pînă și cei mai merituoși dintre păgîni, cărora el le-ar fi acordat, fără îndoială, Paradisul — nu pot depăși acel Limbus de la intrarea infernului — acum, poezia modernă acceptă cu brațele deschise noile idei liberale privind lumea de dincolo. Cosimo cel bătrîn, după poemul scris de

¹ Orelli, *Ad Cic. De republ.*, L. VI. — Cf. și Lucan, *Pharsal*, IX, începutul.

² Petrarca, *Epp. fam.*, IV, 3, IV, 6, ed. Tracass, p. 498, u., p. 510 u.

³ Filippo Villani, *Vite*, p. 15. Acest interesant pasaj în care munca și păgînismul se întîlnesc, sună astfel : „*Che agli uomini fortissimi, poiché hanno vinto le monstruose fatiche della terra, debitamente sieno date le stelle.*”

⁴ *Inferno*, IV, 24 u. Cf. *Purgatorio*, VII, 28, XXII, 100.

Bernardo Homer Pulci la moartea lui, este primit în ceruri de către Cicero care, și el, meritase titlul de „*părinte al patriei*“, de Fabius, Curius, Fabricius și de mulți alții ; împreună cu aceștia, Cosimo va fi o poadoabă a cerurilor în care nu intră decît sufletele nepătate ¹.

Dar există la autorii clasici și o imagine mai puțin surîzătoare a lumii de dincolo, și anume regatul umbrelor al lui Homer și al acelor poeți care nu îndulciseră și nu umanizaseră această a doua existență. Imaginea a impresionat și ea unele spirite. Gioviano Pontano ² pune în gura lui Sannazar povestirea unei viziuni pe care ar fi avut-o spre ziuă, scufundat pe jumătate în somn. Îi apare prietenul decedat Ferrandus Januarius, cu care se-întreținuse deseori despre nemurirea sufletului ; el îl întreabă dacă veșnicia și grozăvia chinurilor din iad sînt adevărate. Umbra îi răspunde — după oarecare tăcere — întocmai ca Achile lui Ulise : „*atîta pot să-ți spun și să te asigur, că noi, cei despărțiți de viața pămîntească, ducem dorul cel mai fierbinte să ne întoarcem la ea*“. Își salută apoi prietenul înmărmurit și dispare.

Nu este greu de recunoscut că astfel de idei despre modul de existență al sufletului după moarte, presupun și, în parte, pricinuiesc suprimarea dogmelor creștine cele mai esențiale. E foarte probabil ca noțiunea păca-

¹ Acest rai păgîn se regăsește clar și în inscripția de pe mormîntul sculptorului Nicolò dell'Arca :

„*Nunc te Praxiteles, Phidias, Polycletus adorant*

Miranturque tuas, o Nicolae, manus.

(*Acum te admiră Praxiteles, Phidias, Polycletus, și-ți laudă mîinile tale, O, Nicolae !*)

(În Bursellis, *Ann. Bonon.*, Murat., XXIII, col. 912).

² În scrierea lui de mai tîrziu, *Actius*.

tului și a mîntuirii să se fi evaporat aproape în întregime. Nu trebuie să ne lăsăm induși în eroare de acțiunea predicatorilor și de epidemiile de pocăință, despre care a fost vorba (pp. 231, u ; 239, u.), pentru că, admitînd chiar că și intelectualii ar fi luat parte la ele, ca toată lumea, dominantă era doar nevoia de emoție, de destindere a spiritelor copleșite, groaza pricinuită de marile calamități, strigătul de ajutor îndreptat către cer. Trezirea conștiinței n-avea, nicidecum, drept urmare necesară, sentimentul păcatului săvîrșit și al nevoii de mîntuire ; chiar pocăința exterioară cea mai riguroasă nu presupune neapărat o căință în sensul creștin al cuvîntului. Dacă oamenii cei mai evoluți ai Renașterii ne spun că principiul lor este de „*a nu se căi de nimic*“¹, se pot referi, desigur, la acțiuni indifferente din punct de vedere moral, la simple gesturi imprudente și inutile ; dar nesocotirea căinței se va extinde și asupra domeniului moral, pentru că izvorul ei este general, respingerea căinței țîșnește din sentimentul puternic al individualității. Creștinismul pasiv și contemplativ — cu permanenta lui raportare la o lume mai bună de „*dincolo*“ — nu mai avea putere asupra acestor oameni și era departe de a-i mai stăpîni. Macchiavelli are curajul să privească în față o consecință mai îndepărtată : o astfel de religie este incapabilă² de a mai fi statului de folos și chiar de a se mai apăra pe sine înșăși.

¹ Cardanus, *De propria vita*, cap. 13 „*Non poenitere ullius rei quam voluntarie effecerim, etiam quae male cessissit*“ („să nu mă căiesc de nici un lucru pe care l-am făcut de bună voie, chiar dacă s-ar fi terminat rău ; fără aceasta aș fi fost cel mai nefericit dintre oameni“).

² *Discorsi*, L. II, cap. 2.

Ce formă trebuia să îmbrace, aşadar, sentimentul religios care, cu toate acestea, era atât de prezent în caracterele mai profunde? Forma teismului sau, dacă vrem, a deismului. Ultimul nume îl poate purta acea doctrină care a lepădat elementul creştin, fără a mai căuta sau găsi vreo compensaţie, ceva care să-l poată înlocui din punctul de vedere al sentimentului religios. Teismul, însă, îl regăsim în acea înaltă şi pozitivă evlavie faţă de fiinţa supremă, pe care Evul-Mediu nu o cunoscuse. Această evlavie nu exclude creştinismul, putîndu-se împăca oricînd cu teoria lui despre păcat, mîntuire şi nemurire — dar poate exista în suflute şi fără toate acestea.

Cîteodată ea se afirmă cu o naivitate copilărească, avînd chiar un iz şi un colorit semi-păgîn; Dumnezeu îi apare ca atotputernicul care împlineşte dorinţele. Leon Battista Alberti povesteşte cum, după nuntă, s-a închis în casă cu soţia şi au îngenuncheat în faţa altarului familiei la icoana Sfintei Maria, rugîndu-se nu Madonei, ci lui Dumnezeu, ca să-i ajute să se bucure din plin de bunurile lor, să le dea viaţă lungă laolaltă, în veselie şi armonie, şi mulţi moştenitori de parte bărbătească; „*pentru mine am cerut bogăţie, prietenie şi onoare, pentru ea viaţă nepătată, cumîntenie şi virtuţile unei gospodine*“.

Dacă se mai adaugă şi o formă de manifestare, va fi destul de greu, pînă la urmă, să mai deosebim stilul păgîn de convingerea teistă².

¹ *Del governo della famiglia*, p. 114.

² Ca de exemplu, scurta odă a lui M. Antonio Flaminio, din *Coryciana* (cf. p. 246 A. 2):

Cînd și cînd, acest sentiment religios se manifesta în suferință, cu o veracitate uimitoare. Ne-au rămas din ultima parte a vieții lui Firenzuola, care zăcuse ani de-a rîndul bolnav de friguri, cîteva invocații către Dumnezeu, în care se arată un creștin înfocat, avînd totodată o conștiință pur teistă¹. Nu concepe suferința sa nici ca o ispășire a păcatelor, nici ca o încercare, o pregătire pentru o altă lume ; chestiunea

*„Dii quibus tam Corycius venusta
Signa, tam dives possuit sacellum,
Ulla si vestros animos piorum
Gratia tangit,
Vox jocos risusque senis faceti
Sospites servate diu ; senectam
Vos date et semper viridem et Falerno
Usque madentem
At simul longo satiatu aeo
Liquerit terras, dapibus Deorum
Lastus intersit, potiore mutans
Nectare Bacchum.“*

(„Voi zeilor, căroră
Corycius v-a închinat statui
atît de frumoase și atît de
bogate daruri v-a făcut — dacă
vreo recunoștință a celor
credincioși mișcă sufletele
voastre, păstrați mereu
proaspete glumele și risul
unui moșneag șugubăț, dați-i
bătrîneșea veșnic verde și
muiată în vinul de Falern ;
Iar cînd sătul de lungă viață
părăsi-va pămîntul, bucuș
va lua parte la ospetele
zeilor, schimbînd pe Bacchus
cu un nectar mai bun.“)

¹ Firenzuola, Opere, vol. IV, p. 147 u.

îl privește doar pe el și pe Dumnezeu care a așezat marea dragoste de viață între om și deznădejdea lui. „*Mai blestem și eu câteodată, dar numai natura, căci măreția ta mă oprește să-ți rostesc numele... dă-mi moartea, Doamne, te rog fierbinte, dă-mi-o acum!*”

Fără îndoială, se va căuta zadarnic în aceste mărturisiri, ca și în altele asemănătoare, proba palpabilă a existenței unui teism încheșat și conștient; teiștii, de tipul lui Firenzuela, mai credeau că sînt creștini într-o oarecare măsură, și respectau, din motive diferite, dogmele existente ale bisericii. Dar în timpul Reformei, cînd gîndurile se limpeziră și în spirite se făcu lumină, teiștii ajunseră și ei la o conștiință mai clară; un număr de protestanți italieni se declarară antitrinitari, iar socinienii făcură, ca refugiați în țări îndepărtate, memorabila încercare de a întemeia chiar o biserică în acest sens. Din cele spuse pînă acum, sperăm să fi lămurit, cel puțin, faptul că în afară de umanism și de raționalism, au mai contribuit și alte cauze la extinderea ideilor teiste.

Cu siguranță că centrul întregii concepții teiste trebuie căutat în Academia platonicească din Florența și, mai presus de orice, în persoana lui Lorenzo Magnifico. Lucrările teoretice și chiar scrisorile academicienilor și ale ilustrului lor protector, nu ne ajută să cunoaștem decît o parte din tendințele lor. Este adevărat că din tinerețe și pînă la sfîrșitul vieții lui, Lorenzo s-a manifestat ¹ ca un creștin, iar Pico a sfîrșit, chiar sub in-

¹ Nic. Valori, *Vita di Lorenzo*, passim. — Frumoasele instrucțiuni date fiului său, Cardinalul Giovanni, în Fabroni, *Laurentius*, adnot. 178 și în anexele lui Roscoe la viața lui Lorenzo.

fluența lui Savonarola, alunecînd ¹ într-un fel de ascetism monahal. Totuși în imnurile lui Lorenzo ², pe care sîntem ispitiți a le socoti drept cea mai înaltă expresie a spiritului acelei școli, se exprimă, fără rezerve, doctrina teistă cea mai pură, avînd ca punct de plecare ideea unei lumi privită ca un mare cosmos fizic și moral. În vreme ce oamenii Evului-Mediu considerau lumea ca o vale a plîngerii, pe care papa și împăratul sînt însărcinați să o păzească pînă la venirea lui Anticrist, în vreme ce fataliștii Renașterii pendulau între perioade de energie formidabilă și perioade de posomorîță resemnare, trecînd de la certitudine la îndoială și superstiții, aici apare într-un cerc ³ de spirite alese, ideea că lumea vizibilă a fost creată de Dumnezeu din iubire, că ea este chipul modelului preexistent în el și că Dumnezeu rămîne motorul ei etern. Prin cunoașterea ființei supreme, sufletul individului poate, mai întîi, s-o cuprindă, concentrînd-o între hotarele sale strîmte și apoi, prin iubire față de ea, să se depă-

¹ Jo. *Pici vita*, auct. Jo. Franc. *pico*. — A se vedea scrierea sa *Deprecatio ad Deum*, în *Deliciae poetar, italorum*.

² Sînt cîntecele : *Orazione* („*Magno Dio, per la cui costante legge etc.*” în Roscoe, *Leone X*, ed. Bossi, VIII, p. 120) ; — imnul („*Oda il sacro inno tutta la natura etc.*”, în Fabroni, *Laurentius*, adnot. 9) ; — *L'Altercazione* (*Poesie di Lorenzo magn.*, I, p. 265) ; în această ultimă colecție se găsesc și celelalte poeme citate aici. (Bonardi, *Giorn. stor.* 33, p. 77—82, a dovedit că cel puțin trei din aceste imnuri sînt traduceri după prototipuri latine — n. Kröner.)

⁴ Dacă Pulci în *Morgante* este serios atunci cînd vorbește despre lucruri religioase, în cîntul al XVI-lea, strofa 6 el este, fără îndoială, serios. Acest discurs deist al frumoasei păgîne Antea este, poate, expresia cea mai fidelă a concepției care domina cercul lui Lorenzo ; discursurile demonului Astarotte, citate mai sus (pp. 268, n. 4 ; 272, n. 2) formează un fel de întregire a acesteia.

șească *pe sine* infinit ; în aceasta rezidă fericirea pe pământ.

Aici ecouri ale misticii medievale vin în contact cu ideile platonice și cu un spirit modern foarte specific. Poate că aici s-a copt acel fruct minunat al cunoașterii lumii și a omului, care — chiar și numai pentru asta — ne îndreptățește să socotim Renașterea italiană drept o călăuză a erei noastre.

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR MAI DES CITATE DE
BURCKHARDT ÎN CUPRINSUL CĂRȚII

- E. Alberi, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al senato durante il secolo XVI.* 3 Serii, Firenze, 1839—63.
- L. Batt. Alberti, *Opere volgari*, ed. A. Bonucci, Firenze, 1884.
- *Trattato del governo della famiglia*, Torino, 1892.
- *Vita* în Muratori, *Scriptores* XXV.
- Pietro Aretino, *Lettere*, Venezia, 1539.
- L. Ariosto, *Opere minori*, ed. Polidori, Firenze, 1857.
- Bandello, *Novelle*, 9 vol., 1554 ; London, 1791—93.
- Ant. Beccadelli (Panormita), *De dictis et factis Alphonsi*, ed. 1538.
- Ant. Beccadelli (Panormita), *De dictis et factis Alphonsi*, ed. 1538.
- Alex. Benedictus, *De rebus Caroli VIII.*, la Eccard, *Scriptores ord. Praedicatorum*, II.
- Jac. Bergomensis, *De claris mulieribus*, ed. 1497.
- Flavio Biondo, *Italia illustrata* Basileae, 1531.
- Giov. Boccaccio, *Opere volgari*, ed. Moutier, Firenze 1827 u.
- Giov. Boccaccio — *Vita di Dante*, ed. Moutier, Florența, 1833.
- Mich. Canensius, *Vita Pauli II.* la Muratori SS. III, 2.
- H. Cardanus, *De vita propria.*, Amsterdam, 1654.
- B. Castiglioni, *Il cortigiano*, Venezia, 1549.
- Benvenuto Cellini, *Vita*, ed. Tassi. Firenze, 1829.
- Cento Novelle antiche*, ed. 1525.
- Vitt. Colonna, *Sonette*, ed. P. Visconti, Roma, 1840.

- Sigismondo Conti, *Le storie dei suoi tempi*, Roma, 1883.
- B. Corio, *Historia di Milano*, ed. Venetiis, 1554.
- Fabroni, *Magni Cosmi Medicei vita*, Pisis, 1789.
- *Laurentii Med. magnifici vita*, Pisis, 1784 (vol. II : *Adnotationes et Monumenta*).
- Bart. Facius, *De Viris Illustribus*, ed. Mehus, Firenze, 1785.
- Teofilo Folengo (*Pseud. Limerno Pitocco*), Orlandino, Venedig, 1551 (Londra 1773).
- (*Pseud. Martinus Cocajus*), *Opus Macaronicorum*, 1521.
- Tommaso Gar, *Relazioni della corte di Roma*, in Alberti, *Relazioni degli ambasciatori veneti* Seria II. vol. III.
- G. Gaye, *Carteggio inedito d'artisti dei secoli XV, XVI e XVII*, 3 vol., Firenze, 1840.
- De Gingis, *Dépêches des ambassadeurs milanais*, Paris și Geneva, 1858.
- Paolo Giovio, *Elogia virorum bellica virtute illustrium*, Basillae, 1575.
- *Elogia doctorum virorum*, Basillae, 1577 (sau 1571 ?).
- *Historiarum sui temporis libri 45* (Florența, 1550/52 ?).
- Gianbatt. Giraldi, *Hecatommithi*, Veneția 1566.
- Guicciardini, *Ricordi politici e civili*, în : *Opere inedite*, ed. Canestrini, vol. I, 1854.
- Infessura, *Diario della città di Roma*, ed. Tommasini, Roma, 1890.
- Și la Eccard, *Scriptores* II.
- Landucci, *Diario Fiorentino*, Firenze, 1885.
- Lettere di principi*, Venezia, 1851.
- G. P. Lomazzo, *Trattato dell'arte della pittura etc.*, Roma, 1844.
- Machiavelli, *Opere*, ed. Milano (1850 ?).
- *Opere minori*, ed. Polidori, Firenze 1852.
- Mai, *Specilegium Romanum*, Roma, 1844.
- Bapt. Mantuanus, *Opera*, s.l.g.a.
- Masuccio, *Il Novellino*, ed. Settembrini, Napoli, 1874,

- Lorenzo de Medici, *Poesie volgari*, Venetiis, 1554.
- Marc. Palingenius, *Zodiacus vitae*, Lugduni, 1581, sau Basil., 1600.
- Panvinio, *Romani pontifices*, Venetiis, 1557.
- Fr. Petrarca, *Epistolae famil.*, ed. Fracassetti, Florentiae, 1859 u.
- *Opera*, Basileae, 1581.
- G. Pico della Mirandola, *Opera omnia*, Basileae, 1557.
- Jac. Pitti, *Storia Fiorentina*, Arch. stor. ital., Ser. I, vol. I, 1842.
- Pius II. (Aeneas Sylvius), *Opera*, Basileae, 1551.
- *Commentarii*, ed. Romae, 1584.
- B. Platina, *Opera*, ed. Colon, 1573.
- *De vitis ac gestis pontificum*, Colon, 1626.
- Fr. Poggio, *Opera*, Argent., 1513.
- A. Politianus, *Opere*, ed. Del Lungo, Firenze, 1867.
- *Epistolae*, Basileae, 1542.
- J. Pontanus, *Opera*, Basileae, 1538.
- *Carmina*, ed. Soldati, Firenze, 1902.
- W. Roscoe, *The Life of Lorenzo de' Medici*, Heidelberg, 1825/26.
- *Vita e pontificato di Leone X*, tradotto etc. da L. Bossi, 12 vol., Milano, 1816/17.
- M. A. Sabellicus, *Opera*, Basileae, 1538.
- Fr. Sacchetti, *Novelle*, London, 1795 (Firenze 1860/61).
- J. Sannazaro, *Opera*, 1535.
- Septimus decretalium constitutionum apost. port. sextum (liber)*, Continuatio, Francofordii, 1590.
- G. Trissino. *Opere*, Verona, 1729.
- Fr. Trucchi, *Poesie italiane inedite*, Prato, 1847.
- Fazio degli Uberti, *Il Dittamondo*, Milano, 1826.
- B. Varchi, *Storia Fiorentina*, ed. Milanese, Firenze, 1857.
- G. Vasari, *Le vite de' piu eccellenti pittori etc.* Este citat după Geiger :
- Vasari A = Ediția Lemonnier, Firenze, 1846/49.
- Vasari B = Ediția Milanese, Firenze, 1878, u.

- Vespasiano (da Bisticci). Fiorentino, *Vita di uomini illustri del sec. XV*, ed. Mai ;
ed. Frati, Bologna, 1892/93.
- Giov. Vilani, *Croniche*, Muratori SS. XIII (cu continuarea lui Matteo și Filippo Vilani).
- Fil. Vilani, *Le vite d'oumini illustri fiorentini*, Firenze, 1826.
- Raph. Volaterranus, *Diarium Romanum*, Muratori, S. XXIII.
- *Commentarii urbani*, Basileae, 1544.

INDICE DE NOME

A

Abano, Pietro de : I 183
 Acciajuoli, Donato : I 261 ; II 273
 Accolti, Benedetto : I 273
 Accorso : I 179, 180
 Accursius : v. Accorso
 Adrian al VI-lea : I 150, 199, 201
 Aeneas Sylvius : v. Pius II
 Agnello, doge de Pisa : I 14, 240
 Agrippa : v. Nettesheim
 Alagna, Lucrezia d' : I 45
 Albano, Pietro di' : II 14
 Albert cel Mare : I 234
 Alberti, Leandro : II 76
 Alberti Leon Battista : I 171, 174 ; II 150, 335
 Albornoz, cardinal : I 126 ; II 318
 Alexandru Macedonul : I 307
 Alexandru al VI-lea : v. Medici

Alfieri, Vittorio : II 68
 Alfons I d'Este : v. Este
 Alfons I cel Mare : v. Aragon
 Alviano Bartolomeo : I 335 ; II 290
 Amboise, Cardinal de : I 86
 Ammian Marcellin : I 232
 Anastasius : I 222
 Anguillara : I 127
 Anjou Carol de : I 7
 — Margareta de : II 144
 — Robert de : I 248
 Apuliensis, Guglielmus : I 215
 Aquileja, cardinal de : I 130
 Aquino, Toma de : I 8, 75, 179, 234, 269 ; II 165, 328
 Aquitanus, Prosper : I 292
 Aragon, dinastie în Neapole : I 20, 26, 45, 112
 Alfons cel Mare, rege : I 24, 26, 45 u, 51, 115, 118, 123, 185, 264, 267, 268, 269, 271, 313 ; II 213, 225, 291

- Alfons, principe de Calabria : v. Calabria
- Federigo : I 48, 316
- Ferrante : I 33, 46 u, 119, 133, 135 ; II 18, 213, 223, 225
- Giovanni : I 133
- Leonora : I, 66 ; II 167
- Arcelli, Filippo : I 183
- Aretino Carlo : I 429, 253, 273
- Lionardo : I 187, 249, 289
- Pietro : I 192, 201 u, 294 ; II 33, 49, 114, 148, 308, 311
- Argyropulos, Johannes : I 238, 261
- Ariosto : I 56, 66, 68, 168, 228, 298, 300, 328 ; II 32, 49, 52, 56 u, 86, 145, 319
- Aristofan : I 195
- Aristot : I 94, 170, 230, 270, 296 ; II 35, 99, 100, 101, 244, 273, 330
- Arlotto : I 192 u
- Arminio : II 50
- Arsillus, Francesco : I 321
- Arteveldt, Iacob de : I 165
- Arcoli, Cecco de : II 292
- Assisi, Francesco de : I 179 ; II 24
- Atellano, Scipione : II 203

- Angarelli, Aurelio : II 325
- August, împărat : I 94, 205, 274 ; II 176, 317
- Augustin, sfânt : II 27, 274, 285
- Averroes : I 241
- Avicenna : I 241

B

- Bacon, Roger : II 12
- Bagdad, Paul de : II 284
- Baglioni, familie în Perugia : I 37, 38, 39 ; II 295
- Astorre : I 39
- Gentile : I 39
- Guido : I 38, 39 u
- Horatio : I 42
- Gianpaolo : I, 39 u, 42 u
- Marcantonio : I 39
- Malatesta : I 42
- Rodolfo : I 38, 39, 42
- Sigismondo : I 39 u
- Simonetto : I 39, 40
- Bagnacavallo : I 28
- Baiazid al II-lea : I 115 u
- Bambaja : II 35
- Bandello, Matteo : I 56, 225 ; II 32, 124, 128, 130, 146, 202, 203, 230, 302, 319
- Bandinello de Saulis, cardinal : I 148
- Baraballo de Gaeta : I 194
- Barbaro, Ermolao : I 90, 302

- Barbiano, Alberigo da : I 28
 Barciglia : I 41
 — Atalanta : I 41
 — Carlo : I 39
 — Grifone : I 39 u
 Bassano, Jacopo : II 94
 Bavaria, Isabella de : II 144
 Beauvais, Vincent de : I 216
 Belizarie : I 30
 Bellincioni : II 169
 Bellini, Giovanni : I 313
 Bembo, Pietro : I 56, 276, 289,
 294, 302, 308, 319 ; II 125,
 134, 205
 Bentivoglio, Annibale : II 168
 — Giovanni II : I 37, 38,
 64 ; II 279, 323
 — Hermes : II 324
 Beolco, Angelo (il Ruzzante) :
 II 50
 Bernadino da Siena : v. Siena
 Berni, Francesco : I 200 ; II
 52, 230
 Beroaldus cel Bătrîn : I 285 ;
 II 293
 Bessarion, cardinal : I 90,
 233 ; II 227
 Bibiena, cardinal : I 194
 Boccaccio : I 71, 180 u, 184 u,
 223, 229 u, 234, 238, 245,
 248, 293, 307, 308 ; II 24,
 43 u, 52, 55, 78 u, 87, 127,
 160, 175, 223, 247
 Bocalino : I 34
 Bojardo : I 68, 195, 298 ; II
 32, 52, 54 u, 86, 145
 Boldrino, condotier : I 31
 Bologna, Antonio : II 202
 Bonatto, Guido : II 284, 288 u,
 317, 322
 Bonaventura, sfîntul : I 234
 Bondelmonte : II 317
 Bonifaciu al VIII-lea, papa : I
 243
 Borgia, familia : I 136, 143 ;
 II 166
 Alexandru VI : I 136 u, 140 u,
 144 u, 312, 319, 320, 334 ;
 II 9, 165, 213
 — Cesare : I 8, 43 u, 55 u,
 59, 136 u, 140 u, 142 u, 312 ;
 II 145, 177, 212, 215
 — Gioffredo : I 85
 — Giovanni : I 144
 — Lucrezia : I 136, 140 ;
 II 47, 261
 — Roderigo, cardinal : v.
 Alexandru VI
 Borso, d' Este : v. Este
 Boscoli, Pietro Paolo : I 74 ;
 II 327
 Bramante : I 54, 147
 Brancalone, senator : I 220
 Brandolino, Tiberio : II 215
 Brantôme : II 83
 Brescia : v. Vidovero da Bres-
 cia

Brunellesco, Filippo : II 161,
168

Bruni, Lionardo : I 273

Brutus cel Tânăr : I 74 u

Budeus : I 238

Burchiello ; v. Molino

Bussolari, Fra Jacopo : II 239

C

Caffarello, Antonio : II 194

Calabria, Alfons de : I 48,
67 ; II 223

Calderon : II 163

Caldora, Jacopo : II 290

Calixt III, papa : I 132, 312

Calvi, Fabio : I 332

Calvin : II 246

Camaldolese, Fra Ambrogio :
II 273, 286

Camerino, Varano da : I 36,
37, 39 u

Campani, Domenico : I 319 ;
II 147

Cane, Facino : I 19, 28

Capello, Paolo : I 143

Capistrano, Giovanni : II 232

Capponi, Agostino : I 75

Caracciollo, Tristan : I 48,
291 ; II 64, 278

Cardano, Girolamo : II 67, 68

Carmagnola : I 29

Carol de Anjou : I 7

Carol al IV-lea, împăratul : I
22, 23, 178, 192, 248

Carol al V-lea (Quintul) : I 25

Carol al VII-lea : I 86

Carol al VIII-lea : I 34, 38,
112, 114, 137, 144, 185 ; II
164, 242

Carol cel Mare : I 213 ; II
317

Carol Temerarul, duce de
Burgundia : I 21, 113, 119

Carrara, casa de : I 16

Casa, Giovanni della : I 197 ;
II 110, 116

Casanova : II 192

Casella, Lodovico : I 65

Castello, Ieronimo : I 277

Castiglione, Baldassare : I 59,
196, 227 ; II 129, 133 u, 205

Castilia, Isabella de : II 144

Castracane, Castruccio : I 102

Catilina : I 74

Corto : I 214, 333

Catul : I 314, 315, 318 ; II
245

Cavalcanti, Giovanni : II 62

Cecca : II 161

Cellini, Benvenuto : II 66 u,
308, 320 u

Cezar : I 75, 123, 284 ; II 105,
174, 177, 188

Chalcondylas, Demetrios : I
239

Chiavelli : I 71

Chrysoloras, Johannes : I 238,
267
— Manuel : I 238
Cibo, Franceschetto : I 134 u ;
II 192
Cicero : I 223, 229, 232 u,
275, 283, 288, 301 u ; II
245, 270, 273, 331, 333
Ciriaco de Ancona : I 223
Claudian : I 215, 307
Clement VII, papa : I 75,
117, 151 u, 155, 203, 310,
317 ; II 35, 312, 314
Cleopatra : II 176
Clerc, Jacques du : II 309
Coccaius, Merlinus : v. Fo-
lengo
Cocle, Bartolommeo : II 323,
324
Colomba de Rietti : I 38 ; II
261
Coloccius, Angelus : I 335
Colonna, fam. nobilă rom. : I
127, 131, 137, 140, 151 ; II
59
— Giovanni : I 219
— Lavinia : I 40
— Pompeo, cardinal : II 64
— Vittoria : II 129, 143,
205, 206, 256
Columb, Cristofor : II 8, 9,
10
Columella : I 233
Communes : I 26, 49

Campagni, Dino : I 93
Constanța, de Sicilia : I 5
Constantin : I 130
Contarini, Gasparo : I 82
Copernic : II 15
Coppola, Francesco : I 47 u
Corio : I 275, 290
Cornaro, Luigi : I 225, 289 ;
II 51, 69 u
Cornelius Nepos : I 183
Corneto, Adriano da, cardi-
nal : I 148, 304, 311
Correggio, Veronica da : II 205
Corycius, Joh. : I 335
Cotignola : I 28
Crassus : I 229
Cybo ; v. Cibo

D

Dante : I 15, 74, 93 u, 104,
112, 166, 177, 180, 190, 218,
219, 234, 243 u, 247 u, 300,
318 ; II 13 u, 24, 39 u, 55,
62, 65, 98, 99, 120, 123, 158,
172, 221, 253, 255, 270 u,
283
Decembrio, Piercandido : II
63
Dettin, Clara : II 148
Diocletian : I 219
Diogene, Laertiu : II 273
Diem : I 116, 135, 144 ; II
107

Dolce, Lodovico : II 50
 Dolcibene : I 192
 Donatus : II 62
 Donatello : I 74
 Doria, Andrea : I 108
 Dürer, Albrecht : II 33

E

Eduard III : II 148
 Einhard : I 213 ; II 60
 Emanuel cel Mare : I 194
 Epicur : II 270
 Erasmus de Rotterdam : I 238, 302 ; II 63
 Eschenbach, Wolfram von : II 23
 Este, casa din Ferrara : I 26, 37, 59, 63, 65, 67, 155, 173, 193, 312 ; II 58
 — Alfonso I-ul : I 60, 62, 68, 122, 150, 280 ; II 47
 — Beatrice : II 178
 — Borso : I 24, 26, 62 u, 65, 67, 100, 270, 277 ; II 18, 169, 170, 175
 — Ercole I-ul : I 60, 62, 64 u, 67 ; II 47, 54, 167, 259, 260, 261
 — Ercole II : I 329
 — Ippolito, cardinal : I 60, 68
 — Isabella : I 56 u
 — Leonello : I 26

— Leonora : II 178
 — Lucrezia : II 168
 — Maria : I 26
 — Nicolo : I 60, 255
 Estiene : I 238
 Eugen IV, papă : I 127, 221, 252 ; II 300
 Eyck, Hubert van : II 28
 — Johann van : II 28

F

Faccio, Bartolommeo : v. Fazio
 Farnese, Pierluigi : I 203
 Fazio, Bartolommeo : I, 184, 267, 268, 289, 291 ; II 63
 Fadele, Cassandra : II 143
 Feltre, Vittorino da : I 254 u ; II 135, 274
 Ferdinand Catolicul, rege : I 125
 Ferrante : v. Aragon
 Ferrerio, cardinal : I 144
 Ficino : I 261, 294
 Filelfo : I 197, 231, 253, 280, 284, 285 ; II 266, 330
 Filip cel Frumos, rege : II 61
 Finicella : II 306
 Fiorentino, Rosso : II 213
 — Vespasiano : II 63
 Firenzuola : II 79 u, 128, 227, 336, 337

Flaccus, Valerius : I 233
 Flaminio, Giovanntonia : I 148
 Foix, Gaston de : II 35
 Folengo, Teofilo : I 195, 322 ;
 II 58 u, 230
 Foglietta : I 289
 Forli, Blondus de : I 221, 223,
 274, 291
 Fortiguerra, Niccolo : I 303
 Foscari, Francesco, dogele
 Veneției : I 83 u
 Francisc de Assisi : II 233
 Francisc I-ul : I 55, 112, 116,
 149, 201, 204 ; II 148
 Frederic al II-lea : I 5 u, 47,
 88, 115, 292 ; II 61, 171,
 267
 Frederic al III-lea : I 24, 277 ;
 II 10
 Froissart : I 100
 Frontinus : I 221
 Frondsberg : I 152

G

Gallerana, Cecilia : II 129
 Gandia, Duca di (Borgia) : I
 139
 Gattamelata : I 183
 Gauricus, Luca : II 323
 Gaza, Theodor : I 238
 Genazzano, Fra Mariano : II
 241

Ghiberti : I 167 ; II 253
 Giangaleazzo : v. Visconti
 Gibbon : I 219, 292
 Giorgione : II 35
 Giotto : II 78
 Giovio, Paolo : I 184, 186 u,
 199 u, 201, 228, 265, 286,
 289, 291, 294, 299, 302, 304 ;
 II 64, 115, 188, 279
 Giraldu, Lilio Grigorio : I 43,
 309, 328, 329 ; II 148
 Girolamo, Negro : I 133, 151
 Godehard von Hildesheim : II
 60
 Gonella : I 192 u
 Gonzaga, dinastie în Mantova :
 I 55, 85, 181 ; II 59
 — Elisabeta : I 59
 — Ferrante : II 59
 — Francesco : I 55 u, 254 u ;
 II 19
 — Giulia : II 129, 205
 — Isabella : II 47, 129, 146
 Granacci, Francesco : II 176
 Graziani : I 37
 Grigore al VII-lea, papă : I
 162
 Grigore al IX-lea, papă : I 28
 Grimani, Antonio : I 100
 Grimani, Domenico, cardinal :
 I 84, 100
 Guarino de Verona : I 231,
 232, 255, 280, 281

Gubbio, Cleofe Gabrielli de :
II 175

Guicciardini : I 102 u, 294 ; II
63, 189, 221, 228 u, 296

Gyraldus : v. Giraldi

H

Habsburg, casa de : I 256

Hawkwood, John : I 28

Henric al II-lea, rege : II 148

Henric al IV-lea, împărat : I
182

Henric al VI-lea, împărat :
I 5

Henric al VIII-lea, rege : I 5,
153

Hohenstaufen, casa de : I 4,
162, 216

Homer : I 230 u, 306 ; II 22,
56, 245, 333

Horățiu : I 315 ; II 311

Hortensius : I 229

Humboldt, Alex. von : II 24

I

Infessura : I 290

Inghirami, Fedra : I 282

Inocentiu al VIII-lea, papă :
I 34, 38, 114, 116, 133 u,
135, 226, 265 ; II 180, 308

Isabella de Bavaria : v. Ba-
varia

Italicus, Silius : I 233, 306

Ioan al XXIII-lea, papă : I
23 ; II 210

Ioan al Portugaliei : I 185

Iuliu al II-lea, papă : I 59,
86, 145 u, 147 u, 204,
226 u, 282

J

Joinville : II 60

Jovius : v. Giovio

L

Lactus, Pomponius : I 249,
304, 332, 334

Lampugnani : I 73

Landucci : I 290

Latini, Brunetto : I 243 ; II
37, 74

Lecce, Roberto de : II 163,
232, 236

Leon al X-lea, papă : I 42, 59,
62, 74, 100, 106, 117, 134,
148, 149 u, 153, 193 u,
227 u, 234, 239, 253, 265,
266, 275, 286, 303, 310, 320,
321, 328, 332 ; II 19, 64,
131, 169, 176, 177, 226, 240,
279, 285, 294, 325, 331

Leonardo da Vinci : v. Vinci

Lessing : II 266

Libri : II 12

Lionello : I 255

Lippi, Fra Filippo : I 180

Liutprand : I 162
 Lomazzo : II 138
 Lombardo, Marco : II 272
 Longolius : I 302
 Lovato : I 183
 Lucanus : I 215
 Lucian : II 80
 Lucrețiu : I 232 u ; II 270
 Ludovic al IX-lea : II 60 u
 Ludovic al XI-lea : I 21,
 112 u, 119, 127 ; II 252
 Ludovic al XII-lea : I 86, 112,
 137, 175
 Ludovic al XIV-lea : I 256
 Luna, Isabella de (curtezană) :
 II 147
 Luther, Martin : I 150 ; II
 229, 241, 256, 314
 Luxemburg, Johann din : I
 320

M

Macchiavelli, Niccolo : I 69,
 71, 102, 104 u, 120, 141,
 186, 198, 281, 294, 313 ; II
 49, 63, 75, 124, 187, 221,
 334
 Macrobius : II 281, 331
 Mahomed al II-lea : I 85, 115
 Malatesta, dinastie din Ri-
 mini : I 37, 43
 — Carlo : I 181
 — Pandolfo : I 34, 42,

272 ; II 324
 — Roberto : I 29, 33
 — Sigismondo : I 42, 115,
 271 ; II 215, 281
 Malmesbury, William de : I
 218
 Malvezzi, Achille : II 227
 Mancini, Filippo de : II 239
 Manfred, rege : I 7
 Manfredi di Faenza : I 37
 Manetti, Giannozzo : I 236,
 240, 249, 257, 259, 268, 273,
 284 ; II 273
 Mantovano, Battista : I 117,
 309 u, 328 ; II 89, 249, 254
 Manucci, Aldo : I 90, 239 u
 Marc-Aureliu : II 67
 Marca, Jacoppo della : II 232
 Marignano, Marchese di : I
 206
 Marignolli, Curzio : I 193
 Martial : I 317, 318
 Martin al V-lea, papă : I 127,
 253, 307
 Martius, Galeottus : II 274 u
 Marzupini, Carlo : I 273
 Massimi : I 225
 Massuccio : II 209, 223 u
 Matarazzo : I 37, 40 u ; II 18
 Maternus, Firmicus : II 286,
 296
 Maximilian I-ul : I 25, 53, 55,
 122, 135, 157
 Mazzoni, Guido : II 163

Mecena : I 274
 Medici, familia de : I 74 u,
 101, 104, 106, 128, 134, 149,
 154, 233, 260 ; II 16
 — Alexandru al VI-lea,
 papă : I 38, 53, 92, 98, 116,
 120, 154, 187, 225, 265
 — Cosimo cel Bătrîn : I
 193, 205, 206, 232, 236, 260,
 261 ; II 213, 286, 332
 — Cosimo I-ul : I 100,
 270 ; II 103, 114, 211
 — Giovanni : v. Leon X
 — Giulio : v. Clement VII
 — Giuliano : I 72, 74, 149
 — Ippolito : I 27 ; II 20
 — Lorenzino : I 75, 106, 187
 — Lorenzo Magnifico : I
 34, 66, 72, 98, 100, 113,
 119, 134, 149, 168, 180, 195,
 233 u, 260, 261, 262 ; II 54,
 87, 89, 90, 91, 100, 101,
 130, 131, 176, 182, 240, 256,
 294, 337, 338
 — Maddalena : I 134
 — Pietro : I 261 ; II 107,
 242
 Michelangelo, Buonarroti : I
 74 u, 204 ; II 129, 256
 Michiel, cardinal : I 144
 Mocenigo, doge : I 88
 Molino, Antonio da, Burchiel-
 lo : II 50

Molza, Francesco-Maria : I
 188, 317
 Montalto : v. Ruffo, Polissena
 Montani, Cola di : I 73
 Montefeltro : I 55, 146
 — Federigo : I 57, 234 ; II
 136
 — Guido : II 289
 — Guidobaldo : I 146
 Montepulciano, Fra Francesco
 di : II 240
 Montesecco, Giovan Battista
 de : I 72
 Montone, Braccio de : II 215
 Monti, Vincenzo : I 317
 Moro, Lodovico ; v. Lodovico
 Musattus sau Mussatus Alber-
 tinus : I 177, 183, 248
 Musso, castelan de : I 35

N

Napoleon : II 173
 Navagero, Andrea : I 315, 316
 Nepos, Cornelius : II 61
 Nettesheim, Agrippa de : I
 69 ; II 314, 315
 Niccoli, Niccolo : I 232, 236,
 257, 258 ; II 100, 101, 273
 Nicolae al V-lea : I 116, 129,
 222, 231, 235 u, 240, 264,
 269, 274, 284 ; II 273
 Niebuhr : I 219

Nieto, Fra Tommaso : II 258
 Novacula : I 290
 Novara, Giorgio de : II 277

O

Oddi, familie din Perugia : I 37
 Olgiati : I 73 u
 Orsini, familia : I 127, 137, 140
 Ovidiu : I 215, 268, 316 ; II 245

P

Pacciollo, Fra Luca : I 262 ; II 15
 Padovano, Paolo : I 183
 Pagolo de Florența : II 286
 Paleolog, Ioan, împărat : I 178
 Palestrina : II 137
 Palingenius, Marcellus : I 314 ; II 313
 Palmieri, Matteo : I 249, 292
 Pandolfini, Agnolo : I 165
 — Pierfilippo : I 261
 Panormita, Antonio : I 267 ; II 69
 Panvinio, Onufrio : I 144 u
 Paracelsus : II 325
 Pasolini : I 31
 Paul al II-lea, papă : I 224 u, 265, 274 ; II 180, 194, 216, 280, 318

Paul al III-lea, papă : I 42, 153, 155, 239, 321 ; II 285
 Paul al IV-lea, papă : I 155, 239
 Pazzi, familie florentină : I 72
 — Giacommo : II 299
 — Piero de : I 258, 259
 Pedianus : I 233
 Pelagati, don Nicolò de : II 209
 Penna, Jeronimo della : I 40 u
 Perotto : I 231
 Perries, Alice : II 148
 Perugino, Pietro : I 39
 Peruzzi, Casă bancară : I 95
 Petrarca : I 11, 178 u, 180, 183, 185, 190, 195, 218 u, 229 u, 238, 245, 248, 267, 284, 289, 299, 300 u, 306, 308 ; II 24 u, 37, 42 u, 55, 65, 87, 105, 158, 160, 175, 247, 253, 293, 332
 Petrucci, Antonello : I 47, 148
 — Pandolfo : I 43 u
 Philostratus : I 327
 Piccinino, Giacomo (Jacoppo) : I 32, 33, 122, 123, 130 ; II 213, 307
 Piccolomini, Eneas Sylvius : v. Pius II
 Pico della Mirandola, familia : I 43
 — Galeotto : II 231
 — Giovanni : I 43, 153,

- 240, 262 ; II 92, 93, 295,
331, 337
— Giovan Francesco cel
Tînăr : I 43
— Ludovico : II 303
- Pinzon, Sebastian : I 136
- Pitigliano, Nicolo : I 144 ; II
290, 314
- Pitti, Buonaccoro : I 100 ; II
66, 192
— Iacopo : I 102
- Pius al II-lea, Aeneas Sylvius
Piccolomini : I 26, 32, 51,
108, 116, 130, 222, 224, 229,
256, 264, 272, 274, 277 u,
284, 303, 319, 333 ; II 10 u,
28, 29, 32, 63, 66, 164, 166,
180, 213, 252, 276, 278, 285
- Pius al III-lea : I 145
- Pizinga, Jacobus : I 248
- Platina : I 274, 289, 291, 334,
335 ; II 280, 318
- Platon : I 90, 261, 270 ; II
244, 331, 332
- Plaut : I 171, 303, 327, 334 ;
II 46, 47, 49, 51
- Plinius : I 170, 181, 223, 232,
263, 275
- Plutarh : I 183, 190, 230 ; II
56, 61
- Poggio, Francesco : I 46, 187,
197 u, 202, 220, 232, 236,
273, 289, 300, 324 ; II 100,
104, 230, 278, 300, 301
- Polenta, Guido da : I 318
- Polifilo : I 229
- Poliziano, Angelo : I 66, 185,
276, 302 ; II 90, 91, 131,
299
- Polybios : I 231
- Pompei : I 307
- Pomponazzi, Pietro : II 331
- Pontano, Giovanni : I 67, 120,
166, 196, 259, 325, 335 ; II
74, 78, 211, 278, 281, 295,
297, 305, 333
- Porcari, Stefano : I 129, 187
- Porcellio : I 122, 281
- Porsenna : I 274
- Portugalia, Emanuel de : II 19
- Porta, Bartolommeo della : II
247
- Porzio : I 48
- Priscian : I 233
- Ptolemais, sfîntul : I 232
- Pulci, Luigi : I 195 ; II 52,
54, 56, 58, 90, 247, 267, 268,
333
- Q**
- Quintilian : I 283
- R**
- Rabelais : I 203 ; II 190
- Radevicus : II 60
- Rafael : I 39, 41, 200, 220,
227, 332 ; II 138, 175, 296

Ramusio, Hieronimo : I 240
 Rangona, Bianca : II 129
 Regiomontanus : II 15
 Reims, Gerbert din : II, 12
 Reuchlin : I 240
 Riario, Caterina : II 213
 — Girolamo : I 132 ; II 145
 — Pietro, cardinal : I 131 ; II 49, 162, 167
 — Raffael, cardinal : I 148 ; II 192
 Rienzi, Cola di : I 19, 217
 Romano, Ezzelino da : I 7, 8 ; II 284
 Romulus, rege roman : I 29
 Rossi, Pietro de : I 183
 Rosso, Michele : I 183
 Rota, Antonio : II 141
 Rovere della : I 155
 — Francesco Maria : I 146, 149
 — Giovanni : I 146
 Ruffo, Polissena : I 33
 Ruccelai, familia : II 131
 Rudolf de Habsburg : I, 5
 Ruspoli, Francesco : I 193

S

Sabellico, Marc Antonio : I 78, 80, 90, 289, 292, 294, 332

Sachetti, Franco : I 190 ; II 86, 104, 105, 223
 Sadoletto, Jacopo : I 275, 335
 Salo, Gabriele da : II 277
 Salustius : I 74
 Salutati, Colluccio : II 332
 Salviati, Maria : I 205
 San Celso, Caterina di (curte-
 zană) : II 147
 Sanga : II 312
 Sanguinacci, Giovannino : II 15
 Sannazaro : I 185, 309 u, 315, 318, 319 ; II 87, 125, 255
 Sansecolo, Jacopo : II 138
 Sansovino, Andrea : I 320, 321
 — Francesco : I 90, 100 ; II 49
 Santi, Giovanni : II 55
 Sanudo, Marino : I 290
 Sarteano, Alberto da : I 182 ; II 232
 Sarto, Andrea del : II 177
 Sauli, cardinal : I 148
 Savelli : I 127
 Savonarola, Girolamo : I 103 u, 112, 182, 313 ; II 74, 172, 220, 229, 232, 233, 240 u, 259, 281, 312, 327, 328, 338
 Savoya, Bianca de : II 164
 Scaevola, Mucius : I 274
 Scala, can Grande della : I 11
 Scaliger : I 302
 Scarampa, Camilla : II 129

- Scipio : I 214, 306, 307 ; II 105
 Scot, Duns : I 269
 Schilling, Diebold : I 123
 Segni : I 102
 Senarega : I 25, 289 ; II 30, 31
 Seneca : I 268 ; II 273
 Sercambi : I 290
 Sforza, duci de Milano : I 37, 123 u, 132, 270, 278 ; II 207
 — Anna : I 280 ; II 48
 — Alessandro : I 36, 51
 — Ascanio, cardinal : I 53, 84, 134 ; II 107
 — Caterina : II 145
 — Francesco : I 21, 30, 31, 32, 33, 36, 50, 108, 122, 270 ; II 169, 173, 330
 — Galeazzo Maria : I 52, 61, 72 u, 113, 187, 278 ; II 207
 — Giovanni : I 116
 — Ippolita : II 129, 202
 — Jacopo : I 30, 31
 — Lodovico Moro : I 25, 52 u, 55, 59, 69, 72, 81, 84, 112, 116, 134, 270, 285, 335 ; II 240, 260
 — Massimiliano : I 55 ; II 115
 Shakespeare : II 44 u
 Siena, Bernardino da : I 281 ; II 163, 235, 242, 246
 Siena, Matteo da : II 163
 Sigismund, împărat : I 23, 24
 Sismondi : II 64
 Sixt al IV-lea : I 29, 34, 112 u, 131 u, 133 u, 145, 225, 249, 265, 282, 333 ; II 178, 180, 181, 252, 274, 312
 Socini, Bartholomeo : I 251
 Soderini, cardinal : I 148
 Sofocle : I 235
 Soliman al II-lea : I 116
 Solinus : I 219 ; II 27, 55
 Soranzo : I 82
 Sorel, Agnes : II 148
 Sprenger : II 309
 Statius : I 215, 233, 315, 317
 Strabon : I 231
 Strada, Zanobi di : I 180, 248, 306
 Strassburg, Gottfried de : II 36
 Strozza, Ercole : I 140, 311
 Strozza, Tito : I 61 ; II 33
 Strozzi, Filippo : I 263 ; II 146
 Strozzi, Palla : I 263
 Strozzi, Tito : I 205
 Suetoniu : I 183 ; II 61, 64

T

- Tacit : I 267
 Tasso, Bernardo : I 56

— Torquato : I 68, 213 ; II 59, 87
Tenda, Beatrice di : I 19, 28
Terentius : II 46, 49, 245
Theodorus, astrolog : II 284
Tilberto, Antioco de Cesena : II 324
Tibul : II 245
Tit Liviu : I 58, 181, 183, 259, 289, 290, 291, 295 ; II 26
Tizian : II 172
Toscanelli, Paolo : I 262 ; II 15
Totila, rege : II 317
Trapezunt, George de : I 90, 238, 267
Trissino : II 49, 55
Trivulzio, cardinal : II 16

U

Uberti, Fazio degli : I 23, 219 ; II 27, 55
Urbino (Montefelto), duce de : I 42
— Federigo : I 26, 33, 36, 57 u, 122, 223, 237, 269, 281 ; II 55
— Francesco Maria : I 57, 59
— Guidobaldo : I 57, 59 ; II 129

Urceus, Codrus : II 275
Urslingen, Werner de : II 215
Uzzano, Niccolo da : I 313

V

Valentinian I, împărat : I 18
Valeriano, Pierio : I 302, 329, 330
Valeriano, Urbano : I 331 u
Valla, Lorenzo : I 130, 197, 267, 274, 301 ; II 276
Valori, Bartolomeo : I 261
Varano de Camerino, casă domnitoare : I 37
Varchi : I 27, 99, 102, 187, 294 ; II 63
Vasari, Giorgio : I 174 ; II 63, 127, 169
Vegio, Maffco : I 307 ; II 274
Venceslav, rege : I 17
Veneto, Paolo : I 183
Vergiliu : I 180 u, 215, 219, 223, 308, 317 ; II 55, 62, 87, 90, 245, 316
Vespasiano din Florența : I 184, 234, 236, 257, 260
Vespucci, Amerigo : I 186, 262
Vettori, Francesco : I 102, 294 ; II 63, 279
Vidovero de Brescia : I 34, 35
Villani, Filippo : I 184, 283, 289 ; II 18, 62

— Giovanni : I 92, 95,
218 ; II 270, 294
— Matteo : I 22, 95 ; II
294
Vinci, Leonardo da : I 54, 67,
142, 174, 262
Vinciguerra : II 158
Visconti, casă domnitoare în
Milano : I 13, 16, 22, 73,
119, 163 ; II 63, 302
— Bernabo : I 16 ; II 104,
291, 302
— Filippo Maria : I 18, 19,
49 u, 88, 118 ; II 19
— Galleazzo Maria : I 132
— Giangalleazzo : I 17, 28,
49 ; II 188, 291
— Giovani : I 16, 318
— Giovan Maria : I 18, 19,
72
— Vitelli, Paolo : I 122 ;
II 290

— Vitellozzo : I 128
Viterbo, Fra Egidio : I 199
Vittorinò da Feltre : v. Feltre
Voltaire : I 197, 202 u
Volterra, Jacob de : I 282 ;
II 63

W

Wenceslas : v. Venceslav

Z

Zampante, Gregorio : I 64 u ;
II 260
Zanobi della Strada : I 180,
248
Zuccato, Valerio : II 50

X

Xenofon : I 46

SUMAR

PARTEA A IV-A

Descoperirea lumii și a omului

<i>Capitolul 1</i> : Călătoriile italienilor	7
<i>Capitolul 2</i> : Știința naturii în Italia	12
<i>Capitolul 3</i> : Descoperirea frumuseții naturii	22
<i>Capitolul 4</i> : Descoperirea omului : Prezentarea spiritului uman în poezie	34
<i>Capitolul 5</i> : Biografia	60
<i>Capitolul 6</i> : Caracterizări de popoare și orașe	73
<i>Capitolul 7</i> : Zugrăvirea omului exterior	77
<i>Capitolul 8</i> : Descrierea vieții active	84

PARTEA A V-A

Viața de societate și reuniunile festive

<i>Capitolul 1</i> : Nivelarea claselor	97
<i>Capitolul 2</i> : Rafinamentul exterior al vieții	109
<i>Capitolul 3</i> : Limba ca bază a vieții sociale	119
<i>Capitolul 4</i> : Forma superioară a sociabilității	127
<i>Capitolul 5</i> : Omul de lume desăvârșit	133
<i>Capitolul 6</i> : Poziția femeii în societate	142

<i>Capitolul 7 : Viața de familie</i>		149
<i>Capitolul 8 : Serbările</i>		154

PARTEA A VI-A

Moravuri și religie

<i>Capitolul 1 : Moralitatea</i>		185
<i>Capitolul 2 : Religia în viața de toate zilele</i>		218
<i>Capitolul 3 : Religia și spiritul Renașterii</i>		262
<i>Capitolul 4 : Amestec de superstiții antice și moderne</i>		283
<i>Capitolul 5 : Zdruncinarea credinței</i>		326
Bibliografia lucrărilor mai des citate de Burckhardt în cuprinsul cărții		341
Indice de nume		345

Redactor : BIANCA BALOTA
Tehnoredactor : ION TUDOR

***Dat la cules 16.10.1968. Bun de tipar 01.04.1969.
Apărut 1969. Tiraaj 86.175 ex. broșate. Hirtie ziar
de 50 g/m². Format 700×920/32. Coli ed. 16,39.
Coli tipar 11,50. A. nr. 17.194/1968. C.Z. pentru
bibliotecile mari și mici 83-03=59***

**Tiparul executat la Combinatul Poligrafic „Casa
Științei”, Piața Științei nr. 1, București — Re-
publica Socialistă România, comanda nr. 80 864**

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen

2025

